

Institut društvenih nauka

Dragomir Pantić i Zoran M. Pavlović

Javno mnenje koncept i komparativna istraživanja

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

Dragomir Pantić i Zoran M. Pavlović

Javno mnenje

koncept i komparativna istraživanja

**FRIEDRICH
EBERT**
STIFTUNG

**Institut
društvenih
nauka**

Beograd
2007.

Dragomir Pantić i Zoran M. Pavlović
Javno mnjenje: koncept i komparativna istraživanja

Izdavači:

Friedrich Ebert Stiftung
Institut društvenih nauka

Za izdavače:

Zoran Lutovac
Mirjana Rašević

Urednik:

Zoran Lutovac

Lektura i korektura:

Maja Anđelković

Priprema

za štampu:

APP tim, Beograd

Štampa:

Libra, Beograd

Tiraž:

500

Beograd, 2007.

ISBN 978-86-83767-25-0

Sadržaj

Reč autora	7
<i>Dragomir Pantić</i> O definisanju pojma javno mnjenje - još jednom	9
<i>Dragomir Pantić</i> Javno mnjenje i srodni koncepti - odnos između javnog mnjenja, vrednosti i političke kulture	39
<i>Zoran M. Pavlović</i> Vrednosti samoizražavanja u javnom mnjenju Srbije	81
<i>Zoran M. Pavlović</i> Svetsko javno mnjenje o demokratiji - da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine	109
<i>Dragomir Pantić i Zoran M. Pavlović</i> Zaključci - od koncepta javnog mnjenja do komparativnih istraživanja i nazad	135

Reč autora

Nekoliko razloga opredelilo je autore ove knjige da je objave upravo u obliku koautorske monografije o određenim aspektima kategorije javnog mnjenja sa izvesnim karakteristikama i zbornika, jer se četiri poglavlja mogu čitati i kao posebni radovi.

Prvo, **postoji permanentna potreba za teorijskim razmatranjima koncepta javnog mnjenja**, imajući u vidu stanje u ovoj ekstenzivnoj multidisciplinarnoj i interdisciplinarnoj oblasti, preciznije veliki disbalans u broju teorijskih i istraživačkih radova na štetu prvih. To posebno dobija na značaju ako se imaju u vidu sličnosti, odnosno ne uvek jasne razlike između pojma javno mnjenje i srodnih konceptata poput vrednosti, političke kulture i sl.

Drugo, **autori ovom publikacijom prezentiraju i nastoje da kritički prodiskutuju nalaze jednog skorašnjeg obuhvatnog empirijskog istraživanja** u najširem komparativnom kontekstu, tj. na osnovu izbora podataka iz empirijskog istraživanja sprovedenog u Srbiji sredinom 2007. godine, upoređenih sa dostupnim podacima iz velikog broja drugih zemalja.

Treće, autori su **pokušali da povežu teorijske stavove koji dolaze do izražaja i u samom osnovnom određenju pojma javnog mnjenja sa pojedinim naprednijim pristupima u izučavanju javnog mnjenja**, koji imaju i izvesne refleksije i implikacije, pored ostalog, i za teorijsko razmatranje pojma o kome je reč.

Četvrto, na pojavu ovog teksta uticali su i **posebni praktični razlozi**, koji uključuju: jubilej Instituta društvenih nauka - pola veka aktivnosti (1), jubilej Centra za politikološka istraživanja i javno mnjenje u njegovom sastavu - početak obeležavanja 45. - godišnjice (2) i nastavak plodne saradnje ove naučnoistraživačke institucije sa fondacijom Friedrich Ebert Stiftung (3). Naime, nedavno se navršilo pola decenije od početka objavljivanja raznovrsnih radova (teorijskih, istraživačkih, zbornika, simpozijuma) saradnika Instituta, ponajviše iz redova pomenutog Centra, u edicijama ove ugledne fondacije. Inače, projektna saradnja ovoga Centra sa FES postoji od njegovog dolaska u Srbiju, što znači faktički već celu deceniju.

Peto, autori se nadaju da će ovom knjigom makar malo **podstaći kolege** u Srbiji i u okruženju **na kreativno i kritičko bavljenje teorijskim razmatranjima koncepta javnog mnjenja**, kakvih je inače malo i u zemljama sa najrazvijenijim društvenim naukama.

Autori ujedno žele da ohrabre istraživače da nastave sa empirijskim istraživanjima ovoga veoma značajnog, istovremeno i veoma starog fenomena, a po definiciji aktuelnog pojma, imajući u vidu da istraživanja širom sveta takoreći svakodnevno rezultiraju originalnim prilazima, metodološkim procedurama, tumačenjima i generalizacijama, relevantnim i za našu nauku i praksu.

Autori

U Beogradu, 3. decembra 2007.

O definisanju pojma javno mnenje - još jednom¹

Sažetak

Očigledno je veoma teško, možda i nemoguće, doći do opšteprihvatljive definicije javnog mnenja, makar u smislu "najmanjeg zajedničkog imenitelja". No, svakako je bolje da se i dalje predlažu definicije javnog mnenja nego da se taj problem svesno izbegava. Uvek će definicije javnog mnenja, kao i u slučaju drugih složenih pojmova u društvenim naukama, u velikoj meri zavisiti od toga kojoj naučnoj disciplini autor pripada i koju užu teoriju preferira. Definicija javnog mnenja koju smo ponudili 1994. godine i u ovom radu je dodatno obrazložili može se klasifikovati u krug socijalnopsiholoških, ali autor pretenduje i na njenu veću obuhvatnost i mogućnost primene, jer predstavlja pokušaj uključivanja odredbi iz definicija nastalih u različitim disciplinama: "Javno mnenje je izražavanje stavova, formiranih zajedničkim iskustvom i interakcijom zainteresovanih pojedinaca, o nekom spornom društvenom pitanju, uz mogućnost da nastala većina utiče na tok akcije ka rešavanju tog pitanja". Naravno, podrazumeva se potreba kritičkog ispitivanja i ove definicije i eventualno njeno delimično korišćenje.

Ključne reči: *javno mnenje, javnost, stavovi.*

¹ Ovaj tekst deo je rada na projektu Razvoj srpskog društva u savremenim integrativnim procesima: perspektive, alternative i implikacije (broj projekta 149020) koji se realizuje u okviru programa Ministarstva nauke.

Na početku svojih razmatranja i/ili istraživanja javnog mnjenja autori obično ukazuju na enormnu ekstenzivnost i diversifikaciju u definisanju ovoga složenog dvočlanog pojma². Međutim, bilo je autora koji su negirali i samo postojanje javnog mnjenja (Jordan, 1930; Bourdieu, 1979; Luhmann, 1994), smatrali da je najbolje izbegavati taj termin (zaključak jedne konferencije stručnjaka u SAD 1924), tvrdili da se javno mnjenje eventualno javlja samo u užim društvenim grupama, pre svega unutar elite (Sauerwein, 1933) ili, pak, dozvoljavali da javno mnjenje postoji u okviru izvesnih širih pojava koje su pogodnije za pojmovno definisanje (više autora u ranijim vekovima). Čak je i R.E. Park (1904) u svojim ranim radovima uz javno mnjenje stavljao reč "takozvano".

Kao i u vezi sa formalnim određenjem nekih drugih pojmova, slično kontroverznih, u literaturi se mogu naći konstatacije da "ima definicija javnog mnjenja koliko i autora" (Hennessy, 1970), čak i ironične opaske "da je ovaj pojam svima jasan, a opet nikome" i da će "autor sam doprineti daljoj konfuziji predlažući još jednu definiciju javnog mnjenja". Jedan od autoriteta u ovoj multidisciplinarnoj oblasti, koji se osmelio da javno mnjenje razmatra na relativno opštoj teorijskoj ravni, što inače nije čest slučaj u novije vreme, doslovno kaže: "Čitaoci treba da unapred budu upozoreni da knjiga ne predlaže pojedinačnu, obuhvatnu definiciju javnog mnjenja" (Price, 1992). Mnogobrojne teškoće u definisanju ovog pojma nagnale su jednog drugog autora da rezignirano zaključi kako su pokušaji definisanja javnog mnjenja poput "hvatanja u koštac sa Svetim duhom" (Key, 1961). Činjenica je da se lista spornih pitanja u vezi sa definisanjem pojma

² Ovde ostavljamo po strani terminološke rasprave, prisutne u engleskom, francuskom, nemačkom i mnogim drugim jezicima, uključujući i srpski jezik, a koje naročito proističu iz dvočlanosti termina. U srpskom jeziku je zanimljiva čak i etimologija reči "mnjenje", odnosno starog glagola "mniti". Posebnu jezičku raspravu zaslužuju i dileme da li treba koristiti oblik "mnjenje" ili "mnjenje" (npr. I. Klajn smatra ispravnim ovaj potonji) i da li je ispravno primenivati singular ili plural imajući u vidu da bi nekim teorijskim shvatanjima zaista više odgovarao ovaj drugi oblik.

javnog mnjenja, umesto da se smanji, vremenom "proširila preko svake mere" (Splichal).³

Razlike u definisanju pojma "javno mnjenje" imaju mnogobrojne izvore, ali su dva najvažnija: pripadnost autora naučnoj disciplini (1) i njegovo preferiranje određene teorije (2). Opredeljenje autora za neku širu teoriju može biti eksplicitno, na primer, kada se deklarira kao bihejviorista, psihoanalitičar, strukturalista, funkcionalista, itd, odnosno, kada koristi aparaturu odgovarajućih teorija ili analizira pojam javnog mnjenja u njihovom kontekstu. Mnoga razmatranja autora u vezi sa definicijom javnog mnjenja uopšte nisu teorijski legitimisana i locirana. To znači da teorije od kojih ovi autori polaze postoje samo implicitno i stoga se one moraju prepoznati na osnovu ključnih odredbi u definicijama. Dalje, ponekad su prilikom pokušaja definisanja pojma javnog mnjenja teorije prisutne ne kao razvijeni sistemi, već u smislu više-manje razvijenih hipoteza, eventualno kao teorije srednjeg obima, a tek izuzetno kao posebne teorije isključivo o prirodi javnog mnjenja, kakav je, recimo, model "spirale ćutnje" (Noelle-Neumann, 1984). Konačno, postoje isključivo operacionalne definicije javnog mnjenja čiji autori svesno izbegavaju svaku pomisao na teorijsko fundiranje pojma i jedino priznaju načela merenja javnog mnjenja.

Javnim mnjenjem se na neki način bave autori iz gotovo svih društvenih disciplina, mada više nego drugi istoričari, socijalni antropolozi, sociolozi, politikolozi, socijalni psiholozi i statističari. Od antičkih vremena javnim mnjenjem, pod drugim nazivima i srodnim pojmovima - pretečama javnog mnjenja, bavili su se i neki od najistaknutijih filozofa i drugih mislilaca (Platon, Aristotel, Monteskje, Makijaveli, Paskal, Volter, Hobs, Lok, Hjum, Bekon, Kant, Hegel, Marks, Ruso, Spenser, Džui, Bentam, itd), kao i mnogi čuveni pravnici, državnici, ekonomisti, psiholozi (Frojd, Jung, Pavlov, Votson, MekDugal i dr.), antro-

³ Ovaj autor piše s tim u vezi: "Ako ne želimo da odbacimo ideju o javnom mnjenju, moramo se pomiriti sa činjenicom da univerzalne definicije javnosti i javnog mnjenja ne mogu da se postignu. Razlog za to nije primarno u postojanju previše brojnih, isto tako ekskluzivnih, definicija (što čini nemogućim formulisanje jedne univerzalne definicije ili uspostavljanje zajedničkog imenitelja); razlog je u kontradikcijama inherentnim samom konceptu javnog mnjenja. Univerzalna definicija javnog mnjenja ne postoji - ali javno mnjenje postoji!" (Splichal, 1999, p. 52).

polozi (M. Mid i dr.), antropogeografi (Cvijić) i književnici (Dante, Šekspir, Servantes, Tolstoj, Gete, Igo, Balzak, kod nas Andrić, itd). Neki od ovih autoriteta nisu samo opisali karakteristike tadašnjeg stanja svesti u određenim sredinama, već su pokušali da fenomen javnog mnjenja i objasne, a poneki su ostavili iza sebe i pokušaje definisanja relevantne za istorijat ovoga pojma. Većina tih određenja javnog mnjenja uglavnom su deskriptivna i njihovi autori nikad nisu pretendovali na formalno logičku zasnovanost.

Kod teoretičara i istraživača javnog mnjenja u novije doba definicije se izvode iz širih teorija, teorija srednjeg obima ili se, pak, iz sadržaja i forme definicija, kao što je već rečeno, mogu prepoznati i rekonstruisati "implicitne teorije", čak i kada autori definicija ne ističu svoje teorijske preferencije. Na primer, ako je reč o psihološkim pristupima i teorijama, autori koji u definicijama ističu element ponašanja verovatno se rukovode bihejviorističkim načelima, zagovornici funkcionalizma će naglašavati ulogu javnog mnjenja u prilagođavanju pojedinaца društvenoj sredini i normama, pristalice psihoanalitičkog učenja možemo prepoznati na osnovu korišćenja odredbi u definicijama kao što su nesvesni mehanizmi, konflikti motiva, izvesne emocije itd.

Mada u ovom radu navodimo različite definicije javnog mnjenja, pre svega radi ukazivanja na njihovu raznovrsnost i zavisnost od pripadnosti autora određenim disciplinama i od njihovog preferiranja teorijskih orijentacija unutar tih disciplina, pristup određenju ovog pojma i sama formalna definicija koju smo predložili kreću se gotovo isključivo u okviru socijalne psihologije. Dakle, evo najpre jedne liste sa više od četrdeset definicija, uključujući i manje precizna ukazivanja na prirodu javnog mnjenja, iznetih uglavnom hronološki:

1. "Javno mnjenje = Kraljica Sveta" (Paskal).
2. "Javno mnjenje je ona vrsta zakona čiji je izvršilac cenzor" (Ruso).
3. "Formalna, subjektivna sloboda koja se sastoji u tome da pojedinci kao pojedinci imaju i izražavaju svoje sopstvene sudove, mnjenja i savete o opštim poslovima, naziva se javnim mnjenjem. Po sebi i za sebe opšte, supstancijalno i istinito, povezano je, na taj način, sa njegovom protivnošću, sa naročitim i posebnim mnjenjem mnogih" (Hegel; navedeno prema Tadić, 1994).

4. "Javno mnjenje je saglasnost mnogih ili većine građana jedne države s obzirom na sudove do kojih svaki pojedinac dolazi kao rezultat sopstvenog razmišljanja ili praktičnog znanja o datom predmetu" (Ch. Garve, navedeno prema Palmer, 1936).
5. "Javno mnjenje je onaj sentiment o određenom predmetu koji izražavaju najbolje informisane, najinteligentnije i najmoralnije osobe u nekoj zajednici" (MacKinnon, 1828; navedeno prema: Childs, 1965).
6. "Javno mnjenje je... ono koje je neprimetno ovladalo većinom glava i onda kada se još ne usuđuje da progovori glasno, najavljuje potmulim sve jačim brujanjem, slično košnici pred rojenjem" (Wieland, navedeno prema: Habermas, 1969).
7. "Javno mnjenje je moć koju ispoljava neko uverenje ili skup uverenja očigledne većine građana" (Bryce, 1888; citirano prema Childs, 1965).
8. "Javno mnjenje je izraz pogleda, vrednosnih sudova ili sklonosti opšte ili bilo koje specijalne publike" (Schaffle, 1896, citirano prema: Habermas, 1969).
9. "Javno mnjenje određenog doba čini grupa verovanja, ubeđenja, sentimentata, prihvaćenih principa ili čvrsto ukorenjenih predrasuda uzetih zajedno... /Ono obuhvata/ želje i ideje većine građana koji u određenom momentu efektivno učestvuju u javnom životu... prevalentna uverenja u jednom društvu... ideje koje zastupaju stanovnici određene zemlje ili većina njih" (Dicey, 1905; navedeno prema: Childs, 1965).
10. "Javno mnjenje ... je saglasnost mnogih ili većine građana jedne države o sudovima koji bi bili prihvatljivi za svakog pojedinca u skladu sa njegovim sopstvenim rezonovanjem ili iskustvima" (Tenis, 1916; citirano prema: Splichal, 1999).
11. "One predstave koje drže grupe ljudi ili pojedinci koji deluju u ime grupa jesu Javno Mnjenje s velikim slovima... Javno mnjenje zamišljam kao glas zainteresovanih posmatrača akcije... Kada ljudi zauzimaju stav prema događajima oni su javnost; njihova mišljenja kako drugi treba da se ponašaju su njihova javna mnjenja" (Lippman, 1922; 1925).
12. "Javno mnjenje je socijalni sud samosvesne zajednice o nekom opšteznačajnom pitanju posle racionalne javne diskusije" (Young, 1923; prema Childs, 1965).

13. "Javno mnjenje je rezultanta koja ostaje nakon uzimanja u obzir mnogih mišljenja veće ili manje dovršenosti" (Gault, 1923).
14. "Javno mnjenje je svaka otvorena uniformna kolektivna ekspresija mentalnih ili reakcija unutrašnjeg ponašanja... dovoljno uniformna da osigura jedinstvo u definisanju sadržaja javnog mnjenja" (Bernard, 1926).
15. "Javno mnjenje je sud koji formiraju i održavaju oni ljudi koji konstituišu javnost, a odnosi se na javne probleme... Javnost su svi koje dotiče neki problem" (Dewey, 1927).
16. "Javno mnjenje se shvata kao hipotetički rezultat imaginarnog plebiscita o nečemu" (Binkley, 1928).
17. "Javno mnjenje je sud koji se postiže o nekom pitanju opšteg ili građanskog značaja posle argumentovane diskusije" (King, 1928).
18. "Pogledi o odgovarajućem rešenju pitanja od opšteg interesa" (Graves, 1928).
19. "Javno mnjenje čine svi oni koji obraćaju na neki način pažnju ka određenom pitanju.../Ono je/ ... opšti sud značajnog broja ljudi o određenom aspektu društvenog života. Javno mnjenje je obično skup zaključaka o nekom predlogu koji uključuje socijalnu promenu" (Bogardus, 1929; 1951).
20. "/Javno mnjenje je/... mišljenje pojedinca u kome se javnost u pitanju nalazi iz nekog razloga nametnuta do prećutne saglasnosti" (Lundberg, 1930).
21. "Da bismo imali javno mnjenje, moraju postojati individualna mišljenja dovoljnog broja osoba, poželjno je većine njih. Nije neophodna većina, međutim, jer javno mnjenje je više nego stvar brojeva. Intenzitet mišljenja je veoma važan. Javno mnjenje je mešavina brojeva i intenziteta" (Munro, 1931; navedeno prema Childs, 1965).
22. "/Javno mnjenje je/... izražavanje dominantnog ubeđenja poduprtog namerom da se donese efekat" (Defoe, 1933).
23. "Terminu javno mnjenje daje se značenje s obzirom na multiindividualnu situaciju u kojoj se pojedinci izražavaju, ili su pozvani da se izraze podržavajući (ili pak suprotstavljajući se) nekom određenom stanju, osobi, ili predlogu šireg značaja u takvoj brojčanoj proporciji, intenzitetu ili postojano-

- sti da to uvećava verovatnoću uticaja na akciju, direktno ili indirektno, prema objektu o kome se radi" (Allport, F., 1937).
24. "Javno mnjenje je stoga jedno kompozitno izražavanje koje obuhvata uspešne faze dinamičnog socijalnog procesa pomoću koga rivalske javnosti pokušavaju da prilagode politički, moralni i ekonomski okvir društva da bi zadovoljile svoje potrebe koje se menjaju" (Rae, 1938; citirano prema Childs, 1965).
 25. "Mišljenja javnosti se ne utvrđuju jedino prebrojavanjem glava... Intenzitet mišljenja je važan... Ne može biti bilo kakvog javnog mnjenja vrednog tog imena ako se veliki deo ljudi ne slaže o fundamentalnim ciljevima i principima oblika vladavine... Ako pojedinačna mišljenja nisu dovoljno slična da se zajedno stapaju, ne može biti ni javnog mnjenja" (Smith, 1939).
 26. "Javno mnjenje sastoji se od reakcija ljudi na precizno formulisane tvrdnje i pitanja u situaciji intervjuisanja" (Warner, 1939).
 27. "Javno mnjenje je izjašnjavanje o nekom spornom predmetu... Mišljenje je izražavanje pojedinca, a javno mnjenje je grupno mišljenje koje potiče iz interakcije u grupnoj situaciji" (Albig, 1939).
 28. "/Javno mnjenje sastoji se od/ zajedničkih stavova nastalih pod uticajem nekog objektivnog događaja, dovoljno značajnog da direktno utiče na veliki broj ljudi unutar populacije" (Katz, D., 1940).
 29. "Javno mnjenje je konsenzus ili sud do koga se stiglo kroz konflikt i diskusiju na osnovu činjenica" (Reuter, 1941).
 30. "Javno mnjenje se odnosi na stavove ljudi prema nekoj pojavi kad su ljudi članovi iste socijalne grupe" (Doob, 1948).
 31. "Termin javno mnjenje odnosi se na akciju ili spremnost za akciju s obzirom na neko pitanje okrenuto ka delu članova javnosti koji reaguju u očekivanju da su drugi u toj javnosti slično orijentisani prema istom pitanju" (Davidson, 1958).
 32. "/Javno mnjenje sačinjavaju/ stavovi, mišljenja, ili ideje velike grupe ljudi o važnim javnim pitanjima" (Minar, 1960).
 33. "Javno mnjenje je sve ono što reprezentativni uzorak neke grupe kaže o određenom društveno značajnom pitanju" (Barton, 1963).

34. "Javno mnjenje je skup individualnih mišljenja" (Childs, 1965).
35. "Javno mnjenje je opšti trend mišljenja ili stavova glavnog segmenta populacije o nekom specifičnom pitanju ili grupi pitanja" (Chaplin, 1968).
36. "Javno mnjenje je kompleks uverenja koja izražava značajan broj osoba o nekom opštem pitanju" (Henneesy, 1970).
37. "Javno mnjenje je rezonirajuća publika" (Habermas, 1973; navedeno prema: Tadić, 1988).
38. "Javno mnjenje je raznovrsna i promenljiva forma socijalnog izražavanja" (Bennett, 1980).
39. "Javno mnjenje je oblik kolektivnog rasuđivanja političke javnosti o društvenim situacijama koje su od posebnog društvenog značaja za razvoj društvenih zajednica i njihovog društveno-političkog sistema" (Đorđević, 1982).
40. "Javno mnjenje čine stavovi ili ponašanja u vezi s nekom kontroverzom ili promenom koje čovek mora da izrazi javno da ne bi izolovao sebe" (Noelle-Neumann, 1984).
41. "Javno mnjenje je suma svih mišljenja, stavova i vrednosti javnosti" (Yankelovich, 1991).
42. "... ovde se pod javnim mnjenjem podrazumevaju mišljenja koja se sastoje bilo iz sudova vrednosti, bilo iz sudova stvarnosti o onim činjenicama stvarnosti koje nisu tačno utvrđene... Javnost kao element javnog mnjenja može biti shvaćena bar na tri načina i otuda ima i tri smisla izraza javno mnjenje, odn. tri njegove vrste i tri odgovarajuća njegova pojma. U prvom slučaju, javnost se tiče predmeta, stvari, pitanja o kojima se stvara javno mnjenje. Naime, to mora da bude javno pitanje... koje interesuje datu društvenu skupinu... U drugom smislu se javno mnjenje razlikuje od tajnog mnjenja i u tom smislu javno je ono mnjenje koje je izraženo javno, u javnosti. Pod javnošću treba razumeti pristupačnost svakom, tj. svojstvo mišljenja da je izraženo tako da bude dostupno svakom koga to zanima... Najzad, u trećem smislu, javno je mnjenje mišljenje skupine, a ne pojedinca ili pojedinaca koji ne čine nikakvu skupinu i u tom smislu se javno mnjenje suprotstavlja pojedinačnom mnjenju" (Lukić, 1994).
43. "... javnost građanskog društva je, gotovo bez ostatka, istovetna sa javnim mnjenjem" (Tadić, 1994).

44. "Javno mnjenje je izražavanje stavova, formiranih zajedničkim iskustvom i interakcijom zainteresovanih pojedinaca, o nekom spornom društvenom pitanju, uz mogućnost da nastala većina utiče na tok akcije ka rešavanju tog pitanja" (Pantić, 1994).
45. "Javno mnjenje se formira i izražava kroz stalan i institucionalizovan komunikacioni proces u kome pojedinci i grupe teže da dostignu konsenzus o kontroverzним javnim pitanjima u nameri da utiču na akcije merodavnih institucija" (Splichal, 1999).

Odabrani uzorak definicija javnog mnjenja, pored ilustrovanja razlika zavisno od naučnih disciplina kojima autori pripadaju i njihovih teorijskih orijentacija unutar tih disciplina, ukazuje na odredbe koje autori naglašavaju u pokušajima da što bolje preciziraju pojam javnog mnjenja. Formalno posmatrajući, i definicije javnog mnjenja se mogu, poput definicija drugih naučnih pojmova, klasifikovati na suštancijske, normativne, genetičke, teleološke, restriktivističke, pluralističke, operacionalne, itd, ali tu vrstu analize u ovom radu izostavljamo.

Raspravljajući o problemima definisanja pojma javnog mnjenja, većina autora ukazuje na složenost termina (reči "javno" i "mnjenje") i zatim odvojeno razmatra pojmove "javnost", "javno", ponekad i "publika" i sl., s jedne strane, i pojmove "mišljenje", "mnjenje" i srodne pojmove ("stavovi", "predstave", "sentimenti" i dr), s druge strane. Doduše, sadržaju pojma možda bi više odgovarao termin u množini, tj. "javna mnjenja", što jedan broj autora ističe kao mogućnost, ali nije nam poznato da se iko toga dosledno držao i razvijao tu ideju u nastojanju da definiše pojam javnog mnjenja i da ga teorijski elaborira. Postoje i pokušaji da se "javno mnjenje" razmatra integralno, posebno u zemljama u čijim jezicima egzistiraju termini ili njihovi sinonimi koji su jednočlani (na primer, "doxa" u grčkom). U tom pogledu, može se raspravljati i o uticaju jezika na sadržaj pojma "javno mnjenje". Najzad, u literaturi je zabeležen i predlog da se termin javno mnjenje koristi za pojmove različitog sadržaja, što implicira da i ne postoji jedinstveni fenomen, odnosno pojam, koji ovaj termin pokriva. Suočeni sa ovom vrstom teškoće, učesnici jednog stručnog skupa u SAD 1924. godine čak su zaključili da je najbolje izbegavati ovaj termin, mada nisu osporili egzistenciju samog fenomena javnog mne-

nja. Kao što je već rečeno, postoje i respektabilni autori koji su osporavali postojanje javnog mnjenja, pa oni i nemaju problem u vezi sa terminom i sa "prirodnom napetošću između dva člana u nazivu javno mnjenje", koja zapravo krije teorijske nejasnoće i dileme o odnosu između koncepta "javnosti" i "mišljenja", odnosno "mnjenja".

U ekspliciranim i drugim, iz razloga ekonomičnosti izostavljenim, definicijama javnog mnjenja autori najviše naglašavaju sledeće odredbe ovoga pojma:

1. **širinu saglasnosti subjekata** javnog mnjenja;
2. **identifikaciju nosilaca** ili subjekata mnjenja;
3. proces **formiranja** mnjenja;
4. njegovu **prirodu u užem smislu**, tj. da li ga sačinjavaju samo agregatna mišljenja pojedinaca ili je u pitanju novi entitet proizašao iz interakcija učesnika u procesu njegovog formiranja, pa čak, eventualno, i pretpostavljenih manifestacija "grupnog duha" (ovo poslednje je inače bilo u modi pre više od jednog veka);
5. njegov **novi kvalitet** u smislu suprotstavljanja javnog mnjenja mišljenju pojedinca, koji ga može doživeti kao "osamostaljeno" i spolja nametnuto;
6. **predmet** javnog mnjenja, tj. šta predstavlja njegov sadržaj, šta su centralna njegova pitanja, objekti (u engleskom jeziku "issues");
7. **intenzitet** javnog mnjenja;
8. **trajnost** javnog mnjenja;
9. **uticaj** javnog mnjenja na proces odlučivanja;
10. javno mnjenje kao **ishod procesa grupne interakcije**;
11. **zainteresovanost građana** za predmet mnjenja;
12. **prirodu javnosti**;
13. **ulogu javnog mnjenja u demokratiji** i njegovu funkciju u savremenom društvu uopšte - u rasponu od kritičnosti prema režimu spram povlađivanja i konformizma; 14. **odnos javnog mnjenja i medija**;
15. građenje **konsenzusa** nasuprot potcrtavanja **kontroverznosti u predmetu mnjenja**;
16. **izražavanje subjekata** kroz javno mnjenje spram pasivnog reagovanja građana ili čak nametanja mnjenja "odozgo" putem različitih manipulativnih mehanizama;

17. javno mnjenje isključivo u smislu "**kritičke javnosti**" (tzv. "herojske definicije" koje priznaju status javnog mnjenja samo malom delu populacije) spram definisanja ovog pojma kao svakog mnjenja javno iznetog i prihvaćenog, dakle, i "nekritičkog", povodljivog, konformističkog, nametnutog i sl. - znači, onakvog kakvo egzistira u populaciji.

Međutim, autori operacionalnih definicija nemaju ovu vrstu teškoća u izboru ključnih odredbi pojma javnog mnjenja. Naime, oni isključivo ekspliciraju način merenja, proceduru dolaženja do mnjenja ili, pak, samo način kvantifikacije i prikazivanja distribucije rezultata istraživanja javnog mnjenja. Neke od operacionalnih definicija smo naveli (Warner, Barton) u listi definicija, ali ih ima znatno više i formalno veoma liče jedna drugoj. Kada je reč o načinu prikazivanja rezultata istraživanja javnog mnjenja, i danas se koristi tzv. "U" distribucija za podeljeno mnjenje i "L", odnosno "J" distribucija za prikazivanje dominantnog mišljenja ili, "konformističkog ponašanja", kako je inače njihov autor nazvao većinska mnjenja (Allport, F., 1937). Ovde podsećamo da je prema bihejvioristima tadašnjeg vremena (kasnije su usledili i neo-bihejviorizam i neo-neo-bihejviorizam koji su značajno korigovali preterana tvrđenja prvobitnih pristalica ove doktrine) i "samo izražavanje stavova jedna vrsta ponašanja", doduše, po nekima, "verbalnog ponašanja".

Kao i u prethodnom radu iz 1994. godine, osvrt na glavne karakteristike javnog mnjenja baziraćemo na predloženoj sopstvenoj definiciji ovog pojma, naravno uz svest da i ona ima određene nedostatke (relativno je duga, omnibusnog je tipa, na izgled je eklektička) i da deli inherentna ograničenja discipline u kojoj je nastala. Naime, izvesno je da socijalna psihologija ne može pretendovati na celu istinu o javnom mnjenju, što uostalom važi i za svaku drugu disciplinu i teoriju. Na primer, u tom pristupu, odnosno, odgovarajućim pokušajima definisanja pojma o kome je reč, obično ostaju nepokriveni nesumnjivo važni institucionalni aspekti i implikacije javnog mnjenja u društvenom, posebno u političkom životu. Moguće je da se "najmanji zajednički imenitelj" u mnogobrojnim pokušajima definisanja pojma javnog mnjenja i ne može pronaći, što je uverenje jednog serioznog autora u ovoj multidisciplinarnoj oblasti teoretisanja i istraživanja (Splichal, 1999).

Rečju "**izražavanje**" u našoj definiciji iz 1994. godine naglasili smo otvoreno iznošenje i manifestovanje stavova, što je očigledno u te-

snoj vezi sa pojmovima "javno" i "javnost" na čemu inače neki insistiraju i zasnivaju kompletno određenje pojma javnog mnjenja. Otvoreno izražavanje stavova znači spremnost da se oni ispolje u prisustvu drugih osoba - za razliku od privatnih, kao i "nejavnih", skrivenih stavova. Doduše, ima autora koji smatraju da postoji i "tajno mnjenje", pa čak i da ono u određenim situacijama, na primer, u totalitarnim sistemima, za vreme diktatura i okupacija i drugih vrsta represije, može predstavljati istinsko javno mnjenje, koje se ne izražava zbog straha od sankcija. U takvim okolnostima, javno mnjenje koje se javlja u friziranoj javnosti je dirigovano, izmanipulisano, fabrikovano i čak falsifikovano.

Razvojno posmatrano, javnom mnjenju može da prethodi latentno ili potencijalno (javno) mnjenje, dakle, ono koje još nije zrelo za ekspresiju. Kao i neke druge odredbe u našoj definiciji, "izražavanje" podrazumeva koncept javnosti, po mnogim autorima, bitni element u određenju pojma javnog mnjenja. Ovde ne možemo detaljnije tretirati pojam javnosti, jer bi to zahtevalo čitavu jednu studiju. U najkraćem, u socijalnoj psihologiji koncept javnosti podrazumeva difuzni ili slabo strukturisani kolektivitet, sa zajedničkim ciljem i interesom, preokupiran nekom temom, da bi posle debate, u kojoj članovi kolektiva nejednako participiraju (članovi se definišu uglavnom kao građani, birači, eventualno kao pripadnici nekih užih, specifičnih grupa, pa time i posebnih "javnosti) usledio grupni zaključak za koji se očekuje da utiče na akciju.

Inače, o fenomenu javnosti je i ekstenzivno i produbljeno pisao Habermas (1969), a između ostalog i sledeće: "Kategorija se najčešće primenjuje u smislu javnog mnjenja, tj. javnosti koja je dobro obavještena ili koja negoduje... Subjekt ove javnosti je publika kao nosilac javnog mnjenja; na njenu kritičku funkciju odnosi se publicitet" (str. 8). Ovaj autor je naročito zaslužan za elaboraciju pojma kritičke javnosti, pa time i kompetentnog javnog mnjenja, mada su njegovi učenici često i neopravdano proširivali tu vrstu javnog mnjenja na opšti pojam javnog mnjenja.

U svakom društvu postoje istorijski određene i, pre svega, formalne karakteristike javnosti. Međutim, sa stanovišta integralnog pojma javnog mnjenja javnost se uvek iznova sadržajno uspostavlja. Javno mnjenje se manifestuje prvenstveno kroz reči, izgovorene ili napisane,

ali pojedini autori proširuju njegovu ekspresiju i na ponašanje subjekata. To znači da ono obuhvata i njihovo glasanje na izborima, mnoge oblike formalne i neformalne, konvencionalne i nekonvencionalne participacije i aktivizma, čak i gestove subjekata ili nosilaca. Javno mnjenje se svakako ispoljava i kroz institucije: parlament, državne, verske, kulturne i obrazovne ustanove i medije. Ovi poslednji, dakle, nisu samo činioci formiranja javnog mnjenja, već i polje njegovog ispoljavanja. Ipak, javnost je šira kategorija nego institucionalizovano javno mnjenje, odnosno, javnost egzistira i van institucija, barem u preparatornom stadijumu stvaranja javnog mnjenja, ali i tokom njegovog širenja i "primene".

Termin "**stavovi**" u našoj definiciji javnog mnjenja upućuje na jedan njen takođe važan element zato što je, barem sa pozicije socijalne psihologije, neophodno da se odredi dispoziciona osnova javnog mnjenja kako bi ono bilo utemeljeno i na planu individualnog izražavanja. U tom smislu, moglo bi se tvrditi da je javno mnjenje oblik kolektivnih stavova ili stavova grupa, odnosno, da su stavovi "podeljeni" (u engleskom jeziku "shared") i da ih zastupa "mnoštvo ljudi", kako kažu neki autori. Uvođenjem stavova u definiciju demistifikuje se javno mnjenje u vidu nekog "kolektivnog duha", "nadindividualnog entiteta" i sl., što je inače bila česta tendencija u društvenim naukama sve do dvadesetih godina prošloga veka i pojave radova V. Lipmana u SAD o prirodi javnog mnjenja i "fantomskoj javnosti". Poznato je da je stav centralna i možda najbolje proučena kategorija socijalne psihologije (o tome vidi: Rot, 1972). Prihvatamo najpoznatiju definiciju stava koja glasi: "Stavovi su trajni sistemi pozitivnih ili negativnih ocenjivanja, emocionalnih stanja i delatnih tendencija za ili protiv u odnosu na socijalne objekte" (Kreč, Kračild i Balački, 1972), ali bi trebalo dodati i da su stavovi individualne dispozicije, što je sadržano u drugoj najpoznatijoj definiciji stavova - onoj G. Olporta (Allport, G., 1969). Time se ne podrazumeva da je javno mnjenje tek prosta suma stavova pojedinaca, iako postoje i takva shvatanja javnog mnjenja, a to se prećutno priznaje i u operacionim definicijama ovog pojma.

U jednom ranijem radu (Pantić, 1977) izložili smo sopstveno shvatanje da je stav širi pojam koji supsumira različite vrste "predstavovskih dispozicija" ili nepotpunih stavova: preferencije (relativno razvije-

na samo emocionalna komponenta), uverenja (razvijena motivaciona komponenta) i mišljenja (razvijena kognitivna komponenta).⁴

Iako se mišljenja baziraju na kogniciji, to ne znači da su rezultat znanja u svim slučajevima, da je to znanje verifikovano i utemeljeno, kao i da druge dve komponente u njima uopšte nisu zastupljene. Još je Platon uočio da mišljenja stoje negde između znanja i ignorancije. Tadić (1993) smatra "mnjenja" neodređenijim, neobaveznijim i partikularnijim od "mišljenja", odnosno, da se u prvima nalazi nepouzdanije saznanje, "nešto otprilike", kao "čini mi se", "verovatno", a slično je tvrdio i Lukić (1994). Međutim, "mnjenje" u pojmu javnog mnjenja koristimo u najširem značenju, tako da obuhvata, kao što je već rečeno, i izgrađene stavove, ali i predstavovske dispozicije, tj. preferencije, uverenja i mišljenja. Istraživanja pokazuju da se u javnom mnjenju širom sveta pojavljuju uglavnom ove nerazvijene forme stavova. Stavove, u punom smislu ove reči (sa sve tri komponente), obično nalazimo kod kompetentnog javnog mnjenja i vođa i stvaralaca mišljenja (engl. "opinion makers" i "opinion leaders"). Inače, elitistički pristupi u tretiranju javnog mnjenja danas su retki, jer je odavno preovladalo shvatanje da je javno mnjenje masovni fenomen, pa se, na primer, "kvalitet mišljenja", "zrela mišljenja", "mišljenja kao kriterijum izvrsnosti", itd više ne pominju u definicijama javnog mnjenja.⁵

Podsećamo da su važne karakteristike stavova, a time i javnog mnjenja: direkcija ("za" i "protiv" u odnosu na neki objekat), intenzitet (o ovome videti definicije pod rednim brojevima 21. i 25. na našoj

⁴ Ovo shvatanje smo izneli u studiji "Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva" (na str. 269-288), uključujući i shemu o hipotetičkoj vertikalnoj organizaciji stavova i relevantnih vrednosti. Najviši nivo u modelu zauzima životna filozofija koja je najintegrisaniji element i nastaje objedinjavanjem opštih stavova i ideoloških orijentacija. Ovaj nivo je rezultat interakcije specifičnih stavova, dok četvrti i najniži nivo čine pomenute preferencije, uverenja i mišljenja koja su preko odgovarajućih psihičkih funkcija pojedinca u relaciji sa njegovim ponašanjem.

⁵ Primer elitističke definicije javnog mnjenja je ona koju je dao davne 1828. godine MacKinnon (naveli smo je na našoj listi pod rednim brojem 5). To shvatanje u najkraćem ilustruje i konstatacija da je "pretenciozno očekivati da javno mnjenje postoji izvan elite" (J.A. Savervian). Gete je, takođe, zastupao elitističko gledište o javnom mnjenju tvrdeći da "svetina uglavnom lupeta".

listi), složenost (tri pomenute komponente), doslednost, usklađenost, otvorenost. Stavovi su jedna od pretpostavki za ponašanje pojedinca i grupnu akciju, ali njihova povezanost s ponašanjem je daleko od perfektne. Stavovi imaju važne funkcije u psihičkom životu pojedinca. Na primer, u funkcionalističkoj teoriji stavova (Katz, 1960) ukazuje se na instrumentalnost stavova u adaptaciji čoveka okolini, na njihovu odbrambenu funkciju, posebno to važi za predrasude (podizanje samopoštovanja, ventil agresije), na funkciju manifestovanja ličnih vrednosti i na osmišljavanje pojava u svetu.

Sintagma "**formirani zajedničkim iskustvom i interakcijom**" gotovo da i nije neophodna u definiciji javnog mnjenja zato što se za stavove podrazumeva da nastaju kao rezultat grupnih procesa. Ipak, ovom frazom želeli smo da naglasimo da je javno mnjenje grupni fenomen, kako u formativnom smislu, tako i aktuelno. Naime, da bi se javno mnjenje uopšte obrazovalo o nekom predmetu, nužno je da članovi određene velike grupe izvesno vreme provedu zajedno ili da, barem, dele slična iskustva koja rađaju i zajedničke potrebe, želje, brige, zahteve, pitanja, simbole prema poznatim načelima grupne dinamike (o prirodi grupa videti: Rot, 1983). Interakcija je, naravno, grupni fenomen koji varira od onih tipa "licem u lice" do sasvim indirektnih i simboličkih, kao kod pobuđivanja javnog mnjenja grupe zemalja, na primer, EU ili čak svetskog javnog mnjenja. To znači da javno mnjenje ne mora biti ograničeno samo na jednu vrstu velikih grupa (recimo, sve punoletne stanovnike jedne zemlje), kako neki autori inače ekspliciraju, već ono može biti u rasponu od lokalnog do globalnog. Ovo dalje znači da isti pojedinac ulazi u krug više grupa, a time pripada i različitim javnim mnenjima.

Navedena sintagma ne ukazuje samo na važnost grupa u formiranju javnog mnjenja, već još jednom i na značaj javnosti, posebno u procesu aktuelizovanja potencijalnog javnog mnjenja. Mnogi autori u svojim shvatanjima prirode javnog mnjenja i u samim definicijama ovog pojma naglašavaju element interakcije i navode glavne stadijume u nastanku ove pojave (na primer, Lukić, 1994). U prvom stadijumu, obično neka uticajna osoba ili mala grupa takvih osoba inicira određenu ideju, u drugom stadijumu veći krug ljudi elaborira i širi tu ideju, u trećem stadijumu ideja može biti u konfliktu s drugačijim gledanjima na problem i u četvrtom stadijumu, ako uopšte opstane, ideja se kristališe i biva više ili manje prihvaćena od širokih slojeva društva.

Ovo je, ipak, samo jedan od mogućih obrazaca nastanka javnog mnjenja: broj stadijuma ili etapa može da bude i veći, neki mogu i izostati, ponekad se javno mnjenje formira i spontano i brzo, pretežno iracionalno, itd. U društvima stabilne demokratije javne debate su u većini slučajeva preduslov rađanja javnog mnjenja u čemu je posebno velika uloga masovnih medija. Interakcija podrazumeva i sve kanale komunikacije, koji su bili različiti u starom veku (trg, forum, teatar), u srednjem veku (pisma, poruke, crkvene propovedi, prve knjige), u novom veku (telegraf, telefon, radio, televizija) i u najnovijem dobu informatičke revolucije (mobilna i satelitska telefonija, Internet, itd).

Reč "**zainteresovani**" u našoj definiciji pojma javnog mnjenja odnosi se na aktivan odnos subjekata, pa stoga pretpostavlja da nema "pravog" javnog mnjenja ako su ljudi pasivni i nezainteresovani, mada postoji najmanje jedna teorija javnog mnjenja koja operiše pojmovima "čutljive većine" i "spirale čutnje". Prema ovoj teoriji, najkraće rečeno, javno mnjenje je izraz bojazni od socijalne izolacije, straha pojedinca da će biti odbačen i u manjini (Noelle-Neumann, 1984). Empirijska evidencija teško da potvrđuje tu teoriju, čije se tvrdnje, uostalom, mogu tumačiti i drugačije, na primer, mehanizmom socijalnog konformizma. Pristalice biheviorizma i operacionalnih gledišta smatraju da se javno mnjenje može provocirati i u toku samog ispitivanja - prezentiranjem informacija pre postavljanja pitanja u intervjuima i upitnicima, formulisanjem hipotetičkih situacija, nuđenjem izoštrjenih dilema radi izjašnjavanja ispitanika na licu mesta, itd, ali se time otkriva pre svega potencijalno javno mnjenje.

Pojam zainteresovanosti u okviru prirode interesovanja šire je razmatran na drugom mestu (Pantić, 1980). Različite vrste interesovanja za predmet javne rasprave važne su za formiranje javnog mnjenja. Političko javno mnjenje svakako pretpostavlja prethodno postojanje znatne raširenosti interesovanja građana za politiku. Ipak, pogrešno je pojam javnog mnjenja redukovati isključivo na sferu političkog, zato što se ono može formirati i o mnogim nepolitičkim pitanjima (kulturalnim, sportskim, itd). Koncept javnosti po definiciji uključuje i interese ljudi kao "zalaganja za određena dobra" (o prirodi interesa, različitom konceptu od interesovanja, vidi: Bolčić, 1977). Autori su u shvatanja i definicije javnog mnjenja do pre pola veka često eksplicitno uključivali pojmove interesa, pažnje, interesovanja i sl., dok moderne koncepcije izgleda to podrazumevaju u okviru pojma javnosti. U ovom kon-

tekstu vredi pomenuti da je G. Almond još 1950. godine uveo razliku između "opšte" i "zainteresovane" javnosti, pojmove koji se gotovo poklapaju s pojmom javnog mnjenja, kao i "informisane javnosti", što odgovara pojmu kvalifikovanog ili kompetentnog javnog mnjenja.

Ovde je važno u pitanje dirigovanog (javnog) mnjenja zato što taj pojam ne podrazumeva zainteresovanost subjekata, a ipak se neretko u literaturi razmatra kao vrsta javnog mnjenja. Dirigovano mnjenje nastaje pridobijanjem, manipulacijama, iznuđivanjem - sve do "pranja mozga" (engl. "brainwashing"). Dirigovano javno mnjenje jeste jedan oblik javnog mnjenja u širem smislu, ali je ono nesumnjivo devijacija od standardnog koncepta, izraz zloupotrebe i neslobode. Stoga ono, sa stanovišta liberalno-demokratskih teorija, na primer, ne bi moglo da pripada konceptu javnog mnjenja. Suprotnost ovome predstavlja kritičko javno mnjenje kao demokratski ideal civilnog društva. Kritičko javno mnjenje je obično ograničeno na uže grupe intelektualaca i opozicionih političara (ne treba ga mešati sa širokim nezadovoljstvom građana u vezi neke teme) i nije proizvod isključivo same zainteresovanosti, već i drugih činilaca: visokog cenjenja vrednosti slobode, autonomije, tolerancije, odgovornosti, kapaciteta za svestrani uvid u situaciju, obaveštenosti, otpornosti na manipulaciju, itd.

"Pojedinci" se u definiciji pominju zbog toga što javno mnjenje, danas je to gotovo opšteprihvaćeni stav autora, ne postoji izvan konkretnih ljudi i nije nadindividualni, osamostaljeni i od subjekata javnog mnjenja otuđen fenomen. Doduše, ono donosi novi kvalitet, ali jedino kao rezultantu interakcije učesnika. Uvek su pojedinci nosioci javnog mnjenja, mada oni mogu imati, idealnotipski gledano, različite uloge u procesu njegovog formiranja i izražavanja od inicijatora ideja i vođa mišljenja, preko razrađivača mnjenja i komunikatora - sve do onih najbrojnijih i najmanje aktivnih recipijenata mnjenja. Neposredna "demokratija gradskog trga" bila je antički ideal, u čemu je javno mnjenje (ipak, samo znatne manjine slobodnih građana i bez ženske populacije) igralo važnu ulogu. Međutim, u savremenom masovnom društvu i eri moćnih elektronskih medija, samo je izuzetno retka pojava. Značaj pojedinaca u izražavanju javnog mnjenja naročito su isticali bihejvioristi, između ostalog i zato što se reakcije pojedinaca lakše mogu meriti i predviđati, što je inače njihov prevashodni cilj u primeni sheme: stimulus - reakcija (S - R) na celokupno ljudsko ponašanje, uključujući i "unutrašnje ponašanje", gde, po njima, pripadaju i mne-

nja, mada oni tvrde da mnjenja imaju i svoje spoljašne manifestacije, na primer, u vidu verbalnih reakcija. Isticanjem pojedinaca u definiciji jednog kolektivnog fenomena priznaje se i važna uloga psiholoških činilaca, posebno onih iracionalnih na koje je ukazala psihoanaliza, u formiranju i ekspresiji javnog mnjenja: njegova "emocionalnost", "hirovitost", "inertnost", "kolebljivost" - što su samo neki od psiholoških karakteristika koje se pripisuju ovoj pojavi i to ne jedino u svakodnevnom životu, već i u ozbiljnim naučnim raspravama, počev od LeBonovih razmatranja "psihologije gomile" pod kojom je on dobrim delom podrazumevao upravo javno mnjenje. "U ponašanju javnog mnjenja", kako bi rekli bihejvioristi, prisutni su i određeni mehanizmi poznati u individualnoj psihologiji, na primer, regresija, povlačenje, racionalizacija, pomerena agresija ili traženje žrtve (engl. "scapegoating"), itd.

Mada se javno mnjenje uvek prelama kroz svakog konkretnog pojedinca, ono odaje utisak da nosi nešto više od agregacije pojedinačnih mišljenja zato što pojedinci kroz međusobne kontakte i simboličku interakciju menjaju uobičajene stavove i ponašanja.

O tome svedoče naročito psihološki mehanizmi poznati kao imitacija, identifikacija, indukcija i dr. U teorijama javnog mnjenja, ponekad tek implicitno, postoje u vezi sa upravo rečenim, zapravo, tri gledišta. Prema prvom, javno mnjenje je svaki skup individualnih mišljenja o izvesnom pitanju. Savremene sondaže bazirane su na ovoj pretpostavci ("jedan čovek, jedan glas", što znači i jedan čovek, jedno mišljenje, a svako mišljenje je jednako važno), priznali to njihovi autori ili ne. Drugo gledište poistovećivalo je javno mnjenje sa "duhom naroda", ali kolektivna egzistencija javnog mnjenja danas se smatra prevaziđenom idejom. Prema trećem gledištu, javno mnjenje jeste novi kvalitet, doduše, ipak utemeljen u pojedincima koji su u određenoj interakciji, odnosno predstavljaju jedine nosioce tog novog kvaliteta, čije trajanje je ograničeno na vreme postojanja javnog mnjenja o nekom pitanju.

"O nekom spornom društvenom pitanju" je možda najvažniji deo ne samo naše definicije pojma javno mnjenje. Ta odredba je za pojedine autore centralna, differentia specifica javnog mnjenja. Reč "nekom" znači da se javno mnjenje formira o bezbroj mogućih tema i o svakom pitanju posebno. Termin "spornom" naglašava da je nužno da postoji različito gledanje na neki problem, teškoću, krizu, prome-

nu, što otvara različite mogućnosti odgovora i razrešava se kroz konflikte, javne diskusije i sl. - o čemu je već bilo reči. Neretko se tvrdi da ako nema kontroverznog predmeta, javno mnjenje i ne može da nastane. "Kontroverznost mora biti barem implicitna" (Hennessy, 1970), a konflikt savremen kako bi se javno mnjenje razlikovalo od zakona i običaja (Allport, F., 1937). Besmisleno je javno mnjenje o nečemu ako postoji puni konsenzus ili, pak, javno mnjenje o činjeničnom stanju ili prirodnom zakonu. Na primer, danas je apsurdno sporiti se o tome da li je Zemlja okrugla ili ne, ali su se u prošlosti o tome vodile žučne polemike, pa i gubili životi.

Odredba "**društvenom**" u definiciji upućuje na to da se javno mnjenje formira i ispoljava u vezi sa nekim opštim i važnim pitanjima, a ne o bilo kom pitanju - inače predmetom ličnih mišljenja. Rastegljivost pojma društven ipak omogućava da se povremeno javno mnjenje bavi i efemernim stvarima, uključujući i detalje iz privatnog života poznatih ličnosti, čime se posredstvom modernih medija, vraća na vreme kad se malo razlikovalo od dvorskih ogovaranja i kasnije od "čaršije". Ogovaranje, glasine i "čaršija" su specifične neformalne komunikacije, ponekad označavane i kao "podzemno javno mnjenje". Ono se češće javlja spontano, ali se može i namerno lansirati, recimo radi nečijeg diskreditovanja, posebno političkih protivnika ili konkurentnih firmi. Stvarne funkcije ovih pojava su, ipak, u većini slučajeva u domenu psihologije: katarza aktera, moralna legitimizacija, provera standarda ponašanja putem konverzacije, prevazilaženje usamljenosti, oslobađanje od anksioznosti, težnja za isticanjem pojedinaca i sl.

Reči "**pitanje**" u našoj definiciji pojma javnog mnjenja pripada takođe jedno od ključnih mesta. Sinonimno se koriste termini predmet, objekat, tema (mnjenja), problem, itd. Već je istaknuto da je engleski termin "issue", koji inače najbolje pokriva sadržaj ovoga pojma, u srpskom jeziku bez pravog ekvivalenta. Javno mnjenje nastaje samo ako postoji određen predmet spora, nedovoljno jasna situacija, provokativan događaj sa mogućim različitim značenjima, javna ličnost koja izaziva kod publike raznovrsne reakcije i osećanja, posebno na dimenziji simpatije - antipatije. Međutim, to ne znači da se pitanja ne mogu proizvoditi, štaviše, mas-mediji svakodnevno to čine predlažući, ali i namećući svojevrzne inventare problema u skladu sa određenim političkim interesima i ne uvek u cilju opšteg dobra. Pojedini

komunikolozi danas tvrde da se javno mnjenje "fabrikuje"⁶, pa čak i gube ili dobijaju izbori, pre svega zahvaljujući tome što stvaraoci mnjenja vešto formulišu agende predmeta mnjenja na osnovu kojih se informativnim medijskim kampanjama uobličavaju željeni stavovi birača. Iako ova pretpostavka ima izvesnu empirijsku potvrdu, ona je, ipak, jedno preterivanje, jer sadrži ne sasvim tačno dublje verovanje, a to je da je javno mnjenje toliko plastično da se može modelirati po želji. Javno mnjenje zaista je, donekle, podložno sugestiji i manipulacijama, ali se previđa da je ono i inertno do neke mere, da postoje i mehanizmi njegovog otpora na pokušaje menjanja, kao i da ono sadrži izvesne kulturne konstante, odnosno da ga oblikuju i faktori - ciklusi relativno dugog trajanja.

Možda je ispravan zaključak, utemeljen i na nalazima izvesnih empirijskih istraživanja, da je javno mnjenje, kao i drugi masovni fenomeni, samo relativno situaciono uslovljeno i da postoje i drugi činioci njegove inače znatne potencijalne i stvarne promenljivosti, upravo najviše u vezi sa onim šta će biti predmet merenja. Sintagma "sporno društveno pitanje" u definiciji podrazumeva i da javnost ili barem deo javnosti može i ima pravo da se izjasni ne samo za ili protiv formulisanog predmeta, već i o tome da li taj predmet uopšte treba da bude javno razmatran. Doduše, i kod formulisanja agendi reflektuje se realna socijalna struktura, tako da predstavnici društvenih klasa koje poseduju veću moć direktno ili indirektno više i odlučuju o izboru i formulaciji pitanja relevantnih za nastanak javnog mnjenja i njegovo usmeravanje. Proces filtriranja i selekcionisanja spornih pitanja koja će biti potencijalni predmet javnog mnjenja najviše je povezan s tim ko ima faktičku kontrolu nad masovnim medijima. Najopštije posmatrano, podela "issues" prema Benetu (Bennett, 1980), uključuje ona strukturalnog porekla, tj. ona koja izviru iz egzistencijalnih, pre svega ekonomskih realnosti, zatim vladine agende "issues", koje se nameću javnosti radi mogućnosti uticaja na opcije povoljne za vlast i krizna "issues", koja su kratkotrajna, podložna iracionalnostima i obično ho-

⁶ Jedan francuski autor se založio za takvo gledište uz argument da se samo u njegovoj zemlji godišnje sprovede u proseku oko osam stotina istraživanja javnog mnjenja koja treba "nahriniti" odgovarajućim sadržajima. Videti i Blondiaux, L. : "La fabrique de l'opinion", Seuil, Paris

mogenizuju javno mnjenje. "Issues" čak mogu menjati političke objekte, odnosno elite i grupe za pritisak mogu da dugo održavaju tenziju u vezi sa nekim problemom.

Fraza **"mogućnost da nastala većina"** u našoj definiciji iz 1994. godine ističe da je multiplikacija stavova o nekom pitanju do kritične tačke većine samo potencijalna. Svaki stav ili mnjenje je u početku manjina, kao što i svaka većina jednom može postati manjina. Javno mnjenje o nekom problemu može da ostane i neaktuelizovano, "čutiljiva većina", rasplinuto na nekoliko struja ili, pak, da bude raspolučeno na dva jednaka dela za koja se može steći utisak da se međusobno poništavaju, čak iako taj slučaj najviše odgovara teorijskoj definiciji o izjašnjavanju javnosti o nekom spornom pitanju. Ipak, najčešće se, kao što pokazuju mnogobrojna empirijska istraživanja, formira neka većina - od one relativne ili "proste", koja je uglavnom i "tesna" u odnosu na druge modalitete, do moguće apsolutne (iznad 50%), kvalifikovane u slučajevima formalizacije na referendumima ili u institucionalnom odlučivanju o bitnim pitanjima predviđenim internom regulativom - sve do (gotovo) maksimalne većine koja se u praksi izuzetno retko dostiže. Većinsko mišljenje može ponekad biti sastavljeno od nekoliko različitih manjinskih, koja se pod spoljnim pritiscima, udružuju u koaliciono mnjenje. Mogući su i konsenzusi zasnovani na kompromisu i "opšte mišljenje" u smislu kulturnog imperativa sa sankcijama (Bogardus, 1951).

Postojanje većine za neke autore je nužni uslov nastanka javnog mnjenja, dok, prema drugima, javno mnjenje nastaje još u momentu iniciranja, kada neki predmet postane javan u raspravi. Već 1913. jedan autor (Lowell) razlikovao je numeričku od "efektivne" većine, podrazumevajući pod ovom drugom dovoljno snažno manjinsko mišljenje koje preovladava nad numeričkom većinom. "Kao što prebrojavamo, tako poglede uvek i ponderišemo ili opterećujemo (engl. "weighted")", tvrdio je ovaj autor.

Ako je to tačno, onda javno mnjenje nije komponovano u skladu sa starim liberalno-demokratskim načelom "jedan čovek - jedan glas", s pretpostavkom da svaki glas jednako vredi, što se realizuje na svim izborima modernog doba. Postoje i shvatanja da je za javno mnjenje bitna relativno uravnotežena dihotomna podela, na one "za" i "protiv" nečega, odnosno tipična "U" - distribucija stavova, što može biti tačno u slučajevima kristalizovanog javnog mnjenja, ali ne i opšte pravi-

lo. Izvesna kritična masa nosilaca stavova mora postojati da bi se javno mnjenje uobličilo. Kriterijumi za kritičan broj nosilaca nekog stava su njihova vidljivost, proporcija u populaciji, ugled i uticajnost (kompetentno javno mnjenje), snaga, trajnost, sposobnost za privlačenje neodlučnih. Termin u jednini, u stvari, krije sadržaj pojma u množini (javna mnjenja), ali se termin javno mnjenje ustalio, ne samo u srpskom jeziku, u jednini pokrivajući pojam većinsko mnjenje.

Odredba "**utiče**" u našoj definiciji pojma javnog mnjenja znači da ono poseduje snagu koju svaka demokratska vlast treba da respektuje. Zaključak da je javno mnjenje primarno oblik komunikacije građana sa vladom, a tek sekundarno građana međusobno (Speier, 1980) može biti tačan u odmaklim stadijumima životnog ciklusa javnog mnjenja. Ono je potencijalno moćna moralna instanca i omogućava kontrolu nad političkim institucijama, ali pod određenim pretpostavkama. Demokratska priroda društva i s njim povezana ekonomska razvijenost, odgovarajuća politička kultura i pristup informacijama o predmetu rasprave, omogućavaju takvu ulogu javnog mnjenja. Međutim, moguća je i svojevrсна tiranija javnog mnjenja u izuzetnim situacijama ("zakon svetine") kada se ovaj, imanentno demokratski fenomen, izvrće u svoju suprotnost tvoreći agresivnu masu ili rulju. Javno mnjenje nije dobro po sebi, apriorna moralna kategorija, pogotovo nije "jedinствена volja, božanski pravedna" (takvih shvatanja bilo je sve do kraja devetnaestog veka), već istorijska kategorija čije moguće funkcije i stvarni društveni učinak podležu kritičkom preispitivanju. U liberalnoj demokratskoj tradiciji ono je uglavnom idealizovano ("Vox populi, vox Dei"), dok je u elitističkim shvatanjima potcenjivano ("Vox populi, vox Diaboli"; "... glas stada"; "... vox stultorum"). Izvesno je da je javno mnjenje demokratski instrument i korektiv reprezentativne demokratije, sredstvo legitimizacije i emancipacije, pre svega srednje klase. Almondova ideja o "zainteresovanoj javnosti" (strukturnalni izraz srednje klase), ispod koje je apatična "opšta javnost", a iznad elita i lideri kao "obaveštena javnost", formalizovana je modelom piramide u kojem upravo segment "zainteresovane javnosti" najviše korespondira pojmu javnog mnjenja.

Odredba "**na tok akcije**" u definiciji pojma javnog mnjenja već govori o implikacijama javnog mnjenja interesantnim pre svega za politologe. Teleološki gledano, javno mnjenje se budi, razvija, vrši pritisak na nosioce odlučivanja u demokratskom društvu da bi rezultiralo

u određenoj željenoj akciji. Ono je najšira moguća grupa za pritisak, ali je često i instrumentalizovano od strane neke moćne, uske grupe ljudi. Pojedini autori smatraju da je i sama akcija sastavni deo javnog mnjenja, pa u definicije uvode, na primer, i izbornu ponašanje, izjašnjavanje na referendumu, vrste protesta, angažovanje građana u političkim partijama, čak i ponašanje poslanika u parlamentu. U ovom poslednjem slučaju, javno mnjenje se svodi na strogo institucionalizovani oblik, tj. na volju većinske partije ili koalicije, po logici da su stekle legitimitet na izborima na osnovu naklonosti većine birača, a time da predstavljaju i većinsko javno mnjenje jedne zemlje. Pomenuti autori smatraju da javno mnjenje nije samo verbalno izražavanje građana, već je i akciono, da se na taj način materijalizuje, odnosno, da se time životni ciklus javnog mnjenja zatvara. Učinak javnog mnjenja u pogledu pritiska na političke reprezentante i vladu ogleda se, između ostalog, kroz njihovu bojazan da neće biti reizabrani na sledećim izborima ili da će, iz nekog razloga, biti kompromitovani kao političke ličnosti, pa stoga oni javnom mnjenju obično povlađuju.

Konačno, **"ka rešavanju tog pitanja"** - fraza je koja u definiciji ukazuje da javno mnjenje i akcija (ako usledi) nisu sami sebi svrha, već da je smisao javnog mnjenja u njegovom doprinosu bržem i kvalitetnijem rešavanju društvenih problema. Naravno, u ovom stadijumu dolaze do izražaja kritičko i kompetentno javno mnjenje i vođe mišljenja. U praksi se dešava da se javno mnjenje stvarno institucionalizuje na neki način formiranjem pokreta, novih političkih partija, nevladinih organizacija, odbora za realizaciju pokrenutih ideja, grupa za pritisak, recimo, u okviru sindikata, itd. Proces rešavanja nekog društvenog problema pod pritiskom i na zahteve koji dolaze iz javnog mnjenja može proizvesti nove teškoće i otvoriti sledeći ciklus javnog mnjenja prema modelu spirale. Autori koji javno mnjenje određuju kao vrstu publike namenjuju mu relativno pasivnu ulogu (posmatračku), kao i oni koji smatraju da je rešavanje problema isključivo u domenu elita. Funkcionalistička shvatanja javnog mnjenja pokazala su se do sada heuristički najplodnijim i stoga je, po našem mišljenju, opravdano u same definicije pojma javnog mnjenja uključivati ili barem podrazumevati i odredbe kakve su navedene u poslednja dva pasusa. Kritička funkcija javnog mnjenja i u ovim stadijumima njegovog životnog ciklusa se podrazumeva, inače bi javno mnjenje postalo svojevrsni larpur-lartizam.

U ovom radu smo posvetili znatnu pažnju isključivo problemu definisanja pojma javnog mnjenja iz više razloga. Prvo, **fenomen javnog mnjenja je u novije doba dobio na značaju**⁷, pa zaslužuje da se adekvatno definiše. Drugo, svakodnevno se u svetu i u Srbiji objavljuju nalazi empirijskih istraživanja javnog mnjenja, ali autori tih istraživanja u velikoj većini slučajeva uopšte **ne definišu pojam javnog mnjenja**. Treće, **i u teorijskim radovima** o prirodi javnog mnjenja **autori najčešće izbegavaju da se pozabave problemom definisanja** ovog pojma. Četvrto, bez obzira na ne mali broj definicija javnog mnjenja (od kojih smo tek deo naveli u ovom radu), **problem definicije javnog mnjenja je i dalje otvoren**. Peto, cilj ovoga rada je da **podstakne i druge autore da pokušaju da preciziraju pojam javnog mnjenja** i da se uključe u diskusiju o prirodi ovoga fenomena. Šesto, imajući u vidu Volterove reči: "Ako hoćete da sa mnom diskutujete, morate prvo definisati svoje pojmove" (parafrazirano), ovim radom želeli smo da demonstriramo svu **složenost pojma** javnog mnjenja za koji se obično (pogrešno) pretpostavlja da je "svima poznat" i da je nepotrebno definisati ga niti se opredeliti za neku od postojećih definiciju.

Literatura

- Albig, W. (1956): "Modern Public Opinion", McGraw-Hill, New York.
- Allport, F.H. (1934): "The J-Curve Hypothesis of Conforming Behavior", J. Soc. Psychol., V, 141-183.
- Allport, F.H. (1937): "Toward a Science of Public Opinion", Public Opinion Quarterly, Vol. 1, 7-23.
- Allport, G.W. (1954): "The Nature of Prejudice", Addison-Wesley, Cambridge.
- Allport, G.W. (1969): "Sklop i razvoj ličnosti", Kultura, Beograd.

⁷ Dovoljno je samo pogledati na Internetu milionske brojeve "pogodaka" kada se pretražuje termin "javno mnjenje".

- Barton, A.H. (1963): "Measuring the Values of Individuals", Columbia Univ. Press, B.A.S.R., New York.
- Bem, W. (1970): "Beliefs, Attitudes and Human Affairs", Brooks, Cole, Belmont.
- Bennett, W.L. (1980): "Public Opinion in American Politics", Harcourt Brace Jovanovich, New York.
- Berelson, B. and Janowitz, M., eds. (1950): "Public Opinion and Communication", Free Press, Glencoe, Illinois.
- Bernard, L.L. (1926): "An Introduction to Social Psychology", Holt, New York.
- Binkley, R.C. (1928): "The Concept of Public Opinion in the Social Sciences", *Social Forces*, Vol. 6, 389-396.
- Blumer, H. (1950): "The Mass, the Public, and the Public Opinion", in: Berelson and Janowitz (1950), p. 43-49.
- Bogardus, E.S. (1929): "Public Opinion as a Social Forces", *Social Forces*, Vol. 8.
- Bogardus, E.S. (1951): "The Meaning of Public Opinion", Association Press, New York.
- Bolčić, S. (1977): "Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja", u: Popović, M. i drugi: "Društveni slojevi i društvena svest", Institut društvenih nauka, Beograd, 65 - 120.
- Bourdieu, P. (1972): "Public Opinion Does Not Exist", u: Matelart, A. and Siegelau, S., eds.: "Communication and Class Struggle", Vol. 1. International General, New York, 124-130.
- Chaplin, J.P. (1968): "Dictionary of Psychology", Dell, New York.
- Childs, H.L. (1965): "Public Opinion", Van Nostrand, Princeton, New Jersey.
- Chisman, F.P. (1976): "Attitude Psychology and Study of Public Opinion", Pennsylvania State Univ.
- Christenson, R.M. and McWilliams, R.O., eds. (1962): "Voice of People - Readings in Public Opinion and Propaganda", McGraw-Hill, New York.

- Clark, C. (1933): "The Concept of the Public", *Southwestern Social Science Quarterly*, 1933, 13, 311 - 320.
- Davidson, W. (1958): "The Public Opinion Process", *Public Opinion Quarterly*, 22, 91-106.
- Dalton, R.J. (1988): "Citizen Politics in Western Democracies", *Chatam House*, Chatam, New Jersey.
- Defoe, J.W. (1933): "Public Opinion as a Factor in Government", in: Quency Wright, ed. "Public Opinion and World Politics", Univ. of Chicago Press.
- Devine, D.J. (1970): "The Attentive Publics", *Rand McNally*, Chicago.
- Dewey, J. (1927): "The Publics and Its Problems", *Holt*, New York.
- Doob, L. (1948): "Public Opinion and Propaganda", *Holt*, New York.
- Đorđević, T. (1982): "Javno mnenje", u Lukić, R. i Pečujlić, M. gen. ed.: *Sociološki leksikon*, *Savremena administracija*, Beograd, str. 249-251.
- Gault, R.H. (1923): "Social Psychology", *Holt*, New York.
- Graves, W.B. (1928): "Readings in Public Opinion", *Appleton*, New York.
- Habermas, J. (1969): "Javno mnenje", *Kultura*, Beograd.
- Hennessy, B.C. (1970): "Public Opinion", *Wadsworth*, Belmont.
- Holloway, H. and George, J. (1979): "Public Opinion: Coalitions, Elites, and Masses", *St. Martin's Press*, New York.
- Jordan, E. (1930): "Theory of Legislation", *Progress*, Indianapolis.
- Katz, D. et al. eds (1940): "Public Opinion and Propaganda", *Dryden Press*, New York.
- Katz, D. (1960): "The Functional Approach to the Study of Attitudes", *Public Opinion Quarterly*, 24, 163-204.
- Key, V.O. Jr. (1961): "Public Opinion and American Democracy", *Knopf*, New York.

- Kinder, D.R. and Sears, D.O. (1985): "Public Opinion and Political Action", in: Lindzey, G. and Aronson, E., eds.: "Handbook of Social Psychology", Random House, New York, 659-741.
- King, C.L. (1928): "Public Opinion in Government", in the Introduction to W.B. Graves: "Readings in Public Opinion", Appleton, New York.
- Krech, D., Crutchfield, H. and Balachey, E. (1972): "Pojedinaac u društvu", Zavod za udžbenike, Beograd.
- Lane, R.E. and Sears, D.O. (1964): "Public Opinion", Englewood Cliffs, Prentice-Hall, New Jersey.
- Lippmann, W. (1922): "Public Opinion", Harcourt, Brace, New York.
- Lippmann, W. (1925): "Phantom Public", Harcourt, Brace, New York.
- Lowell, A.L. (1913): "Public Opinion and Popular Government", Longmans, Green.
- Luhmann, N. (1994): "An interview with David Sciulli", Theory, Culture, and Society, 11, 2, 37-69.
- Lukić, R. (1994): "O pojmu i stvaranju javnog mnjenja", u: Baćević, Lj. i drugi: "Javno mnjenje", Institut društvenih nauka, Beograd, 31-37.
- Lundberg, G.A. (1930): "Public Opinion from Behaviouristic Viewpoint", Am. J. Soc. XXXV, 387-405.
- Luttbeg, N., ed. (1968): "Public Opinion and Public Policy", Dorsey, Homewood.
- Minar, D.W. (1960): "Public Opinion in the Perspective of Political Theory", The Western Political Quarterly, 23, 31-44.
- Noelle-Neumann, E. (1984): "The Spiral of Silence", Univ. of Chicago Press.
- Palmer, P.A. (1950): "The Concept of Public Opinion in Political Theory", in: Berelson and Janowitz (1950), 3-13.
- Pantić, D. (1977): "Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva", u: Popović, M. i drugi: "Društveni slojevi i društvena svest", Institut društvenih nauka, Beograd, 269-406.

- Pantić, D. (1980): "Priroda interesovanja", IIC i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Pantić, D. (1994): "Javno mnenje i vrednosti", u Baćević, Lj. i drugi (1994): "Javno mnenje", Institut društvenih nauka, Beograd, 39-78.
- Powell, N.J. (1952): "Anatomy of Public Opinion", Prentice-Hall, New York.
- Price, V. (1992): "Public Opinion", Sage, London.
- Qualter, T.H. (1985): "Opinion Control in the Democracies", Macmillan, New York.
- Rot, N. (1972): "Osnovi socijalne psihologije: socijalizacija", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Rot, N. (1983): "Psihologija grupa", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Sauerwein, J.A. (1933): "The Moulders of Public Opinion", in: Quincy Wright: "Public Opinion and World Politics", Chicago Univ. Press.
- Schettler, C. (1960): "Public Opinion in American Society", Harper, New York.
- Sedman, V.R. (1932): "Some Interpretations of Public Opinion", Social Forces, Vol. 10 (March), 339-350.
- Smith, C.W. (1939): "Public Opinion in Democracy", Prentice-Hall, New York.
- Sniderman, P.M. and Tetlock, P.E. (1986): "Interrelationship of Political Ideology and Public Opinion", in: Hermman, M.G., ed. "Political Psychology", Jossey-Bass, London, 62-96.
- Speier, H. (1980): "The Rise of Public Opinion", in: Laswell, H.R., Lerner, D. and Speier, H.: "Propaganda and Communication in the World History", "Emergence of Public Opinion in the West", East-West Books Univ. of Hawaii, Honolulu, 147-167. (Vol II).
- Splichal, S. (1999): "Public Opinion: Developments and Controversies in the Twentieth Century, Rowman and Littlefield, Boston.

- Tadić, Lj. (1988): "Nauka o politici", Rad, Beograd.
- Tadić, Lj. (1993): "Javno mnjenje", u Matić, M. i Podunavac, M., ed.: "Enciklopedija političke kulture", Savremena administracija, Beograd, 457-469.
- Tadić, Lj. (1994): "Javno mnjenje", u Baćević, Lj. i drugi (1994), 11-29.
- Warner, L. (1939): "The Reliability of Public Opinion Surveys", Public Opinion Quarterly, Vol. 1, p. 23.
- Yankelovich, D. (1991): "Coming to Public Judgement", Syracuse Univ. Press.
- Young, K. (1923): "Social Psychology", Knopf, New York.
- Zaller, J. (1992): "The Nature and Origins of Mass Opinion", Cambridge Univ. Press.

Napomena: Ovaj tekst predstavlja znatno izmenjen i dopunjen deo rada autora koji je pod naslovom "Javno mnjenje i vrednosti" objavljen u knjizi "Javno mnjenje" (ed. Lj. Baćević) 1994. godine, str. 39-78, odnosno na str. 39-55.

Javno mnjenje i srodni koncepti⁸

Odnos između javnog mnjenja, vrednosti i političke kulture

Sažetak

Koncept javnog mnjenja je razmotren u odnosu na kategorije vrednosti i političke kulture. Zaključeno je da pojmovi javnog mnjenja i vrednosti sadrže neke sličnosti: oba su relacione prirode, delovi društvene svesti, lično i stavovski dispoziciono utemeljeni, posledica su socijalne interakcije, imaju iste socijalne nosioce, akcioni potencijal i srodne socijalne funkcije, kompleksni su, itd. Međutim, između ovih pojmova postoje i krupne razlike: javno mnjenje je nepostojano, a vrednosti su možda najstabilnije ljudske dispozicije; vrednosti su važnije za razumevanje ljudske prirode; one su normativan koncept, dok je javno mnjenje pozitivistički pojam; vrednosti mogu biti terminalne i instrumentalne, a javno mnjenje je uvek samo instrumentalno; javno mnjenje je situacione prirode, a vrednosti su trans-situacione; za javno mnjenje je bitno izjašnjavanje "pro et contra", a za vrednosti koncepcija poželjnosti; javno mnjenje je horizontalno, a vrednosti su vertikalno strukturisane; javno mnjenje se formira o nekom kontroverznom pitanju, dok su vrednosti nesporne ako su važeće, itd. Dvočlani pojam javnog mnjenja je u sebi protivrečan, kao i koncept političke kulture. Po-

⁸ Ovaj tekst deo je rada na projektu Razvoj srpskog društva u savremenim integrativnim procesima: perspektive, alternative i implikacije (broj projekta 149020) koji se realizuje u okviru programa Ministarstva nauke.

jam javnog mnjenja deli sa političkom kulturom izvesne slične karakteristike (slično kao i u slučaju vrednosti), ali je i u odnosu na tu kategoriju distinktivan: javno mnjenje je neposrednije, konkretnije, specifičnije i manje složeno; ono je nestalno, a politička kultura je je fenomen dugih ciklusa; javno mnjenje je aktuelno, a politička kultura je istorijska kategorija; kognitivna komponenta je u političkoj kulturi razvijenija nego u okviru mnjenja kod koga se formira upravo o stvarima koje su neizvesne i manje poznate; javno mnjenje podrazumeva javnost, dok politička kultura deluje na subjekte (nosioce, građane) kao kontekst i pozadina i kada javnost nije uključena; javno mnjenje je podložno manipulativnim mehanizmima, a politička kultura je relativno otporna na takve uticaje; javno mnjenje se bazira na indukciji, a politička kultura je hipotetički konstrukt, itd.

Ključne reči: *javno mnjenje, vrednosti, politička kultura.*

Sve tri kategorije iz naslova ovoga rada složene su prirode, izuzetno su teške za definisanje, mada o svakoj postoji obilje definicija, što je u prethodnom poglavlju demonstrirano kada je reč o pojmu javnog mnjenja. I druge dve kategorije, tj. vrednosti i politička kultura sreću se u literaturi iz svih društvenih nauka sa ogromnom učestalošću, bilo da je reč o teorijskim radovima, bilo o empirijskim istraživanjima. Definicije i vrednosti i političke kulture takođe zavise od pripadnosti njihovih autora različitim disciplinama i teorijskim orijentacijama. Tri kategorije se u praksi neretko prepliću, međusobno brkaju, koriste jedne umesto drugih, što sve ukazuje i na kompleksnost njihovih relacija, ali i na relativnost zaključaka o sličnostima i razlikama, usled preferiranja određenih teorijskih stanovišta i njihovog uticaja na same kriterijume poređenja.

Prvo ćemo razmotriti odnos **javnog mnjenja i vrednosti**, dva pojma koja imaju izvesne **zajedničke karakteristike**, na primer, oba su relacione prirode i sadrže neke druge sličnosti, ali koja su i **dovoljno distinktivna**, što se da zaključiti na osnovu njihovog poređenja pola-

zeći od mnogih kriterijuma⁹. U tretiranju odnosa između pojmova javno mnjenje i vrednosti, naglasak će biti, s jedne strane, na kontrastima između dva pojma, pri čemu se, slično idealnotipskom metodu, razlike naročito ističu. Iako se tim postupkom bolje osvetljavaju specifičnosti upoređenih pojmova, istovremeno se izvesni njihovi elementi nužno pojednostavljaju i verovatno, ne uvek opravdano, izoštravaju, pa je i to jedan od razloga ograničenog dometa ovog pokušaja tražanja za razlikama između njihovih značenja. S druge strane, komparacija ova dva pojma podrazumeva i utvrđivanje njihove sličnosti, zajedničkih sadržaja i eventualnih drugih preklapanja, što svakako zavisi od uvedenih kriterijuma poređenja i teorija koje stoje u pozadini. Odnos između ova dva pojma, kao što ćemo videti, prevazilazi uobičajeno konstatovanje srodnosti i dodirnih tačaka, jer se, prema nekim kriterijumima, između javnog mnjenja i vrednosti uspostavlja kvalitativno nova i sasvim određena relacija, na primer, opšte - posebno, više - niže u hijerarhiji, itd.

Imajući u vidu da se o vrednostima raspravljalo još u antičko doba, doduše pod drugim nazivima, na primer o "dobra", kao i da se vrednostima bave sve društvene discipline i nekoliko disciplina filozofije (aksiologija, estetika, itd), a svakako i zato što unutar svih disciplina postoji više teorija vrednosti koje različito tumače ovaj pojam, ne iznenađuje podatak da je još pre tri decenije identifikovano preko četiri stotine definicija vrednosti (Pantić, 1977). Od toga vremena predložene su još mnoge definicije, pa je danas problem i klasifikovanje svih ili barem većine poznatih definicija prema takođe znatnom broju kriterijuma. Utvrdili smo da je moguće klasifikovati definicije na osnovu najmanje šesnaest kriterijuma (Pantić, 1990), što nesumnjivo nije konačan broj, jer i nismo pretendovali na iscrpnost te liste.

Pomenućemo u najkraćem neke od tih kriterijuma koji su značajni za komparaciju javnog mnjenja i vrednosti, s jedne strane, i političke kulture i vrednosti, s druge strane.

⁹ Delovi ovoga rada predstavljaju inovirane, izmenjene i dopunjene tekste autora: "Javno mnjenje i vrednosti", u: Bačević, Lj., ed. "Javno mnjenje", Institut društvenih nauka, Beograd, 1994, str. 39-78. i "Politička kultura i vrednosti", u: Vasović, M., ed. "Fragmenti političke kulture", Institut društvenih nauka, Beograd, 1998, str. 38-79.

Određenje pojma vrednosti zahteva opredeljenje autora u odnosu na kriterijum **subjekata ili nosilaca vrednosti**, odnosno, na trilemu ko drži vrednosti: pojedinac, neka grupa ili celokupno čovečanstvo. Za razmatranje odnosa javnog mnjenja i vrednosti očigledno je da su relevantne prvenstveno grupe vrednosti: klasne, nacionalne (u smislu i etničkih unutar jednog društva i u smislu vrednosti pripadnika jedne iste zemlje), verske, polne, generacijske, profesionalne, regionalne, itd jer su oba fenomena društveno uslovljena i manifestuju se u društvenim okvirima. Lične ili individualne vrednosti mogu biti predmet ideografskih pristupa, naročito u kliničkoj psihologiji, kvalitativnim ispitivanjima pojedinačnih slučajeva u socijalnom radu, etnografiji i sl. Globalni pristup - tretiranje vrednosti kao planetarnog fenomena je, ipak, još stvar budućnosti, jer pretpostavlja i dinamičniji društveni razvoj u mnogim nerazvijenim zemljama i dalji napredak teorije i metodologije proučavanja vrednosti. Vrednosti celoga čovečanstva ne podrazumevaju samo one koje su monolitne u smislu raširenosti u svakom kutku Planete, već i svu njihovu raznovrsnost. Svetsko javno mnjenje se tek pomalja kao fenomen, ali zahvaljujući informatičkoj revoluciji i procesu opšte globalizacije neće se dugo čekati da i taj pristup zaokupi pažnju teoretičara i istraživača javnog mnjenja i vrednosti i odnosa ova dva pojma, o čemu, recimo, svedoče i obuhvatni komparativni projekti kao što je Svetska studija vrednosti, koja je početkom milenijuma sprovedena prema jedinstvenoj metodologiji u osamdeset zemalja. Z. Pavlović u posebnoj poglavlju ove knjige navodi skorašnje konstituisanje posebnog međunarodnog komparativnog projekta koji se odnosi upravo na fenomen svetskog javnog mnjenja. Već postoje i pokušaji da se ukaže i na formiranje univerzalne svetske demokratske političke kulture ili barem nekih elemenata toga procesa.

Što se tiče kriterijuma **porekla vrednosti**, tj. da li one potiču od individua ili od institucija, verovatno je da su ove druge važnije za razmatranje političke kulture, a prve za genezu javnog mnjenja. Izvesno je da su institucije svojevrсни "čuvari vrednosti" (Lukić, 1974), da se javno mnjenje ispoljava i mimo njih, posebno tzv. spontano javno mnjenje i javno mnjenje u ranim stadijumima životnog ciklusa. Ne treba zaboraviti da se o društvenim vrednostima u empirijskim istraživanjima zaključuje uglavnom na osnovu vrednosti individua i da između institucija i pojedinaca postoji interakcija, tako da se mnogi autori u

vezi sa iznetom dilemom izjašnjavaju prema načelu "i - i", a ne prema načelu koje podrazumeva strogo "ili - ili".

Definišući vrednosti, autori se neminovno opredeljuju i da li su one **distinktivan pojam** ili su samo **vrsta nekih drugih**, na primer, stavova, interesa, potreba, ciljeva, normi, itd. Za tretiranje odnosa vrednosti i sa javnim mnjenjem i sa političkom kulturom relevantniji su oni pristupi u kojima se polazi od vrednosti kao osobenog pojma koji ima dovoljno diferencijalnih atributa da ga je opravdano smatrati samostalnom kategorijom. Doduše, ima autora koji smatraju da su vrednosti sastavni deo i javnog mnjenja i političke kulture, odnosno, da je ova poslednja primarno evaluativna kategorija, a ne samo da sadrži vrednosnu komponentu.

Još je Aristotel razlikovao dobra koja su ciljevi i dobra kao sredstva, a tu je distinkciju vrsta vrednosti obnovio i empirijski fundirao u novije vreme Rokič (Rokeach, 1973). Izgleda da je funkcija javnog mnjenja više u domenu instrumentalnih vrednosti, dok se politička kultura više povezuje sa terminalnim vrednostima, jer obuhvata ideale, mitove, utopije, projekcije i sl. Ipak, to ne znači da su za političku kulturu instrumentalne vrednosti irelevantne, posebno ako imamo u vidu skraćenu definiciju ovoga pojma koju je zastupao Olmond, tj. političku kulturu kao "orijentaciju prema političkim objektima".

Jedan od kriterijuma u definisanju vrednosti jeste i **nivo njihove opštosti**, koji se eksplicira u dilemi da li su vrednosti bliže specifičnim preferencijama ili najopštijim kategorijama kao što su životna filozofija, pogled na svet i sl. Naime, konkretni ukusi, izbori, dispozicije tipa "više volim" (preferencije) su važniji za izražavanje javnog mnjenja, a manje su značajni za opšte kategorije kao što su vrednosti i politička kultura koje su i apstraktnije prirode. To ne znači da su specifične reakcije beznačajne ili trivijalne, tim pre što se apstraktnije kategorije kroz njih raščlanjuju i preko njih ispoljavaju i operacionalizuju.

Polazeći od kriterijuma **najopštije prirode vrednosti i odnosa prema realnosti** koji autori kroz definicije vrednosti iskazuju, moguće je razlikovati vrednosti kao "normativne standarde" (Smith, 1969; Rokeach, 1973, itd) i vrednosti kao "egzistencijalne entitete" (pozitivistički nastrojeni istraživači, filozofi egzistencijalisti).

U prvom slučaju, reč "treba" ključna je u definicijama, a u drugom, reči "je" ili "su", odnosno, "biti". Da li o prirodi vrednosti zaključujemo na osnovu toga kakvi ljudi treba da budu ili kakvi zaista jesu, krupno

je i staro pitanje u filozofiji i nauci. Oko ove dileme dele se čitavi predmeti nauka, pa su, recimo, etika i pedagogija pretežno normativne nauke, a psihologija i sociologija pretežno pozitivističke nauke, mada unutar ovih postoje teorije koje odstupaju od opšteg duha određene nauke, kao što su, recimo, humanistička psihologija ili, pak, eksperimentalna pedagogija. Za preciziranje odnosa između vrednosti i javnog mnjenja važna su oba opšta shvatanja vrednosti. Naime, ako autori vrednosti definišu u smislu normativnih standarda, javno mnjenje im se suprotstavlja kao pozitivistički pojam. Ako se, pak, vrednosti odrede u smislu egzistencijalnih entiteta, onda se one u odnosu na javno mnjenje javljaju uglavnom kao šira kategorija. I za preciziranje odnosa pojmova vrednosti i političke kulture, pomenuta dilema je važna, jer je politička kultura takođe normativan pojam (Easton, 1965; Pye, 1968), što se može argumentovati ne samo utkanošću standarda ponašanja u njen sadržaj, već i time što su pojedine vrste političke kulture poželjnije sa stanovišta razvoja društva, na primer, participativna spram podaničke političke kulture. S druge strane, supstancijalistička shvatanja vrednosti korespondiraju gledanjima na političku kulturu kao najopštiji okvir i pozadinu političkog ponašanja ljudi.

Imajući u vidu kriterijum **intenziteta** i naročito **otvorenosti** vrednosti, moguće je razlikovati eksplicitne ili manifestne vrednosti naspram implicitnih ili latentnih vrednosti. Sadržaj javnog mnjenja više odgovara prvima, ali je poznato da u ranom stadijumu javno mnjenje može biti potencijalno, "uspavano" i tada je ono bliže drugoj vrsti vrednosti. Sadržaji političke kulture mogu se i sami razlikovati na ovaj način, mada izgleda da većina autora tvrdi ili podrazumeva da se politička kultura pretežno javlja kao potencijal, fenomen pozadine ili kontekst (Rosenbaum, 1975). Naravno, time se ne tvrdi da u određenim okolnostima politička kultura ne može biti manifestna, aktuelna pojava koja se prepoznaje prema svojim oblicima ispoljavanja, dakle, koja nije skrivena, izvedena i indirektna.

S obzirom na **vremenski kriterijum**, autori definicija vrednosti suočeni su sa trilemom, tj. moraju da se opredele da li su vrednosti dominantno fiksirane u prošlosti (npr. kao persistencija tradicionalnih i moralnih normi), ili su prvenstveno fenomen sadašnjosti (izraz aktuelnih interesa i potreba stanovništva) ili su, pak, ponajviše okrenute ka budućnosti kada se poimaju kao ideali, ciljevi, namere, projekcije, planovi i sl. Pojam javnog mnjenja se shvata prevashodno u

sadašnjosti (prošlim javnim mnjenjem mogu, doduše, da se bave istoričari), dok je buduće javno mnjenje retko predmet razmatranja. Izuzeci mogu biti predikcija reagovanja birača na izborima na osnovu aktuelnih snimanja raspoloženja i druge slične vremenske ekstrapolacije.

Međutim, pojam političke kulture vremenski je pretežno situiran na potezu od prošlosti do sadašnjosti upravo zato što je politička kultura karakteristika konteksta i pozadine (engl. "background").

Polazeći od kriterijuma specifične uloge, odnosno **funkcija vrednosti** u životu pojedinaca, autori definicija vrednosti nalaze se čak pred kvadrilemom. Naime, moguće je razlikovati četiri funkcije vrednosti: **prilagođavanje** pojedinaca socijalnoj sredini, **protektivna** funkcija (ego-odbrana), **saznajna** funkcija i **samoaktualizacija**. Za shvaćanje pojma javnog mnjenja relevantna je samo prva funkcija vrednosti, što dolazi do izražaja u teoriji "spirale ćutnje" (Noelle-Neumann, 1984) koja operiše strahom pojedinca od toga da će biti socijalno izolovan. Za relaciju političke kulture sa vrednostima mogu biti značajna određenja ovog drugog pojma u vezi sa prve dve pomenute funkcije. Naime, nije nam poznato da je dosad neko uspeo da demonstrira eventualnu samoaktualizujuću funkciju političke kulture, dok za sazajnu funkciju postoje izvesni pokušaji, ali u jednom preširokom značenju - u smislu da politička kultura sadrži kognitivnu komponentu. Kada se kaže da politička kultura "pojedincu pribavlja kontrolne smernice za efektivnu političku akciju" (Pye, 1965: 7), ili da je funkcija političke kulture "definisanje situacije u kojoj se politička akcija odvija" (Verba, 1965: 513), ili da politička kultura "može podučiti osobu kako da formira svoja politička mišljenja, na koji način da ih izrazi, ka kojim institucijama da usmeri svoja mišljenja; ona je uči koja su politička mišljenja odgovarajuća... politička kultura postavlja granice unutar kojih građanin oseća da dela kada izražava političke poglede - tj. politička kultura određuje kontekst mada nikad ne determiniše sva moguća mišljenja i ponašanja" (Rosenbaum, 1975: 121), sve to podrazumeva, ipak, više pridavanje značenja, socijalnu kontrolu, ograničavanje i izbor, a manje saznanje kao takvo. Stoga je pre reč o prve dve funkcije vrednosti (prilagođavanje i ego-odbrana) koje su nesumnjivo relevantne i kada se razmatra uloga političke kulture u životu pojedinca. Politička kultura obezbeđuje pojedincu određene preporuke, zahteve, vodiče, tj. zgusnuta iskustva predaka i savreme-

nika (kao i u slučaju vrednosti, posebno u vezi sa elementima "poželjnog" - po mnogima bitnog u definisanju vrednosti), ali je, ipak, pojedincu ostavljeno dosta slobode da sam stiče politička znanja, barem to važi za određene vrste političke kulture u današnjim demokratskim zemljama, a naročito za participativnu i građansku političku kulturu.

U pogledu kriterijuma **lokacije** vrednosti, tj. da li su one subjektivne (doživljajne, unutrašnje, u pojedincu) ili objektivne (spoljašne, karakteristike objekata, čak objektivizirani nadindividualni entiteti), ili su, pak, i jedno i drugo, a to znači **subjektivno-objektivne** ili **relacione prirode**, postoje različite teorije, često međusobno suprotstavljene. Argumenti idu u prilog shvatanja i vrednosti i javnog mnjenja kao relacionih kategorija, a isto se može zaključiti i za političku kulturu.

Kriterijum u klasifikaciji i definisanju vrednosti može biti i **suštinska odredba** koja dolazi do izražaja naročito u tzv. "skraćenim definicijama". Bez pretenzija na iscrpnost, moguće je identifikovati više takvih ključnih elemenata: **standarde ponašanja, želje, koncepciju socijalno i lično poželjnog, preferencije, integraciju stavova** ili nekih drugih dispozicija ličnosti, **objekte potreba, ideale, suštinu ljudske prirode**, itd. Za razumevanje odnosa između vrednosti i javnog mnjenja posebno je interesantno kada se prve definišu uz korišćenje pojmova poželjnog, društvenih normi i ideala, upravo zbog kontrasta prema pojmu javnog mnjenja koji se uglavnom definiše pozitivistički (aktuelne reakcije onakve kakve zaista jesu, a ne kakve treba ili mogu da budu) i pozicionira s obzirom na odredbu "sporne teme". Ova karakteristika javnog mnjenja čini ga distinktivnim i u odnosu na pojam političke kulture koja je dugoveki fenomen i sa podrazumevajućom evaluativnom/vrednosnom komponentom.

Uzimajući u obzir **najopštiji metodološki pristup** istraživanju vrednosti (Barton, 1963), tj. da li je u pitanju pretežno induktivan prilaz - kada se vrednosti tretiraju kao "konstrukti koje izvodi istraživač na osnovu opaženog ponašanja" ili pretežno deduktivan pristup - kada se vrednosti operacionalizuju kao "svesni i verbalizovani standardi pojedinca koji se manifestuju u njegovom ponašanju", literatura ukazuje da su oba pristupa legitimna, važna i komplementarna, što se odnosi i na određenja pojma političke kulture. Međutim, proučavanja javnog mnjenja baziraju se gotovo isključivo na indukciji koja je ugrađena i u empirijska istraživanja ovog fenomena..

Iz mase definicija vrednosti izdvojili smo samo jedan manji uzorak, uglavnom starijih definicija, pre svega radi ilustriranja **teorijske raznorodnosti koja stoji iza tih definicija** i utiče na kriterijume njihovog razvrstavanja i **na mogućnosti i osobenosti poređenja sa pojmovima javnog mnjenja i političke kulture**. Za Bekera, vrednosti su "bilo koji objekat neke potrebe" (Becker, 1941). Prema F. Adleru (1956), vrednosti su "isto što i akcije". Peri je tvrdio da "neka stvar ima vrednost ili je vredna, u generičkom smislu, kada je objekt nekog interesa" (Perry, 1954). Po socijalnom psihologu G. Olportu, vrednosti su "značenja koja ljudi opažaju zavisno od svojih ličnosti" (Allport, G., 1969). Za filozofa Morisa, vrednosti su "osnovne preferencije načina života" (Morris, 1956), a za bihejvoristu Skinera, one su prosto "efekti pozitivnog potkrepljenja" (Skinner, 1969). Ima i definicija vrednosti kao "desiderata ili bilo čega željenog od strane nekog u određeno vreme" (Dodd, 1951). Antropolog Klakhon je vrednost odredio kao "implicitnu ili eksplicitnu koncepciju poželjnosti, karakterističnu za pojedinca ili grupu, koja utiče na izbor između dostupnih načina, sredstava i ciljeva akcije" (Kluckhohn, 1952). Sociolog Znaniecki je pod socijalnom vrednošću podrazumevao "svaku činjenicu koja ima empirijski sadržaj usvojen od članova neke grupe i značenje s obzirom na koje jeste ili može da bude objekt aktivnosti" (Znaniecki, 1952). Za psihologa Rodžersa, vrednost je isto što i preferencija, tj. "tendencija neke osobe da iskaže preferenciju" (Rogers, 1969). Socijalni psiholog Šerif izjednačio je vrednosti i društvene norme, a "društvene norme impliciraju postojanje afektivno nabijenih generalizacija ili vrednosnih sudova koji se odnose na očekivane ili čak idealne načine ponašanja (Sherif, 1936). "Kao ljudska bića mi smo ono što vrednujemo... mi smo životinje koje biraju vrednosti" (Drews i Lipson, 1971; ovde podsećamo da je i Gete definisao čoveka koristeći vrednosti kao specifičnu razliku, tj. kao "biće koje vrednuje"). Za Lukića, vrednosti su bile jednostavno "svrhe" (Lukić, 1974). Prema Vilijamsu, vrednosti su "one koncepcije poželjnosti koje se koriste u selektivnom ponašanju kao kriterijumi za preferenciju ili izbor ili opravdanje za predloženo ili stvarno ponašanje" (Williams, 1969). Rokič je odredio vrednosti slično Vilijamsu, odnosno, kao "trajno uverenje da je specifičan način ponašanja krajnji cilj lično ili socijalno poželjniji u odnosu na suprotan način ponašanja ili krajnji cilj" (Rokeach, 1973). Navedene definicije vrednosti ne mogu se smatrati doslovno reprezentativnim jer čine tek

nekoliko procenata poznatih definicija i ne pokrivaju sva teorijska shvaćanja vrednosti.

Nesumnjivo su i javno mnjenje, i vrednosti, i politička kultura teorijski i praktično važne kategorije, ali upravo zbog njihove opštosti, višedimenzionalnosti, pa i međusobne isprepletenosti, svako razmatranje tih složenih odnosa zahteva prethodno što preciznije definicije pojmova. Znači, neophodno je njihovo sadržajno razgraničenje koliko je god to moguće. Naime, od definisanja ovih pojmova u najvećoj meri zavisi i kakvi će zaključci biti izvedeni o njihovim međusobnim relacijama. Kako su za sve tri kategorije predložene zaista mnoge definicije, jasno je da je razmatranje ovog pitanja i uslovno, i komplikovano, i ograničenog dometa, i podložno sporenjima.

I u ovom radu držali smo se **sopstvene definicije vrednosti** predložene pre tri decenije (Pantić, 1977) koja glasi: "Vrednosti su relativno stabilne, opšte i hijerarhijski organizovane karakteristike pojedinca (dispozicije) i grupe (elementi društvene svesti), formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelnih socijalnih i individualnih činilaca, koje zbog tako pripisane poželjnosti usmeravaju ponašanje svojih nosilaca ka određenim ciljevima". Aksiološka opredeljenja na kojima se bazira ova definicija vrednosti eksplicirana su u drugim radovima autora, kao i detaljnije implikacije navedenih odredbi definicije, pa ćemo ovde samo u najkraćem navesti ponešto od toga, sa fokusom na suštinskim elementima definicije: "dispozicijama" i "pripisanoj poželjnosti".

Odredba "**relativno stabilne**" u našoj definiciji podrazumeva da su vrednosti trajne dispozicije, ali ne i apsolutno nepromenljive. One su samo stabilnije nego druge vrste dispozicija, duboko su ukorenjene u ličnosti pojedinca i stoga se teško se menjaju. Rokič je to obrazložio jednostavno: "Kad bi vrednosti bile sasvim stabilne, individualna i socijalna promena bi bila nemoguća. Kad bi vrednosti bile sasvim nestabilne, kontinuitet ličnosti i društva bi bio nemoguć" (Rokeach, 1973).

Odredbom "**opšte**" u definiciji naglasili smo da vrednosti nisu specifične preferencije ili barem da su više od toga; "opšte" nema u definiciji značenje "samo najopštije". Za razliku od Rokiča, smatramo da postoje vrednosti različite opštosti i to ne samo u hijerarhijskom smislu, kao rangiranje pojedinačnih vrednosti prema važnosti za pojedinca, nego i u strukturalnom smislu, tj. prema apstraktnosti sadržaja i

njihovih odnosa. Postoje vrednosti na nivou opštih stavova, zatim na nivou orijentacija ili najopštijih stavova i na nivou životne filozofije. Drugi aspekt ovoga problema jeste mogući broj vrednosti u čemu se nikako ne možemo složiti sa procenom Rokiča da postoji po osamnaest terminalnih i instrumentalnih vrednosti, bez obzira na to što je Mekdugal izlistao isti broj "ljudskih instinkata" (nagona), Katel u jednoj verziji svoga rada isto toliko crta ličnosti, itd. Naše je mišljenje da se o mogućem broju vrednosti ne može zaključivati nezavisno od postavljenih kriterijuma, a to su, u ovom slučaju, najpre vrsta i nivo opštosti vrednosti, podrazumevajući da što je generalizovanost vrednosti veća, to je njihov broj manji.

Element definicije "**hijerarhijski organizovane**" ukazuje na vertikalnu strukturu vrednosti. Pod uticajem antičkog koncepta najvišeg dobra (Aristotel i mnogi drugi mislioci), većina savremenih autora prihvata takvu strukturu vrednosnih sistema, ali treba imati u vidu da je hijerarhija samo princip organizovanja, a ne i univerzalni redosled vrednosti. Inače, najekstremniju vertikalnu organizaciju vrednosti zastupao je filozof M. Šeler (sa tipom "sveca" na samom vrhu), dok je najveći protivnik takvih modela bio sociolog Gurvič, tvrdeći da je jedna, vrhunaska vrednost, ma kakva bila, uvek "tirsanska" i zalažući se za horizontalnu organizaciju vrednosti (onda se implicira i njihova ista važnost). Hijerarhijsku organizaciju su zastupali oni autori koji su vrednosti smatrali opštim stavovima (Eysenck, 1954) ili izrazom piramidalno predstavljenih potreba (Maslow, 1954). Neke vrednosti su opštije, smatraju se značajnijim, poželjnijim nego neke druge koje su jednostavnije i u manjoj meri su predmet socijalne poželjnosti. Deduktivno može da se izvede zaključak: što je neka vrednost na višem mestu u hijerarhiji, to je podložnija pritiscima (lično i socijalno) poželjnog i determiniše šire kategorije ponašanja. To je u skladu sa shvatanjem M. Vebera da što je neki problem opštiji i značajniji za kulturu, to ga je teže podvrgnuti iskustvenom proveravanju, jer su uključeni "poslednji, najličniji aksiomi vere i vrednosti". Terminalne vrednosti su obično u hijerarhiji na višem mestu nego instrumentalne vrednosti, mada i unutar obe grupe postoji hijerarhija koja može bitno da varira zavisno od niza uslova, pa čak i kod istih pojedinaca u različitim životnim dobima i situacijama.

Odredba "**karakteristike pojedinaca (dispozicije)**" je važna, jer naglašava da su vrednosti u ljudima, a ne u objektima. Objekti mogu

da budu predmet vrednovanja ako ih ljudi tretiraju na taj način i dok ih cene. Koncept dispozicije podrazumeva da se vrednosti materijalizuju i da imaju svoju fiziološku i mentalno-neurološku osnovu. Dispozicije su "trajna svojstva pojedinaca koja vrše dinamički uticaj na uže ili šire segmente njegove aktivnosti" (Rot i Havelka, 1973). Prema ovim autorima, "formirane dispozicije predstavljaju subjektivni i organski ostatak (rezidijum) iskustava pojedinaca o antecedentnim uslovima... manifestacije dispozicije su ujedno indikatori njenih atributa". Koncept dispozicije omogućava ne samo lokaciju vrednosti, već i objašnjenje njihove stabilnosti, primenu relacionističkog pristupa u proučavanju vrednosti, povezivanje vrednosti sa potrebama (podsećamo da je T. Parsons koristio pojam "dispozicionih potreba"). Koncept dispozicije doprinosi i da noviji filozofski i sociološki pokušaji prevazilaženja jaza između pozitivizma i normativizma dobiju svoju psihološku zasnovanost, tj. da se vrednosti tretiraju kao socijalno poželjne dispozicije. Najzad, koncept dispozicije izgleda da pruža i prihvatljivo rešenje dileme subjektivno željeno spram objektivno poželjnog.

Sintagma "**karakteristike društvenih grupa (elementi društvene svesti)**" u predloženoj definiciji vrednosti odnosi se na one aspekte društvene svesti koji su istorijski i aktuelno-socijalno stekli socijalnu poželjnost. Društvena svest predstavlja povezivanje i interakciju pojedinačnih svesti ljudi i ne može se redukovati na njihov prosti zbir. Postoji privid objektivizacije društvene svesti i to zato što se pojedinac suočava sa grupnim shvatanjima roditeljske generacije i vrednostima iz ranijih epoha i kroz proizvode materijalne kulture. Društvena svest nije nezavisna sila izvan ljudi, kao što su nekadašnji pisci zamišljali, već objektivnost ima smisao intersubjektivnog važenja.

Fraza "**formirane međusobnim delovanjem istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih činilaca**" podvlači složenost etiologije vrednosti i isprepletenost njihovog determinističkog sklopa, pri čemu, kako je pokazao M. Veber, a i drugi autori, vrednosti mogu uticati i na same svoje činioce! Na osnovu kombinovanja istorijske analize i etnoloških proučavanja V. Erlih (Erlich, 1965) utvrdila je da je jedan isti kontakt sa Turcima proizveo različite posledice u Bosni (orijentalni životni stil) i u Crnoj Gori (dinarsko-plemenski stil), zaključujući da između istorije jednog naroda i njegovih dominantnih vrednosti postoji prožimanje i interakcija, odnosno da vrednosti naroda utiču na tok istorije, dok istorijsko zbivanje jača prethodno nastale vrednosti.

Aktuelno-asocijalni činioци izražavaju uticaj razlika u društvenim položajima pojedinaca i same socijalne strukture na formiranje vrednosti.

Oni uključuju i situacione činioce koji su brojni, različite opštosti i značaja, teško predvidljivi i obično komplikovani za merenje u empirijskim istraživanjima kada je reč o njihovim efektima na formiranje vrednosti. Individualni činioци su važni u objašnjavanju unutarlojnih razlika vrednosti (zašto pripadnici jednog istog društvenog sloja nemaju slične baš sve vrednosti), u tumačenju organizovanja vrednosti u složene sisteme i varijacija u intenzitetu prihvatanja vrednosti. Vrednosti se, inače, usvajaju i putem određenih psiholoških mehanizama, na primer, identifikacijom, imitacijom, itd. Lični faktori formiranja vrednosti su značajni i zbog toga što se na taj način naglašava subjektivno-doživljajni aspekt ovoga pojma i implicira da postoji samoaktivnost pojedinaca u biranju, usvajanju i napuštanju vrednosti, a ne njihova pasivna receptivnost.

Fraza **"zbog tako pripisane poželjnosti"** centralna je odredba za našu definiciju vrednosti. Na ovaj način se ističe poreklo vrednosti i da njihov najvažniji element - poželjno predstavlja transmisiju istorijskih, aktuelno-socijalnih i individualnih zahteva i obrazaca ponašanja. Koncept poželjnog je znatno širi nego preferencija, ali se o njemu može zaključivati, između ostalog, i na osnovu ispoljenih preferencija kao jedne od konkretnih manifestacija vrednosti. Poželjno može da bude pripisano i sopstvenim karakteristikama i ponašanju i stoga je deo subjektivno doživljenog cilja.

Ono se obrazuje u nama kao svest, kognitivna dispozicija, ali, takođe, i kao viša emocija koja prati takvu svest o dobrom, važnom, potrebnom, korisnom, ispravnom, lepom. Istorijski posmatrano, poželjno se, u vezi sa svakom konkretnom vrednošću, formiralo kao izraz grupne i individualne zainteresovanosti za određeni način ponašanja i subjektivnog doživljavanja, a u funkciji opstanka društvenih grupa, društava, pa i kultura. Poželjno omogućava da se ekonomično prenesu iskustva starijih pripadnika na mlađe članove društva i da se tako izbegnu dugotrajna i mučna traganja za vlastitim orijentirima. Ono ima i funkciju održavanja grupne kohezije, kontinuiteta, prilagođavanja i snalaženja u svetu i društvu, a ujedno i sve funkcije koje su obuhvaćene pojmom samoaktualizacije, kao i srodnim pojmovima prevazilaženja, zrelosti i sl. Poželjno omogućava još jednu veoma važnu funkciju vrednosti: obično verujemo da i drugi misle, osećaju i

delaju kao i mi u vezi sa istim objektom ili ciljem vrednosti. Zato poželjno doprinosi međusobnom sporazumevanju i komunikaciji članova grupe ili društva, barem kada je reč o zajedničkim vrednostima. Pojam poželjnog u definisanju i teorijama vrednosti, ponekad pod drugim nazivima, koristili su i neki od najpoznatijih autora kao što su Dirkem, Veber, Skinner, Frojd, Parsons, Maslov, ali je do sada najveći značaj poželjnom ukazao Klakhon, koji je inače predložio definiciju vrednosti verovatno najviše citiranu. On je smatrao da je poželjno pre svega kognitivne prirode, doduše, ne isključujući sasvim afektivne i konativne sadržaje. Posebno je naglasio element "treba" u poželjnom i tvrdio da je poželjno krucijalno za definisanje vrednosti.

Odredba "**usmeravaju**" u našoj definiciji vrednosti odnosi se na standarde, kriterijume, orijentire, ali se vrednosti ne mogu svesti samo na društvene norme. Vrednosti se mogu razlikovati od normi polazeći od nekoliko kriterijuma. Prvo, vrednosti su opštije od normi, odnosno, ista vrednost može da bude izvor većeg broja, pa i međusobno nekonzistentnih normi. Drugo, vrednosti obično prethode normama i nadživljavaju ih ili, kako je pisao Tanović (1972), "prvo moraju da postoje vrednosti da bi se normirao odnos prema njima". Drugo, norme uvek uključuju neki oblik sankcija, a vrednosti samo izuzetno (npr. u smislu moralne osude). Četvrto, vrednosti mogu da se operacionalizuju kao dimenzije sa polovima, dok se norme uglavnom ispoljavaju kao jednosmerni zahtevi i pravila. Peto, norme su sredstva za realizaciju vrednosti, tj. vrednosti određuju sadržaj, a norme način realizacije tog sadržaja (Popović, 1974). Međutim, usmeravajuća uloga vrednosti se ne izražava samo putem normi, jer istu funkciju obavlja i poželjno, mada difuznije i bez određenog kodifikovanja, a takođe i ciljevi. Usmerenost podrazumeva i aktivnu i svesnu okrenutost ka budućnosti u smislu kako je taj problem tretirao G. Olport (Allport, 1969), razvijajući pojam intencija. Usmeravajuća funkcija vrednosti ostvaruje se zahvaljujući prisustvu zahteva "treba", kriterijuma na osnovu kojih pojedinac i grupa vrše evaluaciju u konkretnoj situaciji, a koji mogu biti ponuđeni kao gotovi obrasci ponašanja.

Pojam "**ponašanja**" je u nekom obliku takođe važan element veći-
ne definicija vrednosti. Kada je reč o pojedincu, vrednosti svakako jesu dispozicije i subjektivno se doživljavaju, ali se one manifestuju u ponašanju, posebno u selektivnom ponašanju, tj. u situacijama koje sadrže mogućnost izbora. To je neke autore i navelo da vrednosti

definišu isključivo kao preferencije koje su, ipak, samo jedna od manifestacija vrednosti. Isticanje da su vrednosti preferencije i izbori, pored toga što je posledica uticaja biheviorizma i egzistencijalizma, delom je uslovljeno i time (što pojedini autori podrazumevaju) da je već sama hijerarhijska organizacija vrednosti jedna generalna preferencija. Međutim, treba imati u vidu da je hijerarhija vrednosti kulturno-istorijski i grupno utvrđena (vrednosti su ekonomični modeli ponašanja) i da može biti privid da pojedinac ima odlučujuću ulogu u njihovom izboru, odnosno da vrednosti "bira" kultura poštedejući nas često teških izbora. Naravno, ovo ne znači da se negira individualizacija vrednosti, već samo da se individualni čin relativizira. Pored aktivnih, svesnih izbora vrednosti, pri čemu se angažuje deo ličnosti označavan kao "Ja", postoji i individualna determinisanost izbora vrednosti, u kojoj su svesni procesi u drugom planu. Individualne razlike u pogledu (samo) izbora vrednosti znatnim delom su u funkciji razvijenosti ličnosti, naročito njene pozicije na zamišljenoj skali samoaktualizacije, preciznije položaja u hijerarhiji potreba.

Sintagma "**svojih nosilaca**" u definiciji ukazuje da je u pitanju ponašanje konkretnih pojedinaca i društvenih grupa, što ne isključuje mogućnost materijalizacije vrednosti i kroz izvesne kulturne tvorevine. Međutim, čak i tako materijalizovane, one prestaju da budu vrednosti ako nema subjekata koji su naučeni da ih cene, da ih doživljavaju kao vrednosti, odnosno neophodno je da se putem individualnih dispozicija i izvesnih elemenata društvene svesti fiksira poželjnost.

Sintagmom "**ka određenim ciljevima**" kompletira se naša definiciju vrednosti. Pojedini autori izjednačavaju vrednosti i ciljeve, posebno to čine oni koji vrednostima pristupaju kao objektima. Na primer, Lukić (1974) je tvrdio da su vrednosti svrhe koje se "ljudima ukazuju kao ciljevi koje treba ostvariti". Inače, ciljevi imaju centralno mesto u nekoliko teorijskih sistema: u Diltajevoj i Sprangerovoj "psihologiji razumevanja", hormičkoj psihologiji, Adlerovoj individualnoj psihologiji, "teoriji polja" K. Levina, Veberovoj koncepciji ciljno-racionalnog ponašanja, itd. Određivanje vrednosti kao ciljeva, na prvi pogled, čini se opravdanim, jer je cilj ujedno i poželjan, sa individualne ili socijalne tačke gledišta, odnosno, ciljevi se doživljavaju gotovo uvek kao nešto vredno, značajno, privlačno. Ipak, to nije dovoljan razlog da se ciljevi i vrednosti izjednače. Postojanje cilja je samo nužan uslov da bi se moglo govoriti o vrednostima. Ciljevi su samo jedan aspekt vred-

nosti i zato što ista vrednost može biti osnova za određivanje više ciljeva, mada ne i bilo kakvih ciljeva, jer to ne dozvoljava poželjno, usmeravajući ponašanje subjekata vrednosti ka unapred definisanim klasama objekata. Ciljevi su posebno naglašeni u terminalnim vrednostima. Još jedna razlika između kompletnih vrednosti i ciljeva je u tome što vrednosti mogu da se uvek izraze kao parovi atributa, kao vrednost - nevrednost, dok su ciljevi jednosmerni. Ako ne postoji dovoljno istaknut element cilja, vrednost je nekompletna, difuzna, poželjno se ne veže za određeni objekat, pa su takve vrednosti latentne, ali i one postaju manifestne čim se konkretizuju njihovi ciljevi. Formulisanje ciljeva je stalni proces: ciljevi se često menjaju ako stari nisu više usklađeni sa izmenjenim odlikama poželjnog.

Uporedimo sada direktno pojmove javnog mnjenja i vrednosti, posmatrajući prvo njihove međusobne sličnosti! **Srodnost javnog mnjenja i vrednosti** potiče iz pripadnosti ovih pojmova jednoj apstraktnijoj kategoriji - **društvenoj svesti** pod uslovom da se ona dinamično shvata i da se pod time ne podrazumeva entitet koji ima nezavisnu objektivnu egzistenciju ("narodni duh" i sl.). Inače, kategorija društvena svest je veoma heterogena unutar sebe, jer sadrži elemente koji su, kao javno mnjenje i vrednosti, više međusobno različiti nego slični, što se pokazuje i kroz brojnost identifikovanih razlika i sličnosti ovih pojmova.

Za oba pojma je zajedničko, kao što je već rečeno, da su **relacione prirode** ili subjektivno-objektivne, što znači da se prelamaju kroz prizmu pojedinaca, koji ih doživljavaju kao posebna osećanja, percepcije, motive za akciju, itd. Dakle, subjektivnost podrazumeva individualno doživljavanje koje može biti slično, pa i zajedničko ("podeljeno") kod članova neke grupe, ako oni imaju ista ili bliska iskustva i u međusobnoj su interakciji. Međutim, ciljevi u vrednostima i pitanja u javnom mnjenju se ujedno delom i objektiviziraju i materijalizuju kroz kulturne tvorevine i institucije. Ovo se može pojedincima ukazati, odnosno, oni te tvorevine mogu doživeti kao osamostaljene sile, grupni pritisak, socijalni diktat, iako je izvesno da nisu nikakva, "nadnaravna pojava", "kolektivni duh", "grupne egzistencije" i sl.

I javno mnjenje i vrednosti sastoje se od sličnog "gradivnog materijala", a to su **stavovi**, koji su doduše u vrednostima kompletni i opštije prirode, dok su u javnom mnjenju nepotpuni, nedovoljno izgrađeni, manje opšti i okrenuti specifičnim pitanjima. U poglavlju o

problemima definisanja javnog mnjenja zagovarali smo shvatanje o javnom mnjenju zasnovanom na **nekompletnim stavovskim dispozicijama**, dakle, na preferencijama (sa izraženom emocionalnom komponentom), uverenjima (sa istaknutom konativnom komponentom) i mišljenjima (sa relativno naglašenom kognitivnom komponentom). Jasno je da su upravo mišljenja najbrojniji i najvažniji element u smeši zvanj javno mnjenje.

Oba fenomena podrazumevaju **interakciju** pripadnika grupa i njenu značajnu ulogu u njihovoj genezi. Interakcija je u javnom mnjenju aktuelna ili relativno skorašnja, dok je u vrednostima neretko postojala i u prošlosti, a obično traje i dalje. Ponekad je perzistencija vrednosti zasnovana na okončanoj interakciji, dok izgleda da javno mnjenje traje samo koliko i sama interakcija zainteresovanih pojedinaca za rešavanje nekog društvenog pitanja.

Oba pojma su srodna i u pogledu **subjekata ili njihovih nosilaca**, što znači da i javno mnjenje i vrednosti ne mogu da egzistiraju van uključenih pojedinaca. Prošle vrednosti moraju biti prihvaćene od sadašnjih generacija, odnosno pripadnika aktuelnih grupa da bi uopšte mogle opstati. Javno mnjenje isključivo funkcioniše kroz žive pojedince, njihovu svest i angažovanje. Protekle vrednosti i javno mnjenje mogu se, barem delom, analizirati, razume se u okviru istorijskih nauka, ako su ostavili materijalne tragove (zapise, kulturne tvorevine).

I vrednosti i javno mnjenje su **"podeljeni"** među pripadnicima odgovarajućih grupa. To se odnosi na sadržaj interakcije i na usmeravanje ka određenim zajedničkim ciljevima i objektima. Pripadnici grupa se identifikuju sa tim ciljevima, odnosno, slično doživljavaju otvorena pitanja i reaguju na njih. Doduše, termin "podeljena" i bukvalno karakteriše javno mnjenje, dok za vrednosti pre odgovara termin "drže", ali oba znače da subjekti vrednosti, odnosno, javno mnjenje slično doživljavaju i manifestuju unutar grupa kojima pripadaju.

U definiciji pojma javno mnjenje naveli smo "... mogućnost da nastala većina **utiče** na tok akcije...", dok smo u definiciji vrednosti ukazali na postojanje **"usmeravanja** ponašanja", dakle, u oba pojma podrazumeva se **akcioni potencijal**. Dok je kod javnog mnjenja reč o mogućem uticaju (ako se stvore odgovarajući uslovi kao što su dovoljan intenzitet mnjenja, kritična masa - većina, povoljna društvena situacija), kod vrednosti se usmeravanje ponašanja nosilaca ka određenim ciljevima podrazumeva. Naime, bez ovog elementa vrednosti

bi ostale sterilne, nedelotvorne, latentne. Uticaj je u javnom mnjenju sužen, konkretniji, upućen na specifičan problem, odnosno njegovo rešavanje. Vrednosti, pak, usmeravaju ponašanje u širem opsegu, njihovi ciljevi su opštiji i mogu biti udaljeni i odloženi.

U javnom mnjenju se podstiče akcija - ako je ono delotvorno, dok se kod vrednosti aktualizuje ponašanje, odnosno, vrednosti determinišu ponašanje koje je poželjno.

Dakle, oba pojma sadrže potencijal za pokretanje subjekata i u tom pogledu su motivaciona svojstva. Međutim, u javnom mnjenju taj aktivistički aspekt ne mora se javiti, tj. sve može ostati u domenu mišljenja, "potmulog mrmljanja", kako se izrazio jedan autor, želeći da ukaže na fenomen masovnog nezadovoljstva koje narasta, ali se ne mora pretočiti u samu akciju ("tinjajuće javno mnjenje").

Zajedničko za oba pojma jeste da su **kompleksni**, mada su vrednosti znatno složenije nego javno mnjenje. Složenost se odnosi na njihovu dispozicionu osnovu koja je u oba slučaja stavovskog porekla, u najširem mogućem značenju tog pojma. Dok se javno mnjenje pretežno bazira na nepotpunim stavovima ili predstavovskim dispozicijama, vrednosti se izgrađuju na hijerarhijski organizovanim kompletnim stavovima sa razvijene sve tri komponente, oslonjene na tri grupe psihičkih funkcija, poznatih još od Platona (znanje, emocije, volja).

I javno mnjenje i vrednosti su **relevantni za funkcionisanje institucija** ili čak, prema nekim autorima, kao pojmovi ulaze u krug odredbi samih definicija institucija. Odavno je uočeno koliko je javno mnjenje bitno za delatnost demokratskih institucija - vlade, političkih stranaka, parlamenta, itd, uključujući i one manje političke i nepolitičke kao što su sindikati, crkva, nevladine organizacije i dr. Vrednosti su od krucijalnog značaja za sve vrste institucija, štaviše, one su često nastale radi očuvanja određenih vrednosti ili doprinose formiranju novih.

Javno mnjenje i vrednosti imaju **slične funkcije** u društvu i u životu pojedinaca čiji su članovi. Obe pojave omogućavaju **društvenu koheziju**, tako što u kritičnim situacijama (krize, prelazna razdoblja, ratovi, prirodne katastrofe, velike nesreće) homogenizuju pripadnike društva i tako ih **mobilišu** za ostvarivanje ciljeva opstanka i solidarnosti. Svakako, sistem zajedničkih vrednosti i relativno jedinstveno javno mnjenje doprinose **moralnoj integraciji**. Oba elementa društvene svesti imaju još jednu sličnu funkciju - podstiču **socijalnu komunika-**

ciju tokom životnog ciklusa javnog mnjenja, odnosno u procesu formulisanja koncepcija poželjnog i izražavanja vrednosti. **Orijentaciona funkcija** je, takođe, srodna kod javnog mnjenja i vrednosti, ali su u prvom slučaju vodiči konkretni i vremenski ograničeni, dok su u drugom slučaju apstraktniji i trajniji. I javno mnjenje i vrednosti pomažu pojedincu da se lakše **prilagodi i snađe** u socijalnom svetu (adaptivna funkcija) i da **osmisli** predstave o tom svetu. Određene sličnosti postoje ne samo u pogledu adaptivne i funkcije osmišljavanja, već i s obzirom na **ekspresivnu funkciju**, barem u određenim oblastima života. Ljudi se identifikuju s mnenjem koje iskazuju, pozitivno ga ocenjuju i tretiraju kao vrednost, dok se vrednosti delimično manifestuju i kroz neka opštija mnenja.

Ovde se prirodno nadovezuje pitanje **da li javno mnjenje može i pod kojim uslovima da se transformiše u vrednosti i obratno**. Ako neko mnjenje intenzivno zastupa veliki broj ljudi, posebno ako se ono iskristališe oko nekog značajnog i apstraktnijeg objekta, relativno ustali i uz njega fiksira socijalna i lična poželjnost, onda je ono već transponovano u vrednost. Ako se, pak, javnost u vezi sa nekom vrednošću počne da deli na veći broj segmenata, ako većina stanovništva tu vrednost preispituje, ako socijalna poželjnost tog sadržaja prestane da važi i on gubi visoko mesto u hijerarhiji (razloži se na specifične ciljeve), onda je verovatno ta vrednost već razgrađena - u javno mnjenje. To znači da životni ciklusi javnog mnjenja i vrednosti mogu da se međusobno smenjuju, naročito ako vrednosti u dugim periodima, kao što se desilo nekoliko puta tokom istorije, osciliraju između svojih krajnosti, dakle, ako se poželjno pomera na dimenziji između polova, tj. duž puta od vrednosti do nevrednosti.

Javno mnjenje i vrednosti se, ipak, **u velikoj meri i razlikuju**, što se pokazalo i u okviru navedenih sličnosti, jer one sadrže i **implicitne razlike** od kojih smo neke i markirali. Autori teorijskih radova i istraživači javnog mnjenja koriste raznolike atribute da opišu ovaj fenomen, mada to više čine literati i komunikatori - novinari, kolumnisti i politički analitičari. Javno mnjenje se, na primer, između ostalog, kvalifikuje i kao: "hirovito", "promenljivo", "nestabilno", "povodljivo", "konformističko", "kritičko" (češće kao "nekritičko"), "šibajuće", "izmanipulisano", "zrelo" (takođe i "nezrelo"), "tajno", "podzemno", "kompetentno" (neretko i suprotno ovome), "dirigovano", "trivijalno", "potencijalno", "latentno", "mlako", "intenzivno", "institucionalizovano", "probuđeno"

(ali i "uspavano"), "inertno", "konzervativno", "složno" (češće "podjeljeno"). Zajednički imenitelj svih ovih kvalifikativa verovatno je **nestalnost, labilnost javnog mnjenja**, dok su **vrednosti, po definiciji, stabilne dispozicije**, čak se može reći i najpostojanije ljudske dispozicije. Upravo iz ovog razloga predviđanje ljudskog ponašanja je na osnovu poznavanja nećijih vrednosti mnogo preciznije i pouzdanije nego na osnovu "raspoloženja" javnog mnjenja o nekom predmetu. Dakle, između javnog mnjenja i vrednosti uspostavlja se bitna razlika s obzirom na načelo stabilnosti.

Polazeći od kriterijuma značaja za razumevanje **ljudske prirode**, javno mnjenje nije primarna kategorija, posebno ne u elitističkim teorijama ("Glas naroda, glas krda"). Međutim, vrednosti su nesumnjivo jedan od osnovnih atributa humaniteta: čovek se, između ostalog, definiše kao biće sposobno da vrednuje. Javno mnjenje predstavlja najširu referentnu grupu: pojedinci se na njega pozivaju, uvažavaju ga, konformistički mu se priklanjaju, pa i zaziru od njega u svakodnevnom životu ("Fama volat"; "Šta kaže svet", itd). Pridruživanje većinskom mnjenju zbog straha od socijalne izolacije i nekonformističkog "štrčanja", mehanizam je preživljavanja mnogo stariji od ljudske vrste.

Javno mnjenje je prvenstveno **pozitivistički koncept**, dok su vrednosti velikim delom (po mnogim autorima i kompletno) **normativan pojam**. To znači da se u javnom mnjenju, po pravilu, mogu identifikovati postojeća mišljenja o objektima onakvim kakvi jesu ili kakvim ih ljudi percipiraju, tj. serija tipičnih sudova egzistencije (u smislu da je nešto prisutno, da nešto jeste). Međutim, u vrednostima je reč "treba" često bitna, jer se na taj način operacionalizuje ono što je poželjno i čemu se teži. Vrednosti operišu normativnim standardima i zato ne čudi da su ih neki autori koristili kao sinonime vrednosti. Javno mnjenje je u svom razvijenom obliku uvek manifestno, a vrednosti mogu biti veoma razvijene i delotvorne i kada su implicitne. One se neretko podrazumevaju u komunikaciji ili ljudi barem očekuju jedni od drugih da drže iste standarde poželjnosti. Kaže se da **vrednosti važe** i da su dublje ukorenjene, a da se **javno mnjenje ispoljava kroz reagovanje** i da je pojavno površnije.

Vrednosti mogu biti **terminalne i instrumentalne**, čak i oboje istovremeno, što je znao još Aristotel, dakle, da istovremeno predstavljaju i ciljeve i sredstva. Doduše, ne mali broj autora vrednosti smatra

isključivo terminalnim, pridajući im značenje ideala, konačnih svrha, projekcija, utopija, namera i sl. Međutim, **javno mnjenje nije nikad** terminalno, jer bi to značilo da je svrha samom sebi, već je, po pravilu, u funkciji ostvarenja izvesnog praktičnog cilja. Ono se formira i aktivira delovanjem niza činilaca, ali može biti delimično posredovano i vrednostima, uključujući i one terminalne. S druge strane, vrednosti tek izuzetno mogu da izrastu iz javnog mnjenja i to jedino pod određenim uslovima.

Javno mnjenje je uglavnom **provocirano nekim društvenim događajem** ili sledom zbivanja. Vrednosti su, naprotiv, trans-situacione, opstaju nezavisno od događanja, relativno su otporne na situacione činioce (svakako ne i apsolutno, što je već prođiskutovano). Naime, postoje i situacioni činioци formiranja vrednosti - obično su to izuzetno snažna društvena previranja, preokreti, krupni događaji, dok javno mnjenje predstavlja reakcije građana i na manje važna zbivanja; neretko je ono tek nešto više od pukog i masovnog komentarisanja svakodnevice. Poneki stariji mislioci nisu propuštali da kažu da se javno mnjenje bavi trivijalnostima, a vrednosti svetinjama.

Javno mnjenje se formira oko nekog praktičnog pitanja koje zahteva rešavanje, dok su vrednosti dugoveke, uključuju u sebe i ideale i projekcije budućih stanja, ljudske intencije. Javno mnjenje se tiče ponajviše **specifičnih predmeta**, a vrednosti su opšte dispozicije, obuhvataju široke klase ciljeva, ne podležu dnevno-političkoj dinamici, sadrže evaluaciju apstraktnih pojmova i ideja. Dakle, s obzirom na nivo konkretnosti, odnosno apstraktnosti između javnog mnjenja i vrednosti postoji očigledna razlika.

U javnom mnjenju su, po pravilu, sadržana izjašnjavanja "**pro et contra**", dok je u srži vrednosti **koncept poželjnog**. Javno mnjenje podrazumeva postojanje nekog problema koji je kontroverzan, dok su vrednosti gotovi, idealni obrasci, koji upućuju na ono što je za pojedinca i grupu nesporno, važno, značajno, na ciljeve u čiju su realizaciju oni posvećeno uključeni i koje bez velikog propitivanja usvajaju. Javno mnjenje, po definiciji, obuhvata međusobno suprotstavljene stavove, čak pojedini autori smatraju da je idealnotipski javno mnjenje upravo ono kada je podela između pristalica i oponekata nečega ravnomerno dihotomna (engl. "fifty-fifty"). S druge strane, oštar konflikt vrednosti vodi u posebno stanje društva i pojedinca - anomiju. Verovatno je opravdano da se zaključa da je **javno**

mnjenje više kvantitativna kategorija, dok su vrednosti više kvalitativne prirode.

Strukturalno posmatrano, **javno mnjenje je horizontalno organizovano**, što znači da se manifestuje o mnogim pitanjima sličnog nivoa opštosti (bolje reći specifičnosti) i značaja, poređanih jedno do drugog prema načelu dodira ili vremena. Nasuprot tome, **vrednosti su hijerarhijski strukturisane**, njihova organizacija je tipično vertikalna. Postoje najopštije, formacijski starije i dublje interiorizovane vrednosti i one novije, slabije ukorenjene i manje opšte. Dok su u javnom mnjenju gotovo sva pitanja potencijalno otvorena, u vrednostima poželjno filtrira i po značaju i opštosti "ređa" sadržaje na vertikali, tj. u njima je sadržana ideja rangovanja, **one definišu jedna drugu.**

Javno mnjenje nastaje obično posle nekog oblika "**javne diskusije**", razmatranja različitih mogućnosti rešavanja izvesnog problema, posebno u situacijama društvenih promena i prelomnih događaja. Međutim, **vrednosti su faktor kontinuiteta, reda, stabilnosti i integracije.** One se pojedincima javljaju u procesu socijalizacije kao zatečeni, već gotovi i poželjni obrasci osećanja, mišljenja i delanja (najbolje se to vidi u religioznim vrednostima). Vrednosti se poglavito odnose na određena **trajna dobra** (istina, dobrota, lepota, itd) ili neke manje važne društvene ciljeve, ali koje pojedinac smatra lično važnim. **Lične vrednosti** su, takođe, predmet nauke, mada ne one nomotetske koja traga za opštim zakonitostima, već disciplina i teorija koje se bave pojedinačnim i neponovljivim (idiosinkratički prilaz).

U pogledu vremenske dimenzije, izvesno je da je **životni vek javnog mnjenja znatno kraći** nego vremenski ciklus vrednosti. Javno mnjenje u vezi sa nekim zbivanjem može bukvalno biti "leptir od jednog dana". Četiri etape u formiranju javnog mnjenja o kojima je bilo reči mogu se preklapati ili se čak stopiti u jednu jedinu. **Vrednosti su fenomeni dugog trajanja** i toliko vremenski "razvučene" da se stadijumi njihovog nastanka i ne mogu utvrditi. Sa vremenskom dimenzijom je povezan i najopštiji **metodološki status** javnog mnjenja i vrednosti. Javno mnjenje je u empirijskim istraživanjima po pravilu planirano kao zavisna varijabla. Vrednosti su takođe često zavisne varijable u nacrtima istraživanja (predmet posmatranja), ali ih istraživači neretko tretiraju i kao posredujuće varijable. Za razliku od javnog mnjenja, one mogu biti i nezavisne varijable, tj. pretpostavljeni **antecedentni uslovi** drugih pojava, pa i samoga javnog mnjenja!

Javno mnjenje obično podrazumeva određeni **intenzitet mišljenja**, odnosno ono se i ne formira ako se kod dovoljne mase pojedinaца ne pobudi u potrebnom intenzitetu. Za vrednosti je karakteristično da su pretežno snažne, mada i one mogu vremenom da se "istroše", oslabe, što znači da je socijalna poželjnost sadržaja na kojima se baziraju smanjena ili je postala konfliktna.

U javnom mnjenju za prestiž se nadmeću **rivalske javnosti**, dok se u vrednostima **poželjnost (dugo) održava**, a ako se i gubi, to je, pre svega, zbog disolucije poželjnog, što se najbolje ilustruje u fenomenu anomalije. Dakle, (ras)podeljeno mišljenje je uslov postojanja javnog mnjenja, dok je razbijena poželjnost pokazatelj dotrajalosti, pa i skorog iščezavanja dotične vrednosti.

Javno mnjenje postaje **delotvorno kada je većinsko**, naročito ako je ujedno i intenzivno. Vrednosti deluju na svoje nosioce na dugi rok, u skladu sa svojom unutrašnjom strukturom, čak i kada su manjinski rasprostranjene u nekoj grupi, pa su socijalne implikacije vrednosne raspolućenosti mnogo ozbiljnije, nego postojanje kontroverznosti u prirodi javnog mnjenja. Naime, ljudi se teško odriču svojih vrednosti i kada su one postale disfunkcionalne i više nisu široko prihvaćene u referentnim grupama. "Prošlo" javno mnjenje brzo pada u zaborav, a vrednosti mogu da perzistiraju dugo pošto nestanu uslovi koji su ih stvorili, znači da **opstaju po inerciji i kad više nisu funkcionalne**.

Dok je **javno mnjenje rezultat isključivo egzogenih faktora** u čemu prednjače vođe ili stvaraoci mnjenja, politička zbivanja, masovni mediji, lični kontakti, partijska indoktrinacija, vrednosti se formiraju pod uticajem ne samo egzogenih, već i **endogenih činilaca** (sazrevanja, psihološke dinamike, nasleđa) i **autokreacije**. Kada je reč o sredinskim faktorima, vrednosti se pretežno formiraju u primarnim grupama, manje i u sekundarnim, a javno mnjenje nastaje najviše pod uticajem tercijernih grupa. Naime, vrednosti se razvijaju relativno rano u životu pojedinca putem socijalizacije i kasnije služe kao matrica za usvajanje drugih dispozicija, pa i onih stavova koji su relevantni za nastanak javnog mnjenja. Sa stanovišta razvoja pojedinca političko javno mnjenje postaje predmet naročite pažnje tek negde oko punoletstva, svakako ne pre odmakle adolescencije (doduše, postoje u tom pogledu velike individualne razlike). Međutim, što se tiče nepolitičkih pitanja, mladi obraćaju pažnju na javno mnjenje vršnjaka znatno ranije, negde oko dvanaeste godine ili čak pre toga.

I konačno, **sam koncept javnog mnjenja je u sebi protivrečan**, jer uključuje ideju javnosti i publike, dakle, svega onoga što se otvoreno ispoljava, s jedne strane, i mišljenja (mnjenja) koja su po prirodi stvari privatna, lična, zatvorena u ljudsku intimu i anonimnost. Ova kontradiktornost dolazi do izražaja i u empirijskim istraživanjima kada se ispitanicima garantuje anonimnost da bi slobodno i iskreno izrazili svoja (javna) mišljenja. Ovaj problem je ozbiljan i ne rešava se (već se samo zabašuruje) time što se pretpostavlja da je javno mnjenje ono što su ljudi spremni da kažu pred intervjuerima, odnosno da poruče istraživačima. Koncept vrednosti upravo zato što uključuje element poželjnog ne sadrži toliku napetost u samom sebi. Naime, ljudi rado govore o onom što je, po njima, važno i što cene, ali je moguć sukob poželjnog na ličnom i socijalnom planu. Ovaj problem je kompleksan i zahteva monografsku obradu, uostalom kao i malopre pomenuta protivrečna priroda javnog mnjenja.

Kategorija političke kulture takođe je do sada ekstenzivno definisana, što je izraz kompleksnosti same pojave, različitih teorijskih orijentacija autora i njihove pripadnosti određenim naučnim disciplinama u okviru kojih se ovaj fenomen tradicionalno proučava, najviše u sociologiji, politikologiji, političkoj psihologiji, antropologiji i istoriji. Pre dve i po decenije procenjeno je da se može identifikovati tridesetak koncepcija političke kulture (Podunavac, 1982), što važi i danas kao donja granica broja relativno distinktivnih shvatanja ovog pojma.

Izgleda da je prvi **termin** "politička kultura" upotrebio pre gotovo dva veka **J.G. Hajder** (prema: Barnard, 1969; Patrick, 1984). Inače, kao što u sintagmi "javno mnjenje" postoji problem sa prirodom dva člana i njihovim međusobnim odnosom, koji je delimično protivrečan, tako se "i u odnosu na dvočlani izraz politička kultura primećuje izvesno (prividno) protivrečje" (Mihailović, 1998: 118). Ovaj autor s tim u vezi citira Rouza: "Ideja političke kulture izgleda paradoksalno, zato što kultura naglašava ono što je ljudima zajedničko, dok politika uključuje sukob konfliktnih mišljenja. Paradoks je više prividan nego stvaran zato što je prihvatanje zajedničkih institucija neophodno kako bi se uskladile političke razlike" (Rose, 1989: 127).

Smatra se da je **naučni pojam političke kulture u savremenom smislu lansirao Olmond** pre nešto više od pola veka i posebno tokom šezdesetih godina prošlog veka (Almond, 1956; 1963; 1965; takođe i u nizu kasnijih radova). On je prvobitno pojam političke kulture odredio relativno jednostavno, ali i nedovoljno precizno kao "mrežu individualnih orijentacija i stavova pripadnika društva prema političkim objektima". Njegov saradnik i koautor je isti pojam definisao ovako: "Politička kultura jednog društva sastoji se od sistema empirijskih uverenja, ekspresivnih simbola i vrednosti koje definišu situaciju u kojoj se zbiva politička akcija" (Verba, 1965). Pojedini autori su kasnije samo ponavljali ili minimalno varirali originalnu Olmondovu definiciju, na primer, određujući političku kulturu kao "celokupni raspored orijentacija građana ka političkim objektima" (Kavanagh, 1972).

Neki autori ističu da je **viši, rodni pojam** političke kulture sama **opšta kultura** (Matić, 1992), odnosno navode da je "politička kultura, jednostavno, politički aspekt kulture jednog društva" (Devine, 1972)), dok drugi autori eksplicitno negiraju da je politička kultura izvedena iz generalnog pojma kulture, smatrajući je novim, nezavisnim i osobenim pojmom (Patrick, 1984). Ova autorka je, inače, predložila klasifikaciju definicija pojma političke kulture sa četiri grupe: "objektivne" definicije (1); "subjektivne" ili psihološke (2); "heurističke" (3) i "obuhvatne" definicije (4).

Prema upravo pomenutoj Glendi Patrik, Istonovo shvatanje političke kulture najbolje reprezentuje prvu grupu definicija (Easton, 1968). U najkraćem, svaki politički režim podrazumeva i omogućava jedan opšti okvir pripadnicima društva za integraciju kroz zajedničke ili podeljene vrednosti, norme (specifične procedure koje su očekivane i prihvatljive) i "strukturu autoriteta", tj. formalne i neformalne obrasce moći u procesu odlučivanja. Politički sistem i istorijska epoha nastoje da razviju i što više objektiviziraju osobenu političku kulturu koja je garancija kontrole preteranih varijacija i anarhije. U tu svrhu nastaju "političko-kulturni totemi i tabui", neupitni ciljevi, obrasci uverenja, ideje, norme i vrednosti koji izražavaju forme mišljenja, osećanja i delanja važna za efikasnost sistema. Usvajanje ovih sadržaja obezbeđuje se kroz proces socijalizacije pripadnika društva.

Subjektivno shvatanje političke kulture, inače najviše korišćeno poslednjih decenija, uveo je Olmond navodeći da je "svaki politički sistem utisnut u određeni obrazac orijentacija ka političkoj akciji", što

je zapravo politička kultura. "Politički sistem je internalizovan u kognicijama, osećanjima i evaluacijama populacije" (Almond i Verba, 1963). I prema Pauelu (Powell, 1966), "politička kultura je subjektivna realnost koja ističe i daje značenje političkim akcijama".

"**Heurističke**" definicije političke kulture podrazumevaju da je reč o hipotetičkom konstruktumu psiholoških orijentacija koje bi trebalo da su predominantne u populaciji radi ostvarivanja određenih odnosa. "Tako ekstrapolirani konceptualni model tada se primenjuje na realnost, pre svega da bi se testiralo da li kritični subjektivni elementi stvarno postoje u relevantnoj populaciji" (Pye, 1972).

"**Obuhvatne**" definicije političke kulture podrazumevaju, pored pominjanih subjektivnih elemenata, i (političko) ponašanje (Fagen, 1969; Tucker, 1973). Na primer, prvi tvrdi da je politička kultura "jedan agregat ili oblikovanje pojedinačnih stanja duha u vezi sa povratnim obrascima manifestnog ponašanja".

Za proučavanje prirode ovog fenomena relevantne su i **klasifikacije političke kulture**, kako zbog uvedenih **kriterijuma podele**, tako i zbog samih izvedenih **vrsta** političke kulture čije bogatstvo ukazuje koliko je ovaj pojam diversifikovan, kompleksan, pa i difuzan. U okviru jedne od prvih klasifikacija Olmond je izdvojio i opisao **parohijalnu** političku kulturu za koju su karakteristične nespecifične orijentacije ka sistemu, afektivna lojalnost, relativno odsustvo kognitivnih sadržaja, ukorenjenost u religiozne i tradicionalne obrasce, pa stoga neki autori i preferiraju termin "tradicionalna politička kultura". Prema istom autoru, za **podaničku** političku kulturu tipično je pokoravanje pripadnika društva državi, vodi, partiji i nekritička podrška sistemu, koji podanici prvenstveno shvataju kao vlast, a za **participativnu** političku kulturu postojanje relativno autonomnih subjekata, tj. građana. Oni teže da aktivno utiču na državu i njene podsisteme koje diferencirano opažaju i nastoje da kontrolišu putem različitih nevladinih organizacija. Ovaj autor je tvrdio da je za demokratiju najviše funkcionalna četvrta vrsta političke kulture - **civilna** koja je praktično mešovita, podrazumeva smenjivanje, povremenu participaciju i stabilnu podršku građana sistemu.

Jedna od najranijih klasifikacija političke kulture je Dalova, koji je razlikovao **kooperativno-pragmatičnu**, **apatičnu** i **otuđenu** političku kulturu (Dahl, 1961; 1966). Važnom i realističnom izgleda i podela na **tradicionalnu**, **modernu** i **postmodernu** političku kulturu (Gib-

bins, 1989). Kriterijum nivoa i širine ishodio je klasifikaciju na **mikro-, mezo- i makro-** političku kulturu (Girvin, 1989). Za Marša, bila je teorijski zasnovana i operativna podela na **konvencionalnu/ortodoksnu i protestnu** političku kulturu (Marsh, 1977). U jednoj od klasifikacija uzima se kao kriterijum vrsta socijalne grupe koja je nosilac i faktor formiranja i održavanja odgovarajuće vrste političke kulture - **elitne, subelitne i kontraelitne** političke kulture (Daugnad i Mehl, 1983), a ovoj je donekle slična podela na **dominantnu, subordinirajuću i radikalnu** političku kulturu (Girvin, 1989).

Podela na **političke kulture elita i "masa"** česta je u empirijskim istraživanjima (na primer, Zaninovich, 1971), ali je nejasno ko je inicirao taj pristup i prvi teorijski obrazložio ovakvu podelu, jer je kod nekih autora ona prisutna dosta rano, doduše tek implicitno. Autori iz bivšeg SSSR redovno su ukazivali na **revolucionarnu** političku kulturu u socijalističkim zemljama naspram **građanske**, "buržoasko" ili "zapadne". Prema Biru moguće je razlikovati teleološke i instrumentalno orijentisane političke kulture (Beer; navedeno prema Matić i Podunavac, 1993: 833). Teorijski je važna podela na **centripetalne** ili konsenzualne političke kulture spram **centrifugalne** ili fragmentarne političke kulture (Lijphart, 1968 i u kasnijim radovima). Dajemond je izneo ideju o četiri vrste političke kulture polazeći od kriterijuma vezanosti i oblika podrške: **hijerarhijske, individualističke, fatalističke i egalitarne** političke kulture (Diamond, 1993). Prema Braunu, postoji **oficijelna i stvarna** politička kultura, ali je moguća i klasifikacija sa **integrativnom, dominantnom** (podrazumeva se njena koegzistencija sa supkulturama), **dihotomnom** ili konfliktnom i **fragmentarnom** političkom kulturom (Brown, 1979). Podelu na **materijalističku i postmaterijalističku** političku kulturu dugo je koristio Ingthart, da bi u poslednje vreme dao prednost klasifikaciji sa **modernističkom i postmodernističkom** političkom kulturom (Inglehart, 1995; 1997; itd).

U empirijskim istraživanjima vrste političke kulture se ponekad formulišu na osnovu **podataka iz samih istraživanja** ili **formalnih kriterijuma** pretočenih u merne indekse. Na primer, u jednom od prvih istraživanja političke kulture na prostoru bivše Jugoslavije iskustveno su utvrđene tri "vrste" političke kulture: severozapadna, centralna (ova je bila najbliža ondašnjoj zvaničnoj ideologiji) i jugoistočna politička kultura (Zaninovich, 1971; 1973). Na osnovu kriterijum-

ski definisane razvijenosti četiri komponente političke kulture kod mladih Srbije uoči implementacije političkog pluralizma, diferencirali smo četiri kategorije političke kulture - vrednosnu ili "pro-sistemsku" koja je karakterisala relativnu većinu pripadnika ondašnje mlade generacije, političku kulturu oslonjenu na saznavnu komponentu (jedna trećina), političku kulturu baziranu na motivacionoj komponenti (jedna četvrtina mladih) i akciono orijentisanu političku kulturu (samo jedna sedmina tadašnjih mladih), pri čemu su isti pojedinci mogli da se nađu i u nekoliko vrsta političke kulture (Pantić 1988a). U istraživanju vojvođanskih radnika tog perioda koristili smo vrste političke kulture u smislu idealnih tipova polazeći od razvijenosti njihove tri komponente - saznavne, vrednosne i akcione. Najviše je bio raširen tip "autsajdera" kod kojeg su sve tri komponente bile ispodprosečne, sledio je tip "konformiste" sa nadprosečno razvijenom samo vrednosnom komponentom, pa tip "ideologa" sa relativno razvijenom "pro-sistem" i saznavnom komponentom, dok su ostali tipovi - "svestrani", "teorijski", "praktično-politički tip" i "tip oponenta" bili retki (Pantić, 1988b).

U čemu su politička kultura i javno mnjenje slični, pa stoga i srodni pojmovi, a **u čemu su različiti** - centralno je pitanje ovog dela našeg rada. Interesantno je da se odgovori autora koji su se bavili ovim pitanjem nešto više saglasni nego kada je reč o odnosu javnog menja i vrednosti.

Oba pojma pripadaju široj kategoriji - **društvenoj svesti** koju je još teže definisati nego ova dva njena elementa pojedinačno. No, kao što ćemo kasnije videti, ta pripadnost široj kategoriji društvene svesti ne znači da u njenom sastavu javno mnjenje i politička kultura zauzimaju isto mesto i da imaju istu funkciju. Javno mnjenje je negde na njenoj periferiji i veoma je podložno socijalnoj eroziji, dok je politička kultura blizu centra (kao i vrednosti) i predstavlja veoma postojan deo društvene svesti. Ta "trošnost" javnog mnenja i otpornost i čvrstina političke kulture ujedno ukazuju i da je društvena svest sastavljena od veoma heterogenih elemenata. Iako pripadaju jednoj višoj kategoriji, oba pojma koje ovde analiziramo su i **unutar sebe veoma složena**, posebno to važi za političku kulturu.

Oba pojma o kojima je reč su, poput vrednosti, **relacione prirode**. Ova "dvostranost" javnog mnenja već je konstatovana u vezi sa srodnošću tog pojma i vrednosti. Iako se mnogo govori o subjektiv-

nom shvatanju političke kulture¹⁰, nesumnjivo je da politička kultura poseduje i svoju objektivnu stranu, koja je do pre pola veka bila i dominantno analizirana, naročito kroz proučavanje političkih institucija i procesa. Dakle, kao i u slučaju javnog mnjenja, politička kultura je istovremeno i objektivna i subjektivna, odnosno to su samo dva njena lica, koja se (oba) moraju uzeti u razmatranje i istraživati ako želimo da što kompletnije osvetlimo njenu prirodu.

Javno mnjenje i politička kultura su izgrađeni od istog "gradivnog materijala", a to su **stavovske dispozicije** koje izrastaju iz tri grupe psihičkih funkcija - kognitivnih, emocionalnih i motivacionih. Međutim, politička kultura se, slično vrednostima, bazira dominantno na opštijim, kompletnim stavovima (orijentacijama), dok je javno mnjenje pretežno zasnovano na nepotpunim stavovima - preferencijama, uverenjima i, naravno, mišljenjima.

Politička kultura takođe je plod **socijalne interakcije**, ali je ona udaljenija nego u slučaju javnog mnjenja, pa se ponekad i ne može pouzdano utvrditi u istorijskom vremenu. Na primer, verovatno su socijalne interakcije, i to mnogobrojne i raznovrsne, doprinele formiranju parohijalne političke kulture nekad u prošlosti, svakako u dužem periodu vremena. Već kod podaničke političke kulture socijalne interakcije, barem njihovi glavni oblici, mogu se prepoznati ili naslutiti, dok se za participativnu političku kulturu mogu čak neposredno opservirati, jer je ona ovovremeni fenomen.

Politička kultura i javno mnjenje imaju svoje (iste) **nosioce**, a to su pripadnici određenog društva, odnosno socijalnih grupa različite širine. Ni politička kultura ne postoji nezavisno od ljudi kao nekakav osamostaljeni, nadindividualni entitet. Kao i vrednosti, politička kultura opstaje jedino u svesti ljudi, a materijalizuje se kroz njihovo ponašanje, objektivizaciju ciljeva, kulturne tvorevine. Tako materijalizo-

¹⁰ Subjektivnost političke kulture podrazumeva da se ona posmatra iz ugla njenih aktera, mada ne i nezavisno od objektivnih procesa, pre svega, delovanja institucija. Olmond je uvodeći ovaj pristup želeo da političku kulturu analizira i s obzirom na njene nosioce, čak i ako su oni, kao u parohijalnoj i podaničkoj vrsti političke kulture, relativno neautonomni. Ovdje može zabunu stvoriti i sam termin "subject", koji u engleskom ima i značenje "podanik", "podanički", ali i subjekt u smislu aktera, učesnika zbivanja.

vane elemente političke kulture pojedinci mogu doživljavati u smislu spoljnog pritiska koji im izgleda kao sila iznad njih, što je samo njihova impresija, privid realnosti. I javno mnjenje i politička kultura su (ras)podijeljeni kod članova socijalnih grupa i društva u celini, u smislu da ih pojedinci usvajaju i "drže", slično doživljavaju i izražavaju. Doduše, elementi političke kulture su opštiji, apstraktniji i ljudi ih ponekad više podrazumevaju nego što ih aktivno biraju.

Politička kultura poseduje **potencijal za mobilizaciju**, što je slučaj i sa javnim mnjenjem, ali ono direktno aktivira učesnike političkog procesa (protesno ponašanje, grupe za pritisak), dok politička kultura deluje više iz pozadine, posredno i mnogi ljudi nisu svesni tih uticaja, jer su određene norme ponašanja usvojili tokom rane socijalizacije i stoga ih većinom automatski poštuju. Aktivistički potencijal političke kulture razlikuje se i zavisno od toga koja njena vrsta je na delu. Na primer, ako se radi o participativnoj političkoj kulturi (ako su pojedinci prethodno razvili dispozicije tipične za ovu vrstu), za pretpostaviti je da će mobilizacijska funkcija političke kulture biti izraženija nego kod članova grupa koje karakterišu obrasci podaničke i naročito parohijalne političke kulture. Prema Mihailoviću (1994), "u javnom mnjenju je prisutniji mobilizacijski, a u političkoj kulturi orijentacioni momenat".

Politička kultura i javno mnjenje imaju neke **zajedničke društvene funkcije**: doprinose koheziji, podstiču komunikaciju pripadnika društva, pomažu im u socijalnoj adaptaciji i orijentaciji, osmišljavaju ponašanje. Doduše, ni javno mnjenje, ni politička kultura nemaju funkciju transcendiranja postojećeg, koju inače vrše terminalne vrednosti već su prvenstveno odraz stanja u društvu i njegova **racionalizacija**, što posebno važi za javno mnjenje.

Oba pojma omogućavaju **predviđanje ljudskog ponašanja**, mada ne toliko precizno i pouzdano kao vrednosti. Na osnovu poznavanja dinamike javnog mnjenja moguće su kratkoročne predikcije, jer je i sam fenomen javnog mnjenja kratkovečan. Iz saznanja o prirodi političke kulture u nekom društvu moguća su adekvatna predviđanja opštih političkih procesa, oblika i intenziteta političkog angažovanja članova društva, itd.

Prediktivna moć političke kulture proizlazi najviše iz njene vrednosne komponente, koja obezbeđuje relativnu stabilnost te vrste dispozicija. Motivaciona komponenta je i neposredno odgovorna

za podsticanje ponašanja i na osnovu uvida u njena svojstva prognoze izvedene iz političke kulture su dodatno poboljšane. Međutim, politička kultura je, kao što je rečeno, relativno udaljena od ravni stvarnosti (zbog svoje apstraktnosti, istorijske determinacije), pa to ponekad ometa preciznost predviđanja, naročito aktuelnih, vrlo specifičnih zbivanja ili budućeg razvoja, pogotovo ako ga karakteriše diskontinuitet.

Najzad, u pogledu značaja za proučavanje **ljudske prirode**, obe kategorije su važne, jer sadrže elemente znanja, evaluacije, traganja za smislom i samoaktivnosti, posebno u svojim razvijenijim oblicima, kao što su kompetentno, kritičko javno mnjenje i civilna politička kultura.

Razlike između javnog mnjenja i političke kulture u velikoj meri anuliraju navedene sličnosti i zaključak da su ovi pojmovi srodni. Naime, već u okviru nabiranja i obrazlaganja njihove sličnosti pomaljale su se uslovnosti i ograde koje su nagovestile postojanje i krupnih razlika između ovih dveju kategorija. Baveći se ovom temom, Mihailović (1998) je uspeo da identifikuje čak šesnaest razlika između javnog mnjenja i političke kulture. Pojedine razlike su, doduše, nedovoljno izrazite, postoje samo u intenzitetu ili granica između ta dva pojma nije jasno odsečna. Ipak, postoji i dovoljan broj kvalitativnih razlika u pogledu određenih važnih kriterijuma razgraničenja, što ove pojmove čine distinktivnim.

Pre svega, **politička kultura je šira, obuhvatnija kategorija**, što znači i da je **složenija i više slojevita** nego javno mnjenje. Štaviše, javno mnjenje može biti u određenim uslovima i samo deo političke kulture, odnosno neki njegovi elementi mogu se, naročito ako su dovoljno intenzivni, relativno trajni ili se ponavljaju, vremenom ugraditi u sastav političke kulture i to pre svega savremenih vrsta političke kulture.

Javno mnjenje je neposrednije, konkretnije i specifičnije, tiče se određenih događaja i ličnosti, smatra se da zahvata površinu zbivanja. Nasuprot tome, politička kultura nadilazi konkretnu stvarnost, opštija je kategorija, koja apstrahuje pojavne oblike i manifestuje se u teorijama i modelima ne samo mišljenja, već i drugih ljudskih dispozicija i njihovog integralnog izraza. Politička kultura posreduje između nekih dubinskih i istorijskih faktora i svakodnevnog života, a javno mnjenje je, gotovo po pravilu, u svakodnevici ograničeno neretko i na trivijalne i sporadične sadržaje.

Dok je politička kultura sazeo i slegnut fenomen, **dugog trajanja i sporog ciklusa menjanja** (kontinuitet obezbeđuje njena vrednosna komponenta), **javno mnjenje je promenljivo i nestabilno**. "Javno mnjenje u odnosu na političku kulturu je manje precizno, više neodređeno, difuzno; ponekad, čak, maglovito i rasplinuto... Javno mnjenje je manje stabilno, više je izloženo uticajima i promenama. Može se tvrditi da je njegova promenljivost proporcionalna konkretizaciji... Za političku kulturu se više vezuje trajnost, a za javno mnjenje - dinamika" (Mihailović, 1998).

Politička kultura je **normativna kategorija**, upravo zato što sadrži vrednosnu komponentu, verovatno najvažniju u njenoj strukturi. Javno mnjenje je tipičan pojam pozitivističke sociologije koji reflektuje postojeće stanje stvari i realne odnose. U političkoj kulturi podrazumeva se zahtev "treba da" (socijalna poželjnost), a javno mnjenje se iskazuje uglavnom kroz egzistencijalne sudove koje ćemo prepoznati po formulacijama "je" i "su".

U pogledu **intenziteta**, **s** javno mnjenje je slabije, mada to ne znači da u pojedinim, doduše izuzetnim, situacijama ono neće zadobiti snagu dovoljnu za prevrate. Politička kultura je u načelu dublje usadana u ljudima i socijalizacijom intenzivnije nametnuta nego javno mnjenje, ali ona se i ređe aktivira, pa se stiče utisak da je tek pozadinska i ne posebne jačine. Zapravo, politička kultura se zbog svoje veće usklađenosti i doslednosti teže provocira, dok se javno mnjenje povodi za situacijom. Štaviše, ono je i samo **situacione prirode**, pa "trošeći stalno energiju", ne razvija često veći intenzitet.

S obzirom na temporalnu dimenziju, **javno mnjenje je kompletno aktuelni fenomen**.

Prošlo javno mnjenje brzo pada u zaborav, osim možda ako o njemu postoje zapisi i memorije ljudi koji interesuju istoričare. Buduće javno mnjenje je, takođe, tek teorijska mogućnost, jer se u praksi javno mnjenje retko ekstrapolira na vreme koje dolazi.

Izuzetak su kratkoročna predviđanja na osnovu sondaža javnog mnjenja pred izbore, ali su i ta predviđanja usmerena tek na najbližu budućnost. Upravo zbog dinamičnosti i nestalnosti javnog mnjenja, njegove rasplnutosti i neodređenosti, dugoročna predviđanja, koja su jedan od ideala pozitivne nauke, nisu pouzdana. **Politička kultura** se, pak, **prostire na potezu od prošlosti ka sadašnjosti**, dakle, relativno je "razvučena" pojava. U meri u kojoj je koherentna i

delotvorna, ona je relevantna i za prognoze budućih društvenih kretanja.

Kao i vrednosti, politička kultura je **hijerarhijski organizovana**; njeni sadržaji su vertikalno poređani zavisno od nivoa opštosti i važnosti za funkcionisanje pojedinaca i grupa. Međutim, **javno mnjenje je horizontalno strukturisano**, njegovi sadržaji su uglavnom konkretni i specifični, male opštosti i retko posredovani socijalnom poželjnošću, jer ne postoji grupna zainteresovanost za tako veliki broj predmeta o kojima se javno mnjenje može formirati.

Javno mnjenje se manifestuje kao "**pro et contra**" fenomen; ono se stalno pobuđuje za ili protiv nečega ili nekoga. Ono je svojevrsni društveni barometar koji registruje događaje, često i one banalne. Politička kultura je izraz u prošlosti rešenih dilema koje više ne opterećuju pojedince. Ona obuhvata gotove **obrasce svesti i ponašanja** čineći prilagođavanje pojedinaca njihovoj fizičkoj i socijalnoj sredini ekonomičnijim. Tek ako je nefunkcionalna i nedorasla novim zahtevima vremena, politička kultura se postepeno menja i koriguje svoje obrasce koje će ponuditi kroz proces socijalizacije novim naraštajima.

Politička kultura sadrži **kognitivnu komponentu** koja uključuje relevantna znanja i informacije, ma koliko ponekad bili skromni. Javno mnjenje uglavnom se tiče izražavanja mišljenja, koja, doduše, jesu u domenu kognicije, ali su ona često sasvim pogrešna (kolokvijalno se kaže da je "javno mnjenje dovedeno u zabludu"), nezasnovana, ili **u polju neizvesnog**. Javno mnjenje se stoga ne obrazuje o samom znanju, prirodnim zakonima, tamo gde je nauka akumulirala fond pouzdanih informacija. Prema Lukiću, javno mnjenje se stvara "o onim činjenicama koje nisu tačno utvrđene, tj. za koje se ne zna kako pouzdano treba da glasi sud stvarnosti" (Lukić, 1994).

U prirodi javnog mnjenja je izjašnjavanje građana o nekom spornom pitanju. **Kontroverznost predmeta** hrani javno mnjenje, podstiče nosioce mnjenja da se opredele i da obrazlože svoje stavove. Pojedini autori čak izričito kažu da ako nema dileme, nekog spora, suprotstavljenih gledišta, različitih ideja i sl., javno mnjenje i ne može da nastane. U jednom radu smo izneli stav da je "besmisleno javno mnjenje o nečemu ako postoji puni konsenzus ili, pak, javno mnjenje o činjeničnom stanju ili zakonu" (Pantić, 1994). S druge strane, **saglasnosti se talože u političkoj kulturi** koja inače ne bi mogla da opstane sa imanentnom kontroverznošću javnog mnjenja.

Za kategoriju javnog mnjenja bitna je i **javnost** koja ne podrazumeva samo izlazak iz sfere privatnosti, već i diskusiju, otvoreno iznošenje različitih pogleda i grupnu interakciju, posebno ako se misli na kritičku javnost. Politička kultura, međutim, postoji i deluje i kada je pojedinac sam samcit, zahvaljujući socijalizacijom utisnutim obrascima. Ipak, na duži rok ona, baš zato što je politička, implicira da se pojedinac angažuje i sukobljava sa drugima, ali (kritička) javnost tu nije imperativ i uslov postojanja, barem ne za svaku vrstu političke kulture. Paradoksalno, participativna politička kultura se nekako bolje uklapa sa javnim mnjenjem nego druge vrste političke kulture, upravo zato što je i za nju važna javnost.

Za koncept javnog mnjenja je uvek bitna i **odredba o većini i manjini**. Mnjenje može biti većinsko (u različitim veličinama - od relativne do maksimalne), manjinsko, dihotomno - raspolučeno na dva podjednaka dela ili sasvim fragmentarno, tj. razbijeno na više delova. Neki autori pod javnim mnjenjem podrazumevaju čak samo ono koje je jasno izdiferencirano, odnosno ako postoji dominantno opredeljenje. Za političku kulturu se ne postavlja toliko naglašeno pitanje većine, jer je u taj koncept **ugrađena ideja važenja i prećutne saglasnosti**. Empirijska istraživanja pokazuju, međutim, da politička kultura u praksi gotovo nikad nije homogena, što nalaže da se u budućnosti preispita značaj pitanja većine i manjine i u okviru fenomena političke kulture.

Zbog svoje površnosti i nestalnosti javno mnjenje je i povodljivije, te stoga i **jednostavnije za manipulisanje** i podložnije svim vrstama propagande. Suprotno ovome, politička kultura je otpornija na tu vrstu uticaja, jer je čvršće i koherentnije izgrađena, opštija je, šire strukturisana i u načelu inertnija, kao i vrednosti. Primeri zloupotreba sa izmanipulisanim javnim mnjenjem su mnogobrojni, ali je iluzorno očekivati da bi politička kultura mogla da se iskoristi na taj način, osim možda u nekim izuzetnim situacijama kao što je "pranje mozga" u ratnim logorima i sl.

U metodološkom pogledu, **javno mnjenje se bazira na indukciji**, dok je **politička kultura hipotetički konstrukt** i deduktivan pojam. Stoga se javno mnjenje istražuje i meri preko specifičnih indikatora, dok se o političkoj kulturi zaključuje na osnovu složenijih procedura, statističkih indeksa, tipologija i različitih drugih postupaka razvijenih u svrhu identifikovanja latentnih struktura (faktorska analiza, itd).

Možemo zaključiti da izvedena komparativna analiza ukazuje da je javno mnjenje dovoljno izdiferenciran i distinktivan pojam koji zaslu-
žuje da se nezavisno razmatra i istražuje, što uostalom pokazuju i
mnogobrojna empirijska istraživanja ovoga fenomena. Javno mnjenje
se delimično prepliće i ima određene sličnosti sa vrednostima i poli-
tičkom kulturom, ali ne u tolikoj meri da bi bilo tek njihov konstitutivni
deo. Njegov naučni status je nesporan, mada se u praksi neretko
potcenjuje i instrumentalizuje. Da bi se takvo stanje prevazišlo, po-
trebno je da se preciznije definiše i razgraniči od navedenih i nekih
drugih srodnih pojmova. Ovde je učinjen jedan takav pokušaj zato
što u domaćoj stručnoj i naučnoj literaturi nema dovoljno sličnih raz-
matranja, uprkos značaju tog problema. Naravno, svesni smo da je
ovo tek početak i da su neophodna dalja proučavanja javnog mne-
nja, na primer, sekundarne i meta analize podataka, uključujući i ge-
neralizacije o prirodi javnog mnjenja na osnovu nalaza zaista velikog
broja dosad obavljenih empirijskih istraživanja u svetu i kod nas. Taj
zadatak i dalje čeka na delatnike u ovom multidisciplinarnom i inter-
disciplinarnom polju istraživanja, tim pre što i u svetu postoji ako ne
praznina u domenu teoretisanja o fenomenu javnog mnjenja, a ono
svakako velika disproporcija u odnosu na masu akumuliranih istraži-
vačkih podataka.

Literatura

- Adler, F. (1956): "The Value Concept in Sociology", *American Sociological Review*, No 62, 272-279.
- Almond, G. (1956): "Comparative Political Systems", *J. of Politics*, XVIII.
- Almond, G. (1966): "Comparative Politics", Little, Brown, Boston.
- Almond, G. (1990): "Političko istraživanje kulture - osvrt i prikaz", *Treći program Radio Beograda*, br. 3-4, 63-75 (prevod nemačkog originala iz 1987).
- Almond, G. and Verba, S. (1963): "Civic Culture", Princeton Univ. Press.

- Almond, G. and Verba, S., eds. (1980): "The Political Culture Revisited", Little, Brown, Boston.
- Arnoff, M. J., ed. (1983): "Culture nad Political Change", Political Anthropology, Vol 2, New Brunswick ("Conceptualizing the Role of Culture in Political Change", pp. 1-38).
- Baćević, Lj. i drugi (1994): "Javno mnenje", Institut društvenih nauka, Beograd.
- Barnard, F.M. (1969): "Culture and Political Development; Herder's Suggestive Insights", American Political Science Review, Vol. LXII (June), No 2., pp. 379.397.
- Barton, A. (1963): "Measuring the Values of Individuals", Columbia Univ., B.A.S.R., New York.
- Barton, A., Denitch, B. and Kadushin, Ch. (1973): "Opinion-making Elites in Yugoslavia", Praeger, New York.
- Becker, H. (1941): "Supreme Values and the Sociologist", American Sociological Review, No. 6, pp. 155-172.
- Brown, A. and Gray, eds. (1979): "Political Culture and Political Change in Communist States", Macmillan, London.
- Daugnad, M. and Mehl, D. (1983): "Elite, Sub-Elite and Counter-Elite", Social Science Information, No. 22, pp. 817-865.
- Dahl, R. (1961): "Who Governs", Yale Univ. Press, New Haven.
- Devine, D. (1972): "The Political Culture of the the Culture of the United States", Little, Brown, Boston.
- Diamond, L, ed. (1993): "Political Culture and Democracy in Developing Countries", Lynne Reinner, Boulder, London.
- Dodd, S. (1951): "On Classifying Human Values", American Sociological Review, Vol. 16, 645-653.
- Drews, E.M. and Lipson, L. (1971): "Values and Humanity", St. Martin's Press, New York.
- Easton, D. (1965): "A System Analysis of Political Life", Wiley, New York.
- Eysenck, H. (1954): "The Psychology of Politics", Routledge and Kegan Paul, London.

- Fagen, R.R. (1969): "The Transformation of Political Culture in Cuba", Stanford Univ. Press.
- Gebhart, J. (1990): "Politička kultura i civilna religija", Treći program radio Beograda, 3-4, 85-99.
- Gibbins, J.R., ed. (1989): "Contemporary Political Culture", Sage, London.
- Girvin, B. (1989): "Change and Continuity in Liberal Democratic Political Culture" in: Gibbins (1989), pp. 31-51.
- Golubović, Z., Kuzmanović, B. i Vasović, M. (1995): "Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba", Institut za filozofiju i društvenu teoriju i "Filip Višnjić", Beograd.
- Gredelj, S. (1993): "Dominantne vrednosne orijentacije", u: Lazić, M., ed.: "Razaranje društva", Filozofski fakultet i "Filip Višnjić", Beograd, p. 175-224..
- Grupa autora (1994): "Srbija u modernizacijskim procesima XX veka", Institut za noviju istoriju, Beograd.
- Inglehart, R. (1988): "The Renaissance of Political Culture", American Political Science Review, Vol. 82 (Dec.), pp. 1203-1230.
- Inglehart, R. (1990): "Culture Shift in Advanced Industrial Society", Princeton Univ., Press.
- Inglehart, R. (1997): "Modernization and Postmodernization", Princeton Univ. Press.
- Inglehart, R. et al., eds. (2004): "Human Values and Values", Siglo XXI Editores, Mexico.
- Jacob, P. (1971): "Values and Active Community", Free Press, New York.
- Kavanagh, D. (1972): "Political culture", Macmillan, London.
- Kincaid, J. (1982): "Political Culture, Public Policy, and American States", Publius Book, Philadelphia.
- Kluckhohn, C. (1952): "Values and Value Orientations in the Theory of Action", in: Parsons, T. and Shils, eds.: "Toward a General Theory of Action", Harvard Univ. Press.

- Komšić, J., Pantić, D. i Slavujević, Z. (2003): "Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisavanja u Srbiji", Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Lijphart, A. (1968): "The Politics of Accomodation", Univ. of California Press. Berkeley.
- Lukić, R. (1994): "O pojmu i stvaranju javnog mnjenja", u: Bačević, Lj. i drugi: "Javno mnjenje", 31-37.
- Lukić, R. (1994): "Sociologija morala", SANU, Beograd.
- Maslow, A. (1954): "Motivation and Personality", Harper, New York.
- Matic, M. i Podunavac, M., eds.(1993): "Enciklopedija političke kulture", Savremena administracija, Beograd.
- Marsh, A. (1977): "Protest and Political Consciousness", Sage, London.
- Morris, Ch. (1956): "Varieties of Human Life", Univ. of Chicago Press.
- Mihailović, S. (1998): "Politička kultura i javno mnjenje", u: Vasović, M., ed.: "Fragmenti političke kulture", Institut društvenih nauka, Beograd, 115-130.
- Noelle-Nemann, E. (1984): "The Spiral of Silence", Univ. of Chicago Press.
- Olport, G. (1969): "Sklop i razvoj ličnosti", Kultura, Beograd.
- Pammet, J. and Whittington, M. (1976): "Foundations of Political Culture: Political Socialization in Canada", Macmillan of Canada, Toronto.
- Pantić, D. (1977): "Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva", u: Popović, M. i drugi: "Društveni slojevi i društvena svest", Institut društvenih nauka, Beograd, 269-406.
- Pantić, D. (1994): "Javno mnjenje i vrednosti", u Bačević, Lj. i drugi: "Javno mnjenje", Institut društvenih nauka, Beograd, str. 39-78.
- Pantić, D. (1988a): "Politička kultura mladih u Srbiji", IIC i Institut društvenih nauka, Beograd.

- Pantić, D. (1988b): "Politička kultura radnika" Centar PK SKV za političke studije, Novi Sad (neobjavljeni rukopis istraživačkog izveštaja).
- Pantić, D. (1990): "Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji", Institut društvenih nauka, Beograd.
- Pantić, D. (1995): "Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva", u: Pavlović, V. i drugi: "Potisnuto civilno društvo", Eko-centar, Beograd, str. 71-103.
- Pantić, D. (1998): "Value orientations of the Electorate", in: Goati, V., ed.: "Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996", WZB: Founding Elections in Eastern Europe, Sigma, Berlin, pp. 69-85.
- Pantić, D. (2005): "Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične?", Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 49-69.
- Pantić, D. i Pavlović, Z. M. (2006): "Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji", u: Lutovac, Z., ur. "Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije", Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, 41-111.
- Patrick, G. M. (1984): "Political Culture", in: Sartori, G., ed. "Social Science Concepts", Sage, London, pp. 265-314.
- Perry, R., ed. (1954): "Realms of Value", Harvard Univ. Press.
- Podunavac, M. (1982): "Politička kultura i politički odnosi", Radnička štampa, Beograd.
- Powell, G. B. ((1986): "American Voting Behavior in Comparative Perspective", American Political Science Review, Vol. 80. (March).
- Pye, L. (1968): "Political Culture", in: Sills, E., gen. ed.: "International Encyclopedia of the Social Sciences", Vol. 12, pp. 218-225, Macmillan, New York.
- Pye, L. and Verba, S., eds. (1965): "Political Culture and Political Development", Princeton Univ. Press.

- Pye, L. (1972): "Culture and Political Science: Problems in the Evaluation of the Concept of Political Culture", *Social Science Quarterly*, Vol. 53, 2, pp. 285-296.
- Rogers, C. (1969): "Freedom to Learn", Merrill, Columbus.
- Rokeach, M. (1973): "The Nature of Human Values", Free Press, New York
- Rosenbaum, S. M. (1975): "Political Culture", Praeger, New York.
- Rot, N. i Havelka, N. (1973): "Nacionalna vezanost i vrednosti omladine", Institut društvenih nauka i Institut za psihologiju, Beograd.
- Sherif, M. (1936): "The Psychology of Social Norms", Harper, New York.
- Skinner, B.M. (1971): "Beyond Freedom and Dignity", Knopf, New York.
- Smith, B. (1969): "Social Psychology and Human Values", Aldine, Chicago.
- Šiber, I. (1992): "Politička kultura i tranzicija", *Politička misao*, 3, 93-110.
- Šram, Z. (2006): "Socijalni stavovi i osobine ličnosti kao komponente političke kulture", u: Mihailović, S., ed. "Pet godina tranzicije u Srbiji, II", SD klub i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 200-218.
- Tadić, Lj. (1994): "Javno mnjenje", u Bačević, Lj. i drugi: "Javno mnjenje", Institut društvenih nauka, Beograd, 11-29.
- Tanović, A. (1992): "Vrijednosti i vrednovanje", Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Tucker, R.C. (1973): "Culture, Political Culture and Communist Society", *Political Science Quarterly*, Vol. 88 (Jan.), No. 2, 173-190.
- Vasović, M., ed. (1998): "Fragmenti političke kulture", Institut društvenih nauka, Beograd.
- Vasović, M. (2007): "U predvorju politike", *Službeni glasnik*, Beograd.

- Williams, R. M., jr. (1969): "Generic American Values", in: Rogers, V. R., ed.: "A Sourcebook for Social Sciences", Macmillan, London, pp. 133-141.
- Zaninovich, G. (1971): "The Case of Yugoslavia: Delineating Political Culture in a Multi-Ethnic Society", *Studies in Comparative Communism*, Vol. 4, 1, pp. 58-70.
- Zaninovich, G. (1973): "Elites and Citizenry in Yugoslav Society: A Study of Value Differentiation", in: Beck, C. et al.: "Comparative Communist Political Leadership", McKay, New York, pp. 226-297.
- Znaniecki, F. (1952): "Should Sociologist Be Also Philosophers of Values", *Sociology and Social Research*, Vol. 37, pp. 79-84.

Vrednosti samoizražavanja u javnom mnjenju Srbije¹¹

"Veoma je verovatno da će se efektivna demokratija pojaviti tamo gde više od 45% građana određenog društva karakterišu vrednosti samoizražavanja"
(Inglehart&Welzel, 2005, str. 300)

Sažetak

Predmet rada jeste raširenost vrednosti samoizražavanja u javnom mnjenju Srbije. Ove vrednosti, shvaćene kao sindrom tolerancije, participacije i građanskog aktivizma imaju, po teoriji, uzročan uticaj na prisustvo i posledični kvalitet demokratije jednog društva. U analizi su korišćeni podaci iz tri istraživanja na reprezentativnim uzorcima koja su u Srbiji sprovedena u poslednjih deset godina (1996., 2001. i 2007. godine). Analiza je pokazala da vrednosti samoizražavanja u javnom mnjenju Srbije nisu jedna, već dve nezavisne dispozicije koje, u desetogodišnjem periodu, pokazuju promene suprotnog predznaka pod uticajem različitih činilaca. Kombinacija ove dve dispozicije u tip vrednosti samoizražavanja pokazuje da su ove vrednosti u Srbiji slabo raširene, pri čemu izostaju značajne promene u posmatranom periodu. U zaključku je diskutovana relevantnost generacijske hipoteze kao mehanizma promene vrednosti samoizražavanja, kao i mogući pravci daljih promena u vezi sa njima.

Ključne reči: *javno mnjenje, demokratske vrednosti, bazično poverenje, vrednosti samoizražavanja, Srbija.*

¹¹ Ovaj rad je deo projekta "*Demokratski modeli unapređivanja društvene kohezije, tolerancije, ljudskih prava i privrednog razvitka u političkim i institucionalnim procesima evropskih integracija Srbije*" (broj projekta: 149017) koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije.

Uvodna razmatranja

Javnost je nezaobilazni činilac političkih procesa, što javno mnjenje čini važnom kategorijom demokratskog društva. U borbi za društveni progres javno mnjenje može igrati važnu ulogu, ali može predstavljati kako konzervativnu silu koja se suprotstavlja promeni društvenih odnosa ukoliko su one nesaglasne sa opštim dispozicijama, tako i revolucionarnu, kada javno mnjenje predstavlja važnu polugu društvenog progressa¹². Slobodan i zakonom priznat uticaj građana na javnu vlast, državnu politiku i političke elite čini suštinu demokratske procedure jer je slobodno formiranje i izražavanje javnog mnjenja jedan od osnovnih instrumenata svake demokratije, preduslov formiranja drugih institucija i procesa demokratskog odlučivanja u javnoj sferi uopšte. To formalno pravo i zaštita slobode govora kao jedan od fundamentalnih principa demokratije, međutim, podrazumeva prisustvo specifičnih orijentacija u određenom društvu, koje većinu ljudi čini motivisanim da svoje mišljenje javno izražavaju, odnosno, prisustvo građana kao autonomnih i slobodnih ličnosti, zainteresovanih za "korišćenje" prava i sloboda koje im demokratska procedura nudi.

Od samog početka, analiza tih orijentacija bila je usmerena na vrednosti. Teoretičari političke kulture smatrali su da je funkcionisanje i preživljavanje demokratskih institucija na društvenom nivou blisko povezano sa vrednosnim orijentacijama na individualnom nivou. Iz ugla ove perspektive, sudbina političkog sistema je velikim delom determinisana političkim stavovima i vrednostima populacije određenog društva. Osnovna tvrdnja ove škole političke kulture jeste da političke institucije i masovne vrednosti moraju biti kongruentne kako bi proizvele stabilan i efektivan režim. Ranije verzije teorije modernizacije su se u objašnjavanju zašto ekonomski razvoj podstiče demokratiju upravo pozivale na intervenišuću ulogu masovnih vrednosti. U toj koncepciji, socioekonomski razvoj je podsticajan za demokratiju zato što oblikuje masovne vrednosti na taj način što ih čini

¹² Pravilnije bi, verovatno, bilo reći da "pozitivan stav prema javnom mnjenju, njegovom mestu i ulozi u društvu, izražavaju liberalni mislioci, a negativan ili rezervisan stav svi oni mislioci koji se kritički odnose prema liberalizmu" (Tadić, 1993, str. 458).

manje kompatibilnim sa autokratskim režimom i više funkcionalnim za demokratiju.

U ovakvim analizama, često se gubi iz vida da se vrednosti, javno mnjenje i politička kultura odnose na srodne, ali ne identične sadržaje. Pri tom, trebalo bi razlikovati kako odnos vrednosti i javnog mnjenja, tj. vrednosti i političke kulture, tako i odnos javnog mnjenja i političke kulture. Iako bi svaki od tih odnosa zahtevao poseban rad, potrebno je skrenuti pažnju na neke specifičnosti odnosa tri navedena pojma.

Iako su i vrednosti i javno mnjenje pojmovi relacione prirode, kompleksni po svojoj prirodi i slični po funkcijama, ali i relevantni za funkcionisanje institucija i ponašanje ljudi, ova dva pojma su "*međusobno više različiti nego slični*" (Pantić, 1994, str. 71). Javno mnjenje je, u poređenju sa vrednostima, dinamičnija pojava, vezana za specifične sadržaje sa elementima kontradiktornosti, površinska i konformistička i situaciona kategorija kratkog životnog ciklusa (Pantić, 1994; Mihailović, 1998). Ni "*graničnu liniju između političke kulture i javnog mnjenja nije lako povući; ona je negde bleđa, malo vidljiva, a ponegde jedva i da postoji*" (Mihailović, 1998, str. 119). Ipak, političko javno mnjenje je samo jedan manifestan deo političke kulture koji je njome determinisan. Najzad, sadržaj pojma vrednosti i političke kulture nije identičan, budući da strukturno shvaćen pojam političke kulture u vrednostima vidi samo jednu komponentu integralne političke kulture (Pantić, 1989; 1998; Pantić i Pavlović, 2006). Drugim rečima, istraživanje vrednosti nije uvek istraživanje javnog mnjenja i/ili političke kulture i obrnuto. Sa stanovišta ovog rada, dovoljno je reći da preuzeto stanovište od koga se polazi (političko) javno mnjenje posmatra kao oblik kolektivnih orijentacija (pre svega stavova) koje zastupa mnoštvo ljudi i koji predstavljaju dominantna uverenja određene zajednice (v. takođe Bogardus, 1951; Doob, 1948; Barton, 1963; Hennessy, 1970; Pantić, 1994 itd.). Javno mnjenje se pod izvesnim okolnostima može transformisati u vrednost "*ako neko mnjenje intenzivno zastupa veliki broj ljudi, posebno ako se ono ustali i kristališe oko nekog opštijeg objekta i uz njega fiksira socijalna i lična poželjnost*" (Pantić, 1994, str. 73).

Revitalizaciju interesovanja za dominante vrednosti u populaciji određene zemlje i njihovu vezu sa demokratskim sistemom doneli su veliki komparativni projekti koji su obezbedili empirijsku građu iz ve-

likov broja društava i samim tim stvorili mogućnost provere uloge masovno prihvaćenih vrednosti, javnog mnjenja i političke kulture uopšte u tom procesu. Najznačajniji projekat u tom smislu je svakako Svetska studija vrednosti¹³ (engl. *World Values Survey*; u daljem tekstu WVS) koja se već skoro tri decenije sprovodi u preko 70 društava u svetu. Empirijske analize podataka dobijenih u WVS za ishod su imale stvaranje nekoliko novih koncepata, pre svega u delima američkog sociologa Ronalda Ingharta, koji se neposredno dovode u vezi sa pojavljivanjem i održivošću demokratskih institucija (ili se čak smatraju uzrokom demokratije), a koji opisuju ulogu masovno prihvaćenih uverenja i stavova jednog društva. Upravo jedan od tih koncepata čini predmet ovog rada.

Vrednosti predstavljaju ključni pojam u kros-kulturnim istraživanjima. Podsticanje interdisciplinarnih istraživanja, doprinos celovitijem sagledavanju složenih društvenih pojava, posledice koje vrednosti imaju na skoro sve fenomene koje društveni istraživač smatra važnim, centralnost u strukturi ličnosti, pa samim tim i veća ekonomičnost istraživanja, relativna stabilnost, motivacioni potencijal, determinisanje socijalnog ponašanja, stavova, ideologije, evaluacije i moralnog suđenja, bolja prediktivna vrednost u poređenju sa nekim drugim sličnim konceptima - odlike koje se često navode kao karakteristike pojma vrednosti (Bilsky&Schwartz, 1994; Pantić, 1981, 1990; Kuzmanović, 1990; 1995; Rokeach, 1973; 1976), dovoljno govore o značaju istraživanja vrednosti.

Razni autori navode različite vrednosti koje imaju ključnu važnost u razlikovanju društava. Kon (Kohn, 1969) pokazuje da se konformizam i autonomija, merene preko vrednosti u vaspitanju dece, pojavljuju kao centralne socijalne vrednosti skoro svugde; iste dve dimenzije navodi Feldman (2003); Švarc govori o deset univerzalnih vrednosti (Schwartz&Bardi, 1997; 2001); Triandis (2000; 2001) u kulturnom sindromu individualizam-kolektivizam vidi najznačajniju razliku između kultura; Hofstede navodi četiri ključna vrednosna sindroma (Hofstede, 1980); grupa autora koja je istraživala bazične vrednosti Evrope identifikovala je dve dimenzije - autonomiju/liberalizam i normativ-

¹³ Više o Svetskoj studiji vrednosti može se videti na zvaničnoj Internet adresi www.worldvaluessurvey.org.

no/religioznu dimenziju (Hagenaars, Halman & Moors, 2003) itd. U tom smislu, Inglehartova analiza dve osnovne dimenzije kros-kulturnih promena nije izuzetak, budući da nastavlja tradiciju koju su zacrtali njegovi prethodnici. Međutim, analiza koju je Inglehart sproveo u direktnu vezu dovodi određen sindrom masovno prihvaćenih političkih stavova i vrednosti i stepen demokratizacije određenog društva, formulišući na taj način preduslove demokratije.

Struktura, činioci i efekti vrednosti samoizražavanja

U skladu sa svojom teorijom postmaterijalizma (Inglehart, 1990; 1997), klasičnim razmatranjima preduslova demokratije i zapažanjima da demokratske institucije lakše "opstaju" u društvima koje karakteriše relativno visoki nivoi interpersonalnog poverenja i životnog zadovoljstva (Lipset, 1969; Almond&Verba, 1963; Inglehart, 1990; Inglehart&Baker, 2000), Inglehart opisuje sindrom samoizražavanja kao jedan od ključnih preduslova demokratije koji zapravo predstavlja subjektivni aspekt političke kulture razvijenih demokratskih zemalja (Inglehart, 2005a; 2005b, Inglehart&Welzel, 2005a; 2005b; Welzel, 2003).

Vrednosti samoizražavanja su prisutne u političkoj kulturi jedne zemlje ukoliko postoji masovno prihvatanje slobode i participacije (tj. prihvatanje postmaterijalističkih vrednosti), javno samoizražavanje (spremnost za potpisivanje peticije), tolerancija drugačijih ljudi i ideja (prihvatanje homoseksualaca za susede), interpersonalno poverenje i subjektivno blagostanje (procena lične sreće)¹⁴. U osnovi ovih dispozicija nalazi se jedna tema koja ih objedinjuje u smislenu celinu, a to je težnja ka autonomnom izboru. Kada se uklone prepreke za mogućnost izbora, ljudi i društva izrazito naglašavaju samoizražavanje i individualizam, pri čemu taj obrazac, prema Inglehartu, nije kulturno specifičan, jer je duboko utemeljen u ljudskoj psihologiji i najbolje opisan Maslovljevom teorijom hijerarhije potreba (Maslow, 1954). Ka-

¹⁴ Vrednosti samoizražavanja predstavljaju jedan pol vrednosne dimenzije; njima suprotstavljene jesu vrednosti preživljavanja. U pitanju je jedna od dve dimenzije koju je Inglehart identifikovao na osnovu podataka dobijenih u WVS. Drugu dimenziju čine tradicionalne nasuprot sekularno/racionalnim vrednostima.

pacitet da se deluje u skladu sa sopstvenim autonomnim izborom inherentan je svakom ljudskom biću. Ono što se razlikuje jeste stepen spoljašnjih prepreka koje određeno društvo postavlja ljudskoj slobodi izbora.

Vrednosti samoizražavanja odražavaju antidiskriminatorne i humanističke tendencije što im daje pro-građanski karakter. Samim tim, ove duboko ukorenjene orijentacije vrše uticaj na promociju efektivne demokratije na socijetalnom nivou. Mehanizam putem kojeg vrednosti samoizražavanja deluju u pravcu demokratizacije određenog društva odvija se preko uticaja na političku elitu. Rašireno samoizražavanje odražava kritičku, samoasertivnu javnost koja vrši pritisak da se pojedinci na javnim funkcijama pridržavaju demokratskih pravila igre, čime formalnu demokratiju čine efektivnom (Inglehart&Welzel, 2005a; Welzel, 2006; Welzel&Inglehart, 2005; 2006)¹⁵. Na ovaj način, vrednosti samoizražavanja imaju funkciju kritike i korekcije u odnosu na određenu društveno-političku praksu, što je inače jedna od funkcija koja se pripisuje javnom mnjenju, ali i svojevrsnu integrativnu ulogu, u smislu smanjivanja jaza između onih koji vladaju i onih kojima se vlada.

Uzrok javljanja i širenja vrednosti samoizražavanja jeste, prema Inglehartu, socioekonomski razvoj, koji sa sobom nosi izuzetno povoljne egzistencijalne uslove, čime se umanjuju prepreke za intrinzički motivisan izbor. Povoljni egzistencijalni uslovi doprinose pomeranju vrednosnih prioriteta sa kolektivne discipline na individualne slobode, na naglašavanje ljudske različitosti nasuprot grupnom konformizmu i građansku autonomiju nasuprot autoritetu države. Ove vrednosti reflektuju kulturu u kojoj je preživljavanje sigurno, pa marginalne grupe ne deluju preteće, ljudi se osećaju dovoljno sigurno da mogu verovati drugima, dok oslanjanje na sebe, kreativnost i inicijativa imaju visok prioritet. Sloboda izražavanja i sloboda izbora su visoko vrednovane, kako za pojedinca samog, tako i za druge. Pojava ovih vred-

¹⁵ Inglehart pravi razliku između formalne i efektivne demokratije. Dok je za prvu dovoljno samo prisustvo nekih elemenata demokratske procedure u određenom društvu (npr. slobodni izbori), a koji ne moraju zapravo biti poštovani, pojam efektivne demokratije odnosi se na stepen u kome se demokratska pravila primenjuju u praksi, tj. stepen u kome su praktikovana od strane političkih elita.

nosti transformiše proces modernizacije u proces humanog razvoja u čijoj osnovi jeste rast mogućnosti autonomnog izbora, koji dovodi do pojave novog tipa humanističkog društva koje ranije nije postojalo. Samoizražavanje obezbeđuje društvenu silu koja deluje u korist demokratije, pomažući da se ona uspostavi tamo gde nije postojala i učvršćujući je tamo gde ona već postoji. Na taj način posmatrano, demokratija može biti shvaćena kao "*institucionalni odraz emancipativnih sila koje su inherentne ljudskom razvoju čiji najbolji indikator jesu vrednosti samoizražavanja*" (Inglehart&Welzel, 2005a, str. 299).

Svoje teorijske stavove Inglehart potkrepljuje empirijskim podacima. Naime, pokazuje se da postoji snažna empirijska veza između samoizražavanja i demokratskih institucija, što odražava činjenicu da je samoizražavanje podsticajno za demokratske institucije - upravo tip institucija koji omogućava građanske i političke slobode koje vrednosti samoizražavanja naglašavaju. Masovno naglašavanje vrednosti samoizražavanja visoko korelira sa indeksom efektivne demokratije i, zajedno sa ekonomskim indikatorima, objašnjava oko 80% varijanse razlika u stepenu demokracije različitih zemalja (Inglehart, 2005a)¹⁶. Društvo koje se visoko kotira na skoru vrednosti samoizražavanja pre će imati čvrstu i visoko razvijenu demokratiju. Tačnije, nivo demokratije se prilagođava društvenom nivou samoizražavanja što implicira uzročni uticaj vrednosti na individualnom nivou na institucije na društvenom nivou. Vrednosti samoizražavanja zavise jedino od sopstvenog ranijeg nivoa, uslovljeni su socioekonomskim razvojem, ali ne i prethodno postojećim nivoima demokratije.

Najvažniji podatak jeste taj da samoizražavanje objašnjava daleko više varijanse u efektivnoj demokratiji nego bilo koja druga varijabla koja se smatra značajnom u literaturi o političkoj kulturi (poverenje u institucije, socijalni kapital, prihvatanje građanskih normi i sl.). Sa druge strane, svaka komponenta samoizražavanja pokazuje značajan uticaj na posledični kvalitet demokratije. To naročito važi za postmaterijalističke vrednosti koje pokazuju najveći parcijalni efekat na kvalitet demokratije. Ukoliko se samoizražavanje drži konstantnim, nijedan stav

¹⁶ Step "demokracije" određenog društva odnosi se na pojam efektivne demokratije koji predstavlja Indeks konstruisan na osnovu procena koje daju *Freedom House* i *Transparency International*.

koji nije deo ovog sindroma nema značajan uticaj na demokratiju što je posledica toga da je mogućnost izbora u središtu demokratije, a da građanske vrednosti koje je čine efektivnom jesu one koje naglašavaju mogućnost izbora. Dodatno, analiza demokratskog pojedinca ili grupe putem prihvatanja vrednosti samoizražavanja ima značajnu prednost u odnosu na standardne metode, jer su u pitanju svojevrsne latentne dispozicije u vezi sa demokratskim ponašanjem za razliku od direktnih istraživanja stavova prema demokratiji koji su, u današnjem svetu u kome je demokratija postala univerzalno poželjan pojam, snažno kontaminirani tendencijom ka davanju socijalno poželjnih odgovora što vodi homogenoj (i nediskriminativnoj) reakciji ispitanika.

U periodu od 1981. do 2000. g., vrednosti samoizražavanja su postale masovno raširene u populaciji bogatih demokratija. Međutim, ovakav pomak ne važi za sva društva. Generacijske razlike, kao mehanizam promene vrednosti, odražavaju dugoročno poboljšanje uslova tokom formativnih godina u kojima odrastaju nove generacije, ali sva društva nisu iskusila to poboljšanje. Razlike između kohorti velike su u postindustrijskim društvima, manje u zemljama u razvoju i jako male u nisko razvijenim zemljama. U ovim poslednjim se ne može očekivati da proces smene generacija donese sa sobom neke promene vrednosti. Jedino u grupi bivših komunističkih zemalja Istočne Evrope dolazi do pada u naglašavanju vrednosti samoizražavanja do kog je doveo kolaps u ovim zemljama u ekonomskom, političkom i društvenom smislu. U pitanju je period efekat koji je nadvladao generacijske razlike i sve kohorte pomerio u pravcu većeg naglašavanja vrednosti preživljavanja. Teorija predviđa da će ovaj efekat nestati sa ekonomskim oporavkom.

U kontekstu upravo iznešenih teorijskih stavova, Srbija predstavlja posebno značajan slučaj za analizu i svojevrsni "prirodni eksperiment" za analizu ključnih aspekata Inghartove teorije. U Srbiji su se 2000. godine desile korenite društvene promene koje su dovele do sloma jednog autoritarnog režima i uvođenja demokratskih institucija. To je, po teoriji, moguće jedino u slučaju raširenosti vrednosti samoizražavanja koje su posledica održivog socioekonomskog razvoja. Budući da je ovo poslednje izostalo, malo je verovatno da Srbiju karakteriše raširenost ovih vrednosti. Sa druge strane, kako su se demokratske promene ipak desile pod uticajem nekih drugih faktora (npr. akumu-

liranog nezadovoljstva građana), može se, u skladu sa Inghartom, govoriti jedino o formalnoj demokratiji ukoliko se ispostavi da samoizražavanje u populaciji Srbije nije rašireno. Stoga predmet ovog rada predstavlja upravo analiza raširenosti vrednosti samoizražavanja u našoj zemlji, kao i promene u vezi sa tim koje su se u Srbiji desile u poslednjih deset godina.

Metod i podaci

Empirijsku osnovu rada čine tri istraživanja koja su u poslednjih deset godina sprovedena u našoj zemlji. Prva dva istraživanja predstavljaju dva talasa WVS koja su u Srbiji izvedena 1996. i 2001. godine. Oba istraživanja su sprovedena na reprezentativnim uzorcima punoletnih građana Srbije bez Kosova i Metohije na ukupno 2480 ispitanika (1200 ispitanika u prvom i 1280 ispitanika u drugom istraživanju). Treće istraživanje predstavlja istraživanje javnog mnjenja Srbije sprovedeno u junu 2007. g. na uzorku od 2091 građana, reprezentativnih za populaciju građana Srbije starijih od 15 godina. Sva tri istraživanja sproveo je Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Instituta društvenih nauka iz Beograda.

Rezultati istraživanja i analiza

Inghart je postupkom faktorske analize pokazao da su vrednosti preživljavanja nasuprot vrednostima samoizražavanja jedna dimenzija, dakle, jedan bipolaran faktor, kako na agregatnom, tako i na individualnom nivou. Međutim, pretpostavka dimenzionalnosti kako vrednosti postmaterijalizma, tako i vrednosti samoizražavanja često nije reprodukovana u kasnijim istraživanjima i bila je predmet oštrih kritika (Davis, & Davenport, 1999; Davis, Dowley & Silver, 1999; Pavlović, 2007; Sacchi, 1998; Vasović, 1988). Iz tog razloga je pretpostavka o dimenzionalnosti koncepta samoizražavanja proverena faktorsko-analitičkim postupkom na uzorku tvrdnji koje tvore ove vrednosti. Analiza je pokazala da se u slučaju Srbije ne može govoriti o jednoj dimenziji, već o dve dispozicije (tabela 1). Isti rezultati su dobijeni u jednom ranijem radu u vezi sa vrednostima samoizražavanja koje su bile operacionalizovane na drugačiji način i u kojoj su korišćeni podaci dobijeni u prva dva navedena istraživanja (Pavlović, 2007).

Tabela 1: Faktorska struktura vrednosti samoizražavanja u Srbiji¹⁷

Tvrdnje	Faktorska zasićenja	
	1	2
Indeks (post)materijalizma	.670	
Javno samoizražavanje	.712	
Tolerancija različitosti	.628	
Subjektivno blagostanje		.724
Interpersonalno poverenje		.699
Objašnjena varijansa	27,59%	20,55%
Ukupna objašnjena varijansa	48,15%	

Prvi faktor koji objašnjava 27,59% varijanse individualnih razlika, tvore tri elementa - (post)materijalističke vrednosti, javno samoizražavanje i tolerancija različitosti. Ova dispozicija je uslovno nazvana *Demokratske vrednosti*, budući da odražava podršku elementarnim demokratskim normama i principima - toleranciji, građanskom aktivizmu i zaštiti slobode govora. Na opravdanost posmatranja ovog sindroma kao demokratske predispozicije ukazuju i neke ranije analize (ne)demokratske političke orijentacije, vrednosti, karaktera ili ličnosti kao celine koje uključuju slične koncepte (Milošević, 1993; Bojanović, 1999, 2004; Pantić, 1985; Kuzmanović, 1997; Guerin, Petry&Crete, 2004).

Drugi "faktor" objašnjava dodatnih 20,55% varijanse i čine ga interpersonalno poverenje i subjektivno blagostanje. Dispozicija je uslovno nazvana *Bazično poverenje* s obzirom da najviše zasićenje pokazuje varijabla interpersonalnog poverenja. Istovremeno, ovakvim tretmanom dispozicije implicitno se ukazuje da gnoseološki status ove dimenzije teško može biti opisan pojmom vrednosti u strogom socio-psihološkom smislu. Takođe, ovim se implicitno prihvata predlog

¹⁷ Faktorska analiza je rađena na uzorku svih ispitanika iz sva tri navedena istraživanja. Identična struktura se pojavljuje i ukoliko se postupak primeni na uzorku ispitanika iz pojedinačnih istraživanja. U ovom konkretnom slučaju, primenjena je *varimax* rotacija.

nekih istraživača (Muller&Seligson, 1994) koji smatraju da pojedini elementi samoizražavanja imaju veću eksplanatornu moć nego sindrom u celini i da bi bilo bolje "raspakovati" ga na pojedine elemente. Dok je manje-više razumljivo zašto ova dva elementa idu zajedno, otvorena su dva pitanja - pitanje prirode ove dispozicije i njene relevantnosti za demokratsko ponašanje i političku kulturu.

Sociološka perspektiva posmatra poverenje, pored članstva u raznim organizacijama, najznačajnijim indikatorom socijalnog kapitala (Ferguson, 2006). Još su Olmond i Verba u svojoj klasičnoj studiji (Almond&Verba, 1963) interpersonalno poverenje smatrali jako važnim elementom građanske političke kulture, ali je Patnamova studija bila prvo sistematsko istraživanje koje je socijalni kapital povezal sa uspehom demokratske vladavine (Putnam, 1993). Dalje razrade su pokazale da se načini delovanja socijalnog kapitala na demokratiju odvijaju preko uticaja na ekonomski rast (Whitley, 2000), diferenciranje tzv. politički relevantnog socijalnog kapitala (La Due Lake&Huckfeldt, 1998) i uticaja na razne oblike građanskog aktivizma (Crystal&De Bell, 2002). Nizak nivo poverenja i zadovoljstva, prema Inglehartu, čini pojedinca spremnijim da odbaci postojeći poredak i podrži ekstremne političke partije (Inglehart, 1988). Izuzev retkih primera stanovišta da interpersonalno poverenje nije povezano sa demokratijom (Muller&Seligson, 1994), čini se da u literaturi o političkoj kulturi postoji konsenzus o relevantnosti interpersonalnog poverenja za razmatranu tematiku. Ova dispozicija se često posmatra i kao element demokratske strukture ličnosti u različitom obliku: prihvatanje sebe i poverenje u druge (Bojanović, 1999), što verovatno najbolje opisuje ovde dobijenu kombinaciju dva elementa, prihvatanje drugih (Pantić, 1985), kooperativnost (Kuzmanović, 1997) i sl. Međutim, dispozicije poput ovih kod različitih autora imaju različit status. Bazično poverenje bi moglo biti shvaćeno kao socijalna vrednosna orijentacija. Zadovoljstvo sobom i poverenje u druge posmatraju se i kao indikatori integrisanosti, odnosno socijalne i emocionalne adekvatnosti ličnosti (Hrnjica, 1975), deo su testova ličnosti gde imaju status crte ličnosti koji je odvojen od vrednosti (Bilsky&Schwartz, 1994) i sl. Neki autori smatraju da socijalni kapital uopšte nije karakteristika pojedinca, jer je to nešto što postoji između ljudi (La Due Lake&Huckfeldt, 1998). Najzad, interpersonalno poverenje bi moglo biti posmatrano i kao socijalni aksiom, tj. osnovna premisa u formi uopštenog očekivanja koju

ljudi koriste kao vodiča ponašanja u svakodnevnom životu, različit od vrednosti, jer nije nužno poželjan koncept (Bond et al., 2004; Szokolczai & Fustos, 1998).

Ipak, sudeći po navedenim analizama, *bazično poverenje* bi trebalo da bude važan indikator demokratskog potencijala pojedinca, budući da ukazuje na socijalni kapital, toleranciju, kooperativnost i sl., ali i na svojevrsan integritet ličnosti, realizam i, uslovno, odsustvo frustracija koje bi pojedinca činile netrpeljivim. Dodatno, mogući ishod redukovanog poverenja i zadovoljstva jeste osujećenje autonomije i individualnosti budući da nepoverenje znači da je bolje ne upuštati se u previše otvorene odnose sa drugima i da je bolje držati se ustanovljenih normi, uloga i očekivanja, što vodi izvesnom osećaju sigurnosti i predvidljivosti, ali na uštrb lične inicijative (Schwartz&Bardi, 1997).

Dve u statističkom smislu nezavisne dispozicije impliciraju potrebu analize razvijenosti svake od njih. Pored analize razlika prosečnih faktorskih skorova, konstruisani su i tipovi vrednosti koji odgovaraju onome što Inghart naziva dimenzijom preživljavanje-samoizražavanje. Na osnovu hipotetske pozicije u dvofaktorskom prostoru, ispitanici koje karakterišu pozitivni faktorski skorovi na oba izdvojena faktora svrstani su u tip vrednosti samoizražavanja, budući da natprosečna razvijenost ove dve dispozicije, tj. prihvatanje demokratskih vrednosti i visok nivo sreće i interpersonalnog poverenja, jeste kombinacija dispozicija koja opisuje ono što Inghart podrazumeva pod vrednostima samoizražavanja. Slično, ispitanici sa negativnim skorovima na oba faktora svrstani su u tip vrednosti preživljavanja. Najzad, ispitanici koje karakteriše pozicija na pozitivnom polu jednog i negativnom polu drugog faktora svrstani su u mešoviti tip. Na taj način su dobijena tri tipa vrednosti čija će raširenost u populaciji Srbije biti predmet dalje analize. Dobijeni tipovi vrednosti, za razliku od Inghartovih analiza, nisu deo jedne dimenzije, odnosno krajnji polovi jedne dimenzije, već odgovarajuća kombinacija dva nezavisna elementa, što bi trebalo posebno imati na umu.

Sredinom devedesetih godina XX veka, demokratske vrednosti su u populaciji Srbije bile ispodprosečno prihvaćene (tabela 2) u poređenju sa situacijom pet, odnosno, deset godina kasnije. Ovaj nalaz je u skladu sa većim brojem istraživanja koja su vršena sredinom devedesetih godina XX veka i koja su pokazala da se dominantne vredno-

sti u Srbiji u tom periodu pre mogu opisati terminima nedemokratskog političkog ponašanja, pre svega autoritarnošću (Golubović, Kuzmanović i Vasović, 1995; Kuzmanović, 1997; 1998; 2003; Lazić, 1994; Pantić, 2002; Pantić i Pavlović, 2006). Tokom vremena, raširenost demokratskih vrednosti je u Srbiji u posmatranom periodu linearno rasla. Razlike su, pri tom, statistički značajne ($F(2) = 89,58; p < .000$).

Tabela 2: Prosečne vrednosti, standardna devijacija i značajnost razlika u tri različita perioda istraživanja

Godina istraživanja	Demokratske vrednosti		Bazično poverenje	
	AS	SD	AS	SD
1996.	-0,319	0,946	0,247	0,959
2001.	0,070	0,984	0,007	0,835
2007.	0,189	0,993	-0,192	1,095
Značajnost razlika	$F(2) = 89,58; p < .000$		$X^2(2) = 126,82; p < .000$	

Posle demokratskih promena, u javnom mnjenju Srbije demokratske vrednosti postaju raširenije da bi nakon tog perioda raširenost demokratskih vrednosti postala još intenzivnija, što je za ishod imalo nivoje registrovane u poslednjem posmatranom periodu.

Sa druge strane, intenzitet razvijenosti druge dispozicije linearno opada sa vremenom ($X^2(2) = 126,82; p < .000$)¹⁸. Iznenadujuće, poverenje je u populaciji Srbije bilo najrazvijenije sredinom devedesetih godina XX veka, nakon čega dolazi do pada, koji za posledicu ima ispodprosečnu razvijenost ove dispozicije u Srbiji danas. Drugim rečima, promene u vezi sa dve dispozicije vrednosti samoizražavanja imaju suprotan predznak - raste prihvatanje demokratskih vrednosti i istovremeno opada poverenje.

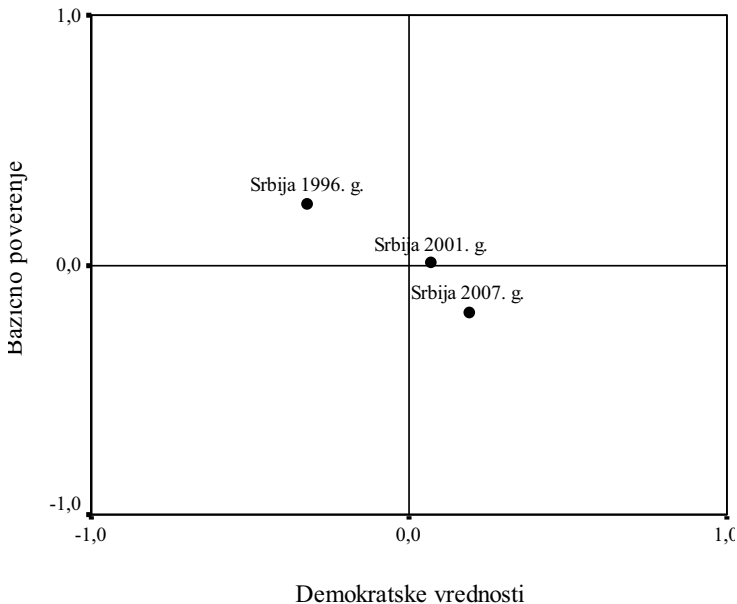
Ove promene su ilustrovane na grafiku 1. Na nivou proseka u raširenosti dve dispozicije, Srbija danas predstavlja inverznu predstavu Srbije sredinom devedesetih godina XX veka. I u jednom i u drugom

¹⁸ X^2 statistik je rezultat analize varijanse Kraskal-Vollisovim testom jer standardna procedura analize varijanse nije bila adekvatna zbog nehomogenosti varijansi podzioraka.

slučaju može se govoriti o dominantnosti mešovitog tipa, ali su predznaci dve dispozicije obrnuti. Dok je za pozicioniranje u kvadrant mešovitog tipa u prvom posmatranom slučaju odgovorno ispodprosečno prihvatanje demokratskih vrednosti i izraženo poverenje, u javnom mnjenju Srbije 2007. godine situacija je upravo obrnuta - demokratske vrednosti su znatno raširenije, ali i nepoverenje.

Za razliku od toga, pozicija Srbije u istraživanju iz 2001. godine u gornjem desnom kvadrantu govori o, uslovnoj rasprostranjenosti (čistog) tipa vrednosti samoizražavanja, što bi značilo da je taj tip vrednosti u ovom periodu bio znatno češći nego sredinom devedesetih godina XX veka ili danas.

Grafik 1: Prosečni faktorski skorovi na dve dispozicije vrednosti samoizražavanja u tri posmatrana perioda istraživanja

Ukoliko se analizira distribucija tri tipa vrednosti unutar tri posmatrana perioda (tabela 3), pokazuje se da dolazi do značajnih promena u vezi sa njima ($\chi^2 = 46,473$; $df=4$; $p < .000$; Kramerovo $V = .076$).

Promene se, pre svega, dešavaju u vezi sa padom raširenosti tipa vrednosti preživljavanja jer su promene u raširenosti suprotstavljenog tipa vrednosti samoizražavanja neznatne.

Tabela 3: Raširenost tri tipa vrednosti s obzirom na godinu istraživanja

Godina istraživanja	Tip vrednosti			Ukupno
	AS	SD	AS	SD
1996.	518 40,5%	556 43,4%	206 16,1%	1280 100,0%
2001.	418 34,8%	574 47,8%	208 17,3%	1200 100,0%
2007.	443 28,6%	838 54,1%	268 17,3%	1549 100,0%
Ukupno	1379 34,2%	1968 48,8%	682 16,9%	4029 100,0%

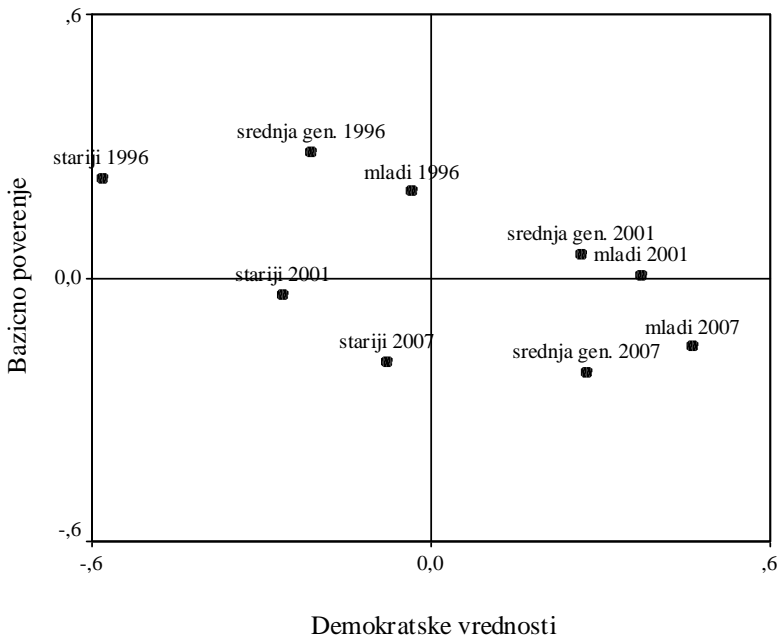
Rasprostranjenost tipa vrednosti preživljavanja linearno opada od jednog posmatranog perioda do drugog. U istraživanju iz 1996. g. ovaj tip vrednosti (40,5%) je bio gotovo jednako raširen kao i mešoviti (43,4%); u 2001. g. mešoviti tip (47,8%) postaje daleko rašireniji nego tip vrednosti preživljavanja (34,8%), ali se razlike dodatno produbljuju u poslednjem posmatranom periodu kada je mešoviti tip (54,1%) duplo rašireniji nego tip preživljavanja (28,6%). Sve vreme, samoizražavanje karakteriše u proseku tek svakog šestog građanina Srbije (16,9%).

U skladu sa teorijom Ingharta, mehanizam promene vrednosti bi trebalo da bude posledica generacijske smene. U cilju rasvetljavanja uloge ovog faktora u uočenim promenama, izvršeno je poređenje odgovarajućih uzrasnih grupa u tri posmatrana perioda (grafik 2).

Ukoliko se posmatraju iste uzrasne kategorije u različitim vremenskim periodima uočljivo je da, u proseku, za sve kategorije važi isti princip - iste uzrasne grupe, sa vremenom, sve više prihvataju demokratske vrednosti i istovremeno postaju sve nepoverljivije. Na primer, mladi iz 2001. g. više prihvataju demokratske vrednosti, ali su nepoverljiviji od vršnjaka iz 1996. g.; isto to važi za mlade iz 2007. g. u

poređenju sa vršnjacima iz 2001. g. Izuzetak je srednja generacija u 2007. g. koja je u vezi sa prihvatanjem demokratskih vrednosti na nivou vršnjaka u 2001. g.

Grafik 2: Prosečni faktorski skorovi na dve dispozicije vrednosti samoizražavanja s obzirom na uzrast u tri posmatrana perioda istraživanja

Napomena: U cilju veće preglednosti grafika i olakšane interpretacije, uzrasni raspon je podeljen na tri kategorije: mladi (od 15-29 godina), srednja generacija (30-49 godina) i stariji (50 i više godina); iz istih razloga je raspon skorova od +/-0.6 umesto uobičajenih +/-1.

Kategorija starijih se ni u jednom posmatranom periodu ne pozicionira na pozitivnom polu demokratskih vrednosti, iako se dešava pomak ka većoj raširenosti ovih vrednosti u populaciji starih. Sa druge

strane, samo u jednom slučaju se kategorija srednje, odnosno uzrasne kategorije mladih, ne nalazi na pozitivnom polu. To važi za ove dve uzrasne kategorije u 1996. godini. Sve tri uzrasne kategorije iz istraživanja u 1996. godini, u proseku, pozicioniraju se na negativnom polu demokratskih vrednosti.

Slično važi i za odnose različitih uzrasnih kategorija unutar istih vremenskih perioda. Ne postoji slučaj u kome mladi slabije prihvataju demokratske vrednosti od ispitanika koji su svrstani u ostale dve uzrasne kategorije. Drugim rečima, mlade dosledno karakteriše najintenzivnije prihvatanje demokratskih vrednosti. Suprotno važi za kategoriju starijih ispitanika. U vezi sa drugom dispozicijom, obrazac nije tako jednoznačan. Izuzev srednje kategorije u 2007. g., ova uzrasna kategorija je, uglavnom, najpoverljivija.

Uopšteno, demokratske vrednosti najviše prihvataju mladi u 2007. g., najslabije stari u 1996. g. Najpoverljiviji su ispitanici srednje generacije u 1996. g., suprotno važi za njihove vršnjake u 2007. g. U terminima tipova vrednosti, većina uzrasnih grupa u tri posmatrana perioda je, u proseku, u grupi mešovitog tipa iako je za to odgovorna kombinacija dve dispozicije sa suprotnim predznakom - dok su mladi i ispitanici srednje generacije u ovoj grupi zbog nepoverljivosti, sve uzrasne grupe u 1996. g. karakteriše poverenje, ali ispodprosečno prihvataju demokratske vrednosti. Čisti tipovi, u proseku, karakterišu ispitanike mlađe od 50 godina u 2001. g. (tip vrednosti samoizražavanja) i starije od tog uzrasta u 2001. i 2007. g. (tip preživljavanja).

U skladu sa iznetim rezultatima, smena generacija vodi promena, ali ne na isti način u vezi sa tri analizirana koncepta. Kako mladi ulaze u svet odraslih, dolazi do većeg prihvatanja demokratskih vrednosti. Kako svaka nova generacija mladih sve više prihvata ove vrednosti, to u perspektivi vodi većoj raširenosti ovih vrednosti na nivou populacije. Međutim, generacijska smena u vezi sa drugom dispozicijom uzrokuje upravo suprotno, i to iz istog razloga. Suprotstavljen uticaj ovog faktora na dve dispozicije vrednosti samoizražavanja ima posledice i na analizirane tipove vrednosti koje nisu do kraja jasne, ali se čini da smena generacija ne vodi nužno širenju tipa vrednosti samoizražavanja, barem ne onako jednoznačno kako to Inghart pretpostavlja.

U te svrhe je sprovedena analiza koju je sam Inghart često koristio u analizi uticaja smene generacija na promenu preovlađujućih vred-

nosnih obrazaca. S obzirom da su se do sada talasi WVS sprovodili na svakih pet godina, Ingelhart je mogući uzrasni raspon delio na intervale od pet godina. Razlog za to je činjenica da se na taj način "kretanje" ispitanika duž dobijenih uzrasnih intervala može direktno pratiti, što predstavlja svojevrсни kvazi-longitudinalni pristup. Ispitanici koji su u jednom istraživanju bili, recimo, u prvoj uzrasnoj kategoriji u istraživanju koje usledi za pet godina spadaju u prvu sledeću kategoriju itd. To, naravno, ne znači da su u pitanju isti ispitanici, već ispitanici istog uzrasta. U skladu sa tim je uzrast ispitanika u tabelama koje slede prikazan preko godine rođenja, koja je definisana preko opsega koji obuhvata pet godina. Rezultati koji će biti prikazani su samo indikacije mogućih trendova, budući da se takva analiza u ovom slučaju može samo delimično primeniti jer je vremenski period od deset godina suviše kratak za izvođenje jasnih i preciznih zaključaka¹⁹.

Ingelhartova tvrdnja da svaka uzrasna kategorija zadržava svoju relativnu poziciju se može dvojako shvatiti. Sa jedne strane, to može značiti da relativni skorovi ispitanika na odgovarajućem indikatoru minimalno variraju oko određene vrednosti između različitih perioda posmatranja, odnosno u dužem vremenskom periodu. Sa druge strane, može značiti da određena uzrasna kategorija zadržava svoj relativan rang s obzirom na stepen izraženosti odgovarajuće dipozicije. Dva tumačenja impliciraju dva različita metoda analize.

Promena raširenosti tipa vrednosti samoizražavanja u uzrasnim grupama između tri posmatrana perioda je, čini se, u skladu sa nekim podacima koje navodi Ingelhart i govori u prilog generacijske hipoteze (tabela 4). U principu, mlađe kohorte karakteriše veća raširenost vrednosti samoizražavanja, pri čemu svaka uzrasna grupa ne varira drastično od skorova registrovanih u prvobitnom istraživanju (najveća promena iznosi 14 procentnih poena). Pored toga, u dve najmlađe grupe ispitanika koje su posmatrane promene se odvijaju u pozitivnom smeru, odnosno ka većoj raširenosti vrednosti samoizražavanja.

¹⁹ Između istraživanja iz 2001. i 2007. g. prošlo je šest godina, što znači da poklapanje uzrasnih kategorija nije savršeno. Konkretno, ispitanik koji je u istraživanju iz 2001. g. imao, npr. 19 godina u ovom istraživanju ima 25 godina, što znači da ne ostaje u istoj relativnoj grupi, već spada u narednu uzrasnu kategoriju. To važi samo za najstarije ispitanike u svakoj uzrasnoj grupi.

Stariji ispitanici uglavnom pokazuju suprotan trend, mada postoje izuzeci i anomalije u vezi sa ovim trendom jer su promene uglavnom jako male i zanemarljive (u tri slučaja je u pitanju razlika od jednog procentnog poena), ili su potpuno odsutne.

Tabela 4: Procenti ispitanika s obzirom na godinu rođenja koje karakteriše tip vrednosti samoizražavanja u tri perioda istraživanja

Godina istraživanja	Tip vrednosti samoizražavanja			Promena
	1996.	2001.	2007.	
1991-1987.	-	-	21	
1986-1982.	-	27	20	
1981-1977.	15	18	20	+5
1976-1972.	19	18	25	+6
1971-1967.	21	21	17	-4
1966-1962.	27	23	13	-14
1961-1957.	18	26	17	-1
1956-1952.	18	20	18	0
1951-1947.	17	18	17	0
1946-1942.	17	12	16	-1
1941-1937.	11	14	12	+1
1936-1932.	14	10	10	-4
1931-1927.	6	7	-	
1926. i pre	3	-	-	

U dva od tri posmatrana slučaja postoji blaga, statistički značajna, povezanost rang pozicija što znači da relativni odnosi raširenosti tipa vrednosti samoizražavanja u uzrasnim grupama ostaju manje-više stabilni. To se odnosi na prva dva istraživanja (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = .488; $p < .031$), odnosno prvo i poslednje istraživanje (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = .572; $p < .012$). Sa druge strane, u periodu između 2001-2007 godine dolazi do difuznih promena, koje za posledicu imaju odsustvo mono-

tone povezanosti rangova (Kendalov tau b koeficijent korelacije rangova = .416; $p < .069$).

Zaključna diskusija

Inglhartov citat sa početka teksta opisuje probabilističku, ne determinističku vezu, iako je statistička povezanost izrazita. U tom smislu, u skladu sa izloženim rezultatima, moglo bi se reći da u javnom mnjenju Srbije nisu u dovoljnoj meri raširene opšte dispozicije koje bi bile generator društvenog uticaja u pravcu intrinzičke, a ne samo instrumentalne podrške demokratiji (Pavlović, 2007). Inglhartovim terminima rečeno, formalna demokratija u Srbiji još nije "prerasla" u efektivnu.

Međutim, neke specifičnosti koje se pojavljuju u javnom mnjenju Srbije onemogućavaju izvođenje sigurnih zaključaka u vezi sa analiziranim dispozicijama. Tu se, pre svega, misli na dvodelnu strukturu vrednosti samoizražavanja. Sa jedne strane bi to mogla biti potvrda tzv. minimalističke teze u ideološkom rezonovanju, koja ukazuje da građanima nedostaje političko znanje, da ne razumeju apstraktne političke ideje, usled čega su političke preferencije ljudi nestabilne i, što je sa stanovišta ovog rada najvažnije, međusobno nekonzistentne (Sniderman&Tetlock, 1986). Na taj način postaje moguća paradoksalna situacija da ispitanik bude tolerantan, ali nepoverljiv prema drugim ljudima i obrnuto. Sa druge strane, dve nezavisne dispozicije znače uslovnu nemogućnost primene Inglhartovih zaključaka u slučaju Srbije. Jednodimenzionalnost koncepta u Inglhartovim analizama znači da isti faktori utiču i na vrednosti preživljavanja i na vrednosti samoizražavanja, što nije nužno slučaj kada su analizirani tipovi vrednosti, u principu, kvalitativno različiti fenomeni na koje bi mogli uticati kvalitativno različiti faktori.

Analiza izolovanih dispozicija pokazuje relevantnost generacijske hipoteze kao modela promena vrednosti, ali se promene odvijaju u različitim pravcima u vezi sa dve dispozicije, što za rezultat ima neznatne promene u raširenosti tipa vrednosti samoizražavanja. Međutim, problem je što, sa stanovišta Inglhartove teorije, generacijski pomak u Srbiji nije očekivan, jer bi se teško moglo reći da je socioekonomski razvoj uzrokovao rast prihvatanja demokratskih vrednosti od 1996. do 2001. godine. Fizička i ekonomska sigurnost u formativnom

periodu je verovatno najmanje karakterisala upravo one uzrasne grupe koje manifestuju najintenzivnije prihvatanje demokratskih vrednosti i vrednosti samoizražavanja. Time se dovodi u sumnju primarnost ekonomskih faktora formiranja ovih vrednosti, kojima Inglehart daje najznačajniju ulogu, jer su, barem u slučaju Srbije, interuzrasne razlike prisutne iako je izostao uticaj ovih faktora. To ne dovodi u sumnju relevantnost generacijske hipoteze, ali su uočene razlike posledica nekih drugih faktora (recimo, rastućeg nivoa obrazovanja), iako je verovatnije da je druga dispozicija više pod uticajem ekonomskih faktora jer, po teoriji, na dispozicije ovog tipa veći uticaj imaju promenljive karakteristike pojedinca (na primer, nivo primanja) nego stabilne (obrazovanje, uzrast i sl.) (Inglehart, 1990). To praktično znači da bi socioekonomski faktori ipak indirektno mogli imati uticaj na vrednosti samoizražavanja preko uticaja na bazično poverenje, čiji viši nivoi u kombinaciji sa prihvatanjem demokratskih vrednosti (koje su pod većim uticajem nekih drugih faktora) rezultiraju većom raširenošću vrednosti samoizražavanja.

Pored toga, ukoliko se imaju u vidu promene od 2001. do 2007. godine, očigledno je da je i samo uvođenje demokratskih institucija vodilo dodatnom širenju demokratskih vrednosti, što, barem za sada, ne može biti isključivo pripisano smeni generacija jer period posmatranja obuhvata samo deset godina. Verovatno je deo promena posledica resocijalizacije pojedinca.

Obrnuta logika od one koju zagovara Inglehart smatra uspešan opstanak demokratije (u terminima političkog i ekonomskog postignuća) uzročnim faktorom za razvoj odgovarajućih sindroma stavova političke kulture koji predstavljaju racionalne, naučene odgovore na iskustvo života u zemlji koja ima stabilan demokratski režim (Muller & Seligson, 1994; Mishler & Rose, 2002). Istraživanja pokazuju da demokratizacija uvećava značaj vrednosti otvorenosti i samoprevazilaženja i umanjuju značaj konzervativnih vrednosti (Schwartz & Sagie, 2000), kao i da sama činjenica da je neko živio pod demokratskim režimom utiče na vrednosne prioritete (Warwick, 1998). Institucionalne promene, takođe, stavljaju neke vrednosti u povlašćen položaj, čime raste verovatnoća njihovog prihvatanja (Kuzmanović, 1995). Dodatno, izmenjene okolnosti stvaraju i priliku za praktikovanje i uvežbavanje demokratskih veština koje postaju sastavni deo iskustva čime se stvaraju preduslovi za njihovo prihvatanje i internalizaciju.

Naglo uvođenje demokratskih institucija u društvo u kome je veći-
na građana bila socijalizovana za nedemokratske norme (kao što je
to u slučaju Srbije) kod pojedinaca stvara kognitivnu disonancu i po-
stavlja zahteve za adaptacijom na aktuelne životne uslove kojima su
ljudi izloženi. Pojedinci moraju ili naučiti nove norme i ponašanje od-
govarajuće demokratskom sistemu ili nova demokratija ne može biti
konsolidovana za nekoliko generacija. Iako je za konsolidaciju de-
mokratije u Srbiji, u smislu u kome o tome govori Inghart, potrebna
tri puta veća raširenost vrednosti samoizražavanja, čini se da je to
nezaustavljiv proces, čiji glavni nosioci su mladi. Taj proces je pod
uticajem kako daljeg socioekonomskog razvoja koji bi, pre svega,
doveo do viših nivoa subjektivnog blagostanja, tako i nekih drugih
faktora, koji nisu primarno ekonomske prirode.

Bilo bi korisno sprovesti dalja istraživanja koja bi detaljnije analizi-
rala prirodu i činioce *demokratskih vrednosti* i *bazičnog poverenja* kao
dispozicija pojedinca i tako dala precizan odgovor na pitanje koji su
to faktori.

Literatura

- Almond, G. & S. Verba (1989 [1963]): *The Civic Culture*, Sage Publications, Newbury Park.
- Arts, W., L. Halman and J. Hagenaars eds. (2003): *The Cultural Diversity Of European Unity*, Brill, Leiden-Boston.
- Avramović, Z. (red.) (1997): *Demokratija, vaspitanje, ličnost*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Bačević, Lj. (red.) (1994): *Javno mnjenje*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Barton, A. H. (1963): *Measuring the Values of Individuals*, Columbia University Press, BASR, New York.
- Bilsky, W. & S. H. Schwartz (1994): Values and Personality, *European Journal of Personality*, Vol. 8, pp. 163-181.
- Bogardus, E. S. (1951): *The Meaning of Public Opinion*, Association Press, New York.
- Bojanović, R. (1999): *Psihologija međuljudskih odnosa*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.

- Bojanović, R. (2004): *Autoritarni pogled na svet*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Bond, M. H. et al. (2004): Culture-Level Dimensions of Social Axioms and Their Correlates Across 41 Cultures, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 35, No. 5, pp. 548-570.
- Crystal, D. S. & M. De Bell (2002): Sources of Civic Orientation among American Youth: Trust, Religious Valuation, and Attributions of Responsibility, *Political Psychology*, Vol. 23, No. 1, pp. 113-132.
- Davis, D. W. & C. Davenport (1999): Assessing the Validity of the Postmaterialism Index, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 649-664.
- Davis, D. W., K. M. Dowley and B. D. Silver (1999): Postmaterialism in World Societies: Is It Really a Value Dimension?, *American Journal of Political Science*, Vol. 43, No. 3, pp. 935-962.
- Doob, L. (1948): *Public Opinion and Propaganda*, Holt, New York.
- *European and World Values Surveys Four-wave Integrated Data File, 1981-2004, v. 20060423* (2006). The European Values Study Foundation and World Values Survey Association, Tilburg.
- Feldman, S. (2003): Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism, *Political Psychology*, Vol. 24, No. 1, pp. 41-74.
- Ferguson, K.M. (2006): Social capital and children's wellbeing: a critical synthesis of the international social capital literature, *International Journal of Social Welfare*, Vol. 15, pp. 2-18.
- Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd.
- Guerin, D., F. Petry & J. Crete (2004): Tolerance, protest and democratic transition: Survey evidence from 13 post-communist countries, *European Journal of Political Research*, Vol. 43, pp. 371-395.

- Hagenaars, J., L. Halman & G. Moors (2003): Exploring Europe's Basic Values map, in in Arts, W., L. Halman and J. Hagenaars (eds.): *The Cultural Diversity of European Unity*, Brill, Leiden-Boston, pp. 23-58.
- Hennessy, B. C. (1970): *Public Opinion*, Wadsworth, California.
- Hofstede, G. (1980): *Culture's Consequences - International Differences in Work-Related Values*, Sade Publications, London.
- Hrnjica, S. (1975): Zrelost ličnosti, *Psihologija*, God. VII, br. 3-4, str. 59-78.
- Inglehart, R. (1988): The Renaissance of Political Culture, *American Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, pp. 1203-1230.
- Inglehart, R. (1990): *Culture Shift In Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization And Postmodernization: Cultural, Economical, and Political Change In 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (2005a): Liberalism, Postmaterialism, and the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, sajt www.worldvaluessurvey.org (posećen 16. 3. 2006. g.)
- Inglehart, R. (2005b): Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science* 6 (3), pp. 1-31.
- Inglehart, R. & W. E. Baker (2000): Modernization, Culture Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, Vol. 65, pp. 19-51.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005a): *Modernization, Culture Change, and Democracy - The Human Development Sequence*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005b): Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages, *Comparative Politics*, 36, pp. 61-79.

- Joksimović, S. i sar. (1988): *Mladi i neformalne grupe*, Istraživačko-izdavački centar SSOS i Centar za idejni rad SSO, Beograd.
- Klajn, I. (2007): *Rečnik jezičkih nedoumica*, Čigoja štampa, Beograd.
- Kohn, M. (1969): *Class and Conformity: A Study Of Values*, The Dorsey Press, Illinois.
- Kuzmanović, B. (1990): Vrednosne orijentacije učenika završnog razreda osnovne škole, u Havelka, N. i sar.: *Efektii osnovnog školovanja*, Institut za psihologiju, Beograd, str. 215-234.
- Kuzmanović, B. (1994): Autoritarnost, u Lazić, M. (ur.): *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd, str. 151-173.
- Kuzmanović, B. (1995): Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 17-47.
- Kuzmanović, B. (1997): Ličnost i demokratsko ponašanje, u Avramović, Z. (red.): *Demokratija, vaspitanje, ličnost*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str. 135-149.
- Kuzmanović, B. (1998): Retradicionalizacija političke kulture, u Vasović, M. (red.): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 257-284.
- Kuzmanović, B. (2003): Autoritarna svest kao ometajući činilac u razvoju demokratskih institucija, u Pantić, D. (red.): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 123-130.
- La Due Lake, R. & R. Huckfeldt (1998): Social Capital, Social Networks, and Political Participation, *Political Psychology*, Vol. 19, No. 3, pp. 567-584.
- Lazić, M. (1994): *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lipset, S. M. (1969): *Politički čovek*, Rad, Beograd.
- Maslow, A. H. (1970 [1954]): *Motivation and Personality*, Harper&Row, New York.

- Matić, M. (red.) (1993): *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd.
- Mihailović, S. (1998): Politička kultura i javno mnjenje, u Vasović, M. (red.): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 115-130.
- Milošević, J. (1993): Antidemokratska politička orijentacija, *Gledišta*, br. 1-6, str. 139-146.
- Mishler, W. & R. Rose (2002): Learning and Re-Learning Regime Support: The Dynamics of Post-Communist Regimes, *European Journal of Political Research*, 41, pp. 5-36.
- Muller, E. M. & M. A. Seligson (1994): Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships, *American Political Science Review*, Vol. 88, No. 3, pp. 635-652.
- Pantić, D. (1981): *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Istraživačko-izdavački centar, SSO Srbije, Beograd.
- Pantić, D. (1985): Uticaj crta ličnosti na determinaciju društveno-političkog angažovanja, u Goati, V., i sar.: *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu*, NIRO Mladost, Beograd, str. 201-277.
- Pantić, D. (1989): *Politička kultura mladih u Srbiji*, Istraživačko-izdavački centar SSO Srbije, Beograd (šapirografisano).
- Pantić, D. (1990): *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.
- Pantić, D. (1994): Javno mnjenje i vrednosti, u Bačević, Lj. (red.): *Javno mnjenje*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 39-78.
- Pantić, D. (1998): Politička kultura i vrednosti, u Vasović, M. (red.): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 38-79.
- Pantić, D. (2002): Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine, u V., Goati (ur.): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 131-158.
- Pantić, D. i Z. Pavlović (2006): Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji, u Lutovac, Z. (ur.): *Političke*

stranke i birači u državama bivše Jugoslavije, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 41-112.

- Pavlović, Z. (2007): Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena, *Nova srpska politička misao*, (u pripremi).
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton.
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*, The Free Press, New York.
- Rokeach, M. (1976): *Beliefs, Attitudes, and Values*, Jossey-Bass, Publishers, San Francisco.
- Sacchi, S. (1998): The Dimensionality of Postmaterialism: An Application of Factor Analysis to Ranked Preference Data, *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 2, pp. 151-175.
- Schwartz, S. H. & A. Bardi (1997): Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe, *Political Psychology*, Vol. 18, No. 2, pp. 385-410.
- Schwartz, S. H. & A. Bardi (2001): Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32, No. 3, pp. 268-290.
- Schwartz, S. H. & G. Sagie (2000): Values Consensus and Importance: A Cross-National Study, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 31, No. 4, pp. 465-497.
- Sniderman, P. M. & P. E. Tetlock (1986): Interrelationship of Political Ideology and Public opinion, in Hermann, M. G. (ed.): *Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, London, pp. 62-96.
- Szokolczai, A. & L. Fustos (1998): Value Systems in Axial Moments: A Comparative Analysis of 24 European Countries, *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 3, pp. 211-229.
- Tadić, Lj. (1993): Javno mnenje, u Matić, M. (red.): *Enciklopedija političke kulture*, Savremena administracija, Beograd, str. 457-467.
- Triandis, H. C. (2000): Culture and Conflict, *International Journal of Psychology*, 35 (2), pp. 145-152.

- Triandis, H. C. (2001): Individualism-Collectivism and Personality, *Journal of Personality*, 69:6, pp. 907-924.
- Vasović, M. (1988): Vrednosti pripadnika neformalnih grupa, u Joksimović, S. i sar.: *Mladi i neformalne grupe*, Istraživačko-izdavački centar SSOS i Centar za idejni rad SSO, Beograd, str. 174-216.
- Vasović, M. (red.) (1998): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Warwick, P. V. (1998): Disputed Cause, Disputed Effect - The Postmaterialist Thesis Re-Examined, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 62, pp. 583-609.
- Welzel, C. (2006): Democratization as an Emancipative Process: The Neglected Role of Mass Motivation, *European Journal of Political Research*, 45, pp. 871-896.
- Welzel, C. & R. Inglehart (2005): Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science*, 6 (3), pp. 1-31.
- Whiteley, P. F. (2000): Economic Growth and Social Capital, *Political Studies*, Vol. 48, pp. 443-466.

Svetsko javno mnjenje o demokratiji ²⁰

Da li je demokratija univerzalno poželjan oblik vladavine?

Sažetak

Na osnovu podataka iz trećeg (1994-1999. godine) i četvrtog talasa (1999-2004. godine) Svetske studije vrednosti koji obuhvataju reprezentativne uzorke iz sedamdeset devet država u svetu koje zajedno reprezentuju oko 85% svetske populacije, na nivou svetskog javnog mnjenja, analiziran je stav prema demokratiji kao najboljem obliku vladavine. Pored toga, predmet analize bio je i uticaj koji relevantni makroekonomski faktori i elementi političke kulture imaju na stepen poželjnosti demokratije, kao i uticaj koji registrovani nivo preferencije ima na posledični kvalitet demokratskog sistema određenog društva. Pokazuje se da ne postoji nijedna analizirana država čiji građani većinski ne prihvataju demokratiju kao najbolji oblik vladavine i da demokratija zaista jeste univerzalno poželjan pojam. Homogenost svetskog javnog mnjenja u vezi sa poželjnošću demokratije prevazilazi kontinentalne, civilizacijske ili podele zasnovane na razlikovanju pojedinih tipova društava. Pored toga, pokazuje se da neki faktori sa socijetalnog nivoa imaju važan uticaj na stepen poželjnosti, ali da sama poželjnost demokratije nema značajnije društvene posledice. U zaključku se diskutuju dobijeni nalazi sa stanovišta homogenosti svet-

²⁰ Ovaj rad je deo projekta "*Demokratski modeli unapređivanja društvene kohezije, tolerancije, ljudskih prava i privrednog razvitka u političkim i institucionalnim procesima evropskih integracija Srbije*" (broj projekta: 149017) koji finansira Ministarstvo nauke Republike Srbije.

skog javnog mnjenja i pretpostavljenih činilaca koji su na to mogli uticati, kao i upotrebljivost analiziranog indikatora u izučavanju političke kulture.

Ključne reči: *svetsko javno mnjenje, demokratija, Svetska studija vrednosti.*

Uvodna razmatranja

Prva istraživanja javnog mnjenja pojavila su se 1935. godine (Galup, 1957). Pre Drugog svetskog rata, istraživanja javnog mnjenja i tržišna istraživanja bila su gotovo isključivo ograničena na teritoriju Sjedinjenih Američkih Država, nakon čega su se proširila po celom svetu. Širenje interesovanja i sprovođenje javnomnjenjskih istraživanja u sve većem broju zemalja u svetu za posledicu je imalo formiranje Svetske asocijacije za istraživanje javnog mnjenja (engl. *World Association for Public Opinion Research - WAPOR*), koja je osnovana neposredno nakon Drugog svetskog rata (1947. g). Iste godine osnovana je Američka asocijacija za istraživanje javnog mnjenja (engl. *American Association for Public Opinion Research - AAPOR*), a godinu dana kasnije i Evropsko društvo za istraživanja tržišta i javnog mnjenja (engl. *European Society for Opinion and Marketing Research - ESOMAR*)²¹.

Originalno zamišljena kao svetska profesionalna asocijacija sa ciljem širenja istraživanja javnog mnjenja na čitav svet, osnovna svrha i funkcija WAPOR-a trebalo je da bude uspostavljanje i promovisanje kontakata između institucija koje se bave istraživanjem mnjenja, stavova i ponašanja ljudi u raznim zemljama u svetu upotrebom objektivnih, naučnih istraživanja u vezi sa nacionalnim ili internacionalnim temama (Dodd, 1957). Suštinska ideja bila je da se stvori barometar svetskog javnog mnjenja, odnosno, svojevrsni svetski "demoskop" koji bi društvenim naukama dao novi bazični instrument, uporediv sa

²¹ Više informacija o ovim organizacijama i njihovim aktivnostima može se videti na sledećim internet adresama: www.unl.edu/wapor; www.aapor.org; www.esomar.org.

teleskopom u astronomiji i mikroskopom u biologiji. Istraživanja u društvenim naukama bi na taj način mogla "po prvi put posmatrati precizne razlike i sličnosti, kulturne i biološke procese, izražavanje emocija, znanja i postupaka svih živih ljudi ... to bi moglo prevazići sadašnja ograničenja društvenih nauka koja posmatraju samo deo čovečanstva, što bi dovelo do potpunije i egzaktnije nauke o čoveku" (Dodd, 1957, str. 183-184). Distribucija mnjenja o bilo kom svetskom pitanju mogla bi biti precizno i uvremenjeno utvrđena, a to bi pomoglo procesu donošenja odluka na međunarodnoj sceni.

Na početku praćena velikim teškoćama poput nedostatka podataka iz popisa i sa tim povezanih teškoća uzorkovanja, nedostatka kadrova, problema u komunikaciji i transportu, različitog stepena slobode izražavanja u različitim zemljama, problema finansiranja i sl. (Wilson, 1957), od sredine sedamdesetih godina XX veka, ideja internacionalnih istraživanja dobija novi zamah sa pojavom serije komparativnih istraživačkih projekata. Projekti poput Eurobarometra (od 1976. g, obuhvata 25 zemalja), Svetske studije vrednosti (od 1981. g, 80 zemalja), ISSP (od 1985. g, 40 zemalja), Latinobarometra (od 1995. g, 17 zemalja), Afrobarometra (od 1999. g, 15 zemalja), iako stvoreni prevashodno u druge svrhe, omogućili su obilnu empirijsku građu o najrazličitijim aspektima života i društva i stvorili mogućnost analize stavova na svetskom nivou i nivou svetskog javnog mnjenja. Poslednji sličan poduhvat jeste organizacija i nazvana Svetsko javno mnjenje (engl. *World Public Opinion*) koja, za sada, obuhvata jedno istraživanje o aktuelnim temama poput posledica globalizacije, klimatskih promena, budućnosti Ujedinjenih nacija i sl. sprovedeno u periodu 2006-2007. g. u osamnaest zemalja koje zajedno reprezentuju oko 56% svetske populacije. Sve veći broj obuhvaćenih zemalja u sve dužem vremenskom periodu povećavao je procentualno učešće svetske populacije u ovim istraživanjima i približio se, ako ne istraživanju u svim zemljama na svetu (što je verovatno ideal²²), onda barem reprezentativnom uzorku svetske populacije.

²² Vlasti u nekim zemljama ni danas ne dozvoljavaju nezavisna istraživanja (Burma, Kuba, Laos, Severna Koreja, Turkmenistan) ili se direktno mešaju u sadržaj instrumenta ne dozvoljavajući "osetljiva" pitanja o aktuelnom režimu na vlasti i sl. (Kina) (Smith, 2004).

Pojam *svetsko javno mnjenje* je od samog početka vezivan za ispitivanje mnjenja o međunarodnim (nad-nacionalnim) temama - odnosu između različitih nacija, spoljnoj politici dominantnih svetskih sila ili stavovima u vezi sa međunarodnim organizacijama. Utvrđeni stavovi bi, po pretpostavci, trebalo da pomognu i olakšaju proces rešavanja konflikata i proces donošenja odluka zvaničnika na međunarodnoj sceni. Za mnoge je takav stav posledica previše optimističnih ideologija, jer je javno mnjenje koje igra ključnu ulogu u međunarodnim organizacijama ideal (kao mir ili demokratija) kome treba težiti, ali koji nikad neće biti dostignut (Herberichs, 1966). Mišljenje javnosti je često mišljenje nekolicine - male grupe ljudi koja utiče na tok događaja, učestvuje u donošenju odluka, a time i oblikuje javno mnjenje.

Sa druge strane, po mišljenju drugih, napredak globalizacije, usavršavanje sredstava masovne komunikacije, sve veći promet roba i ljudi - ukratko, intenziviranje interakcija pojedinaca, grupa ili širih zajednica koje su preduslov formiranja mnjenja, razvili su i olakšali sposobnost ljudi da se osete pripadnikom veće celine, ali i da pojme jednu veću "imaginarnu zajednicu" nacija složene strukture i forme. Formulisanje teorije globalnog mnjenja (Rusciano, F. L., 1990, 1998, 2001), odnosno formulisanje različitih modela globalnog javnog mnjenja (Goldsmith, B., Y. Horjuchi&T. Inoguchi, 2005), dovelo je do pomaka teorijskog fokusa sa preispitivanja postojanja i pretpostavljenog uticaja svetskog mnjenja na analizu faktora koji utiču na njegovo formiranje i postojanje osnovnih linija podela globalnog mnjenja u vezi sa određenim temama.

Kada "imaginarna zajednica" nacija, u smislu u kom se taj termin obično upotrebljava u jeziku, "*postane sastavni deo "administracije oskudnih resursa" koji nadilaze naciju i državu ... u tom trenutku bi se moglo reći da (globalna) zajednica definisana svetskim javnim mnjenjem postoji*" (Rusciano et al., 1998, str. 156). Teorija globalnog mnjenja tvrdi da nacije promovišu interpretacije svetskog javnog mnjenja koje odgovaraju njihovim interesima i vrednostima po formi i sadržaju. Granice internacionalne zajednice su fluidne, obuhvataju određene nacije i isključuju druge koje krše njene norme, ali se i to menja onda kada se globalna agenda promeni. Drugim rečima, imaginarna zajednica, koja se manifestuje kroz, pre svega, homogenost javnog mnjenja koja bi mogla biti shvaćena i kao implicitni kriterijum postojanja globalne zajednice, jeste internacionalna i nadilazi manje-više

arbitrarne kriterijume klasifikovanja i grupisanja zemalja u određene celine, poput kulturnih zona ili civilizacija (Huntington, 1996; Inglehart&Welzel, 2005a).

U skladu sa ovim shvatanjem, dominantni (zajednički) interesi jesu ono što povezuje nacije u širu celinu što je opisano tzv. *modelom interesa* (Goldsmith, B., Y. Horjuchi&T. Inoguchi, 2005). Interesi, uglavnom grupisani oko sigurnosnih i ekonomskih tema, svakako su važni, ali su važne i subjektivne percepcije formirane socijalizacijom koja za glavni ishod ima određena uverenja, vrednosti i očekivanja. Prema *socijalizacijskom modelu*, ishodi su oblikovani dugoročnim i kratkoročnim istorijskim iskustvima, kao i dejstvom aktuelnih društvenih faktora poput prisustva demokratske vladavine, dominantne religije i nivoa ekonomskog razvoja. Ova koncepcija, bliska pojmu političke kulture, implicira određenu "omeđenost" ili heterogenost unutar kategorije svetskog mnjenja. Najzad, tzv. *model uticaja*, koji je od sporednog značaja za dalju analizu, priznaje važnost i direktnog uticaja koji određena zemlja može imati na globalno ili javno mnjenje neke druge zemlje. Ukoliko je javno mnjenje važno za spoljnu politiku i ukoliko postoji transnacionalni uticaj javnog mnjenja, vladajuća elita jedne zemlje može namenski da pokušava da direktno utiče na preovlađujuće mnjenje neke druge zemlje (ili nekih drugih zemalja) kako bi ih "pridobili za svoju stvar", menjajući dominantno mnjenje u toj zemlji, ali utičući time i na promene globalnog mnjenja. Ovo shvatanje je verovatno najbolje iskazano stavom po kome dominantni procesi globalizacije predstavljaju "amerikanizaciju", "vesternizaciju" itd. ostatka sveta.

Opisani modeli globalnog mnjenja imaju različite implikacije u vezi sa postojanjem homogene ili heterogene zajednice, tj. svetskog javnog mnjenja, odnosno sa dominantnim faktorima oblikovanja pretpostavljenog globalnog mnjenja. Pretpostavljena homogenost ili heterogenost, a samim tim i determinante globalnog mnjenja mogu biti zavisni od sadržaja na koji se mnjenje odnosi, ali i različiti u vezi sa različitim sadržajima. Na primer, među populacijama različitih zemalja postoji znatno veće slaganje u vezi sa tim da klimatske promene predstavljaju ozbiljnu pretnju čovečanstvu nego u vezi sa spoljnom politikom Sjedinjenih Američkih Država (World Public Opinion, 2007). Sadržajem je, verovatno, determinisana i upotrebnost vrednost opisanih modela globalnog mnjenja. Dodatno, pitanje je da li pojam jav-

nog mnjenja nužno implicira homogenost kako to teorija globalnog mnjenja pretpostavlja. Neki autori smatraju da je nužno da postoji različito gledanje na problem, elementi kontroverznosti i sl. jer je besmisleno javno mnjenje o nečemu ako postoji potpuni konsenzus (npr. besmisleno je ispitivati javno mnjenje o činjeničnom stanju ili zakonu) (Pantić, 1994).

Nagli proces demokratizacije velikog broja društava krajem osamdesetih godina XX veka, teorijska shvatanja o liberalnoj demokratiji kao kraju istorije kojem teže sva društva (Fukujama, 2002), empirijske analize koje su pokazale da je demokratija poželjan pojam i među populacijom određenih zemalja gde to teorijski nije očekivano, kao što su islamske zemlje (Al-Brazait, 2003; Tessler, 2003;), i, najzad, tvrdnje da ispitivanje političke kulture preko stavova prema demokratiji nije validno i diskriminativno, jer je demokratija univerzalno poželjan pojam koji vodi homogenoj reakciji koja odražava samo instrumentalnu, ali ne i intrinzičku podršku demokratiji (Inglehart&Welzel, 2005a; Pavlović, 2007), daju razumnu osnovu za pretpostavku da postoji velika saglasnost na nivou svetskog javnog mnjenja u vezi sa preferiranjem demokratskog oblika vladavine. Drugim rečima, tema demokratije predstavlja idealan primer za analizu i proveru osnovnih teza teorije globalnog mnjenja o postojanju homogene "imaginarnе zajednice" nacija u kojoj, u ovom konkretnom slučaju, demokratija predstavlja ideal kome se teži (Rusciano, 2001).

Eventualno postojanje konsenzusa na svetskom nivou o tome da je demokratija najbolji oblik vladavine trebalo bi da se manifestuje u homogenosti mnjenja na nacionalnom, ali i na internacionalnom nivou, koji bi prevazilazio ustanovljene ili hipotetske kriterijume klasifikacije društava u današnjem svetu. Sa druge strane, heterogenost ili razlike između grupa zemalja definisanih relevantnim kriterijumima mogli bi dati korisne podatke o proceni adekvatnosti tri predložena modela globalnog mnjenja i upotrebne vrednosti svakog od njih (Gol-smith, B., Y. Horjuchi&T. Inoguchi, 2005).

Na taj način utvrđen svojevrsni pan-kulturni prosek bio bi podatak od posebnog značaja, na osnovu koga bi bilo moguće proceniti šta je distinktivno i stoga informativno u vezi sa analiziranim sadržajem (Schwartz&Bardi, 2001). Pored toga, analiza uticaja određenih makroekonomskih pokazatelja ili elemenata političke kulture na poželjnost demokratije, odnosno, analiza posledica dominantne poželjno-

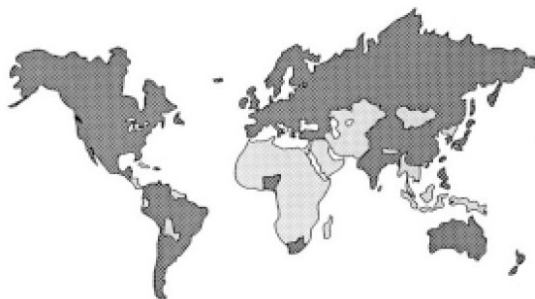
sti demokratije unutar određene nacije na socijetalnom nivou, mogu razjasniti prirodu ovog stava i staviti na empirijsku proveru shvatanja o neupotrebljivosti ovog koncepta u analizama demokratskog potencijala pojedinaca i grupa.

Metod i podaci

Stav o univerzalnoj poželjnosti demokratije uglavnom je argumentovan teorijskim analizama istorijskih trendova, analizama suštine ljudske prirode i optimalnih (društvenih) uslova za njeno ostvarenje, generalizacijama zasnovanim na empirijskim analizama usko ograničenog broja zemalja ili po nekim karakteristikama specifičnih zemalja itd. Ovde će, za razliku od toga, biti analizirani podaci iz, do sada, najvećeg broja zemalja obuhvaćenih nekim kros-kulturnim istraživanjem.

Empirijsku osnovu rada čini treći i četvrti talas Svetske studije vrednosti koja je sprovedena u periodu od 1994. do 2004. g. (treći talas je sproveden u periodu 1994-1999. g.; četvrti u periodu 1999-2004. g). Istraživanja su sprovedena na reprezentativnim uzorcima u više od 80 zemalja koje obuhvataju skoro 85% ukupne populacije na planeti Zemlji, što ovaj projekat svakako čini najobuhvatnijim kros-kulturnim istraživanjem u današnjem svetu (v. grafik 1).

Grafik 1: Učešće svetske populacije u Svetskoj studiji vrednosti

Napomena: Tamne površine označavaju države u kojima je istraživanje sprovedeno.

Izvor: Inglehart, 2000, p. 216.

U analizi koja je vršena na agregatnom nivou biće korišćeni podaci iz 79 zemalja širom sveta koje ukupno obuhvataju 179.850 ispitanika (u tabeli 1 prikazan je spisak zemalja koje su uključene u analizu). Uzorak iz Srbije obuhvata ukupno 2.480 ispitanika (treći i četvrti talas zajedno), reprezentativnih za punoletnu populaciju Srbije bez Kosova i Metohije.

Stav prema demokratiji ispitivan je tvrdnjom da "*demokratija možda ima svojih slabih strana, ali je bolja od svih drugih oblika vladavine*" koja je bila praćena četvorostepenom skalom Likertovog tipa (1 - uopšte se ne slaže; 2 - ne slaže se; 3 - uglavnom se slaže; 4 - potpuno se slaže) na kojoj su ispitanici izražavali stepen (ne)slaganja sa ovom tvrdnjom.

Rezultati i analiza

Demokratija jeste univerzalno poželjan oblik vladavine, budući da se sa tim slaže 88% svetske populacije (v. tabelu 1). Tek svaki deseti čovek na planeti ne deli to mišljenje (12%). U skladu sa tim, ne postoji nijedna analizirana zemlja u kojoj većina građana demokratiju ne smatra poželjnom. Na nivou proseka, koji daje preciznije podatke o razlikama izraženosti preferencije demokratije između različitih zemalja, slika je analogna. Prosečne vrednosti su u svim slučajevima daleko iznad teorijskog proseka na četvorostepenoj skali i samo u trinaest slučajeva prosečna vrednosti je ispod 3. Ipak, postoje izvesne razlike.

Raspon procenata populacije određenih zemalja koji se slažu sa opisanom tvrdnjom kreće se od 61% (Rusija) do čak 99% (Danska). Prosečne vrednosti kreću se u opsegu od 2,66 (Rusija) do 3,71 (Maroko).

U polovini analiziranih zemalja (40 zemalja) više od 90% građana smatra da je demokratija najbolji oblik vladavine. U trećini država (25) taj procenat se kreće između 80-89% (u ovoj grupi je i Srbija, 89%, na nivou svetskog proseka), dok je u preostalih četrnaest zemalja procenat ispod 80%. Postoje samo tri slučaja gde manje od 70% građana demokratiju smatra poželjnom (Iran - 69%, Nigerija - 66% i Rusija - 61%).

Bilo koja od gore pomenutih grupa, s obzirom na izraženost preferencije demokratije, predstavlja heterogenu skupinu zemalja. Gru-

pa zemalja u kojoj se demokratija najviše vrednuje (iznad 90%) obuhvata države sa svih šest kontinenata, različite po stepenu socioekonomskog razvoja (od najnerazvijenijih do najrazvijenijih), državnom uređenjem (monarhije, republike, različiti oblik demokratske vlasti itd.), dominantnoj religioznosti (protestantske, pravoslavne, katoličke, islamske itd.), govornom području (englesko, neenglesko itd.), kulturno-istorijskoj tradiciji (različita kolonijalna istorija, iskustvo komunističke ili autoritarno-totalitarne vlasti i sl.), nivou razvijenosti demokratije i demokratske tradicije (tradicionalne, tranzitivne demokratije, nedemokratska društva itd.), preovlađujućim vrednostima (pozicija na Inglehartovoj kulturnoj mapi, Švarcove analize, pripadnost različitim kulturnim zonama o kojima govori Hantington itd.). Drugim rečima, čini se da jedino što ove zemlje imaju zajedničko u kontekstu tekuće analize jeste upravo identifikovano visoko vrednovanje demokratije.

Čak i ukoliko se posmatra skupina zemalja u kojoj se demokratija izrazito vrednuje (95% građana i više), grupa zemalja je takođe heterogena i obuhvata zemlje poput Danske, Islanda, Holandije, Norveške, ali i Albaniju, Bangladeš, Maroko, Urugvaj, Bosnu i Hercegovinu, dakle i razvijene evropske demokratije, ali i nerazvijene evropske i ne-evropske zemlje sa slabim, kratkotrajnim, ali i bez iskustva života u demokratiji.

Na drugom kraju, grupa zemalja koja, uslovno, demokratiju smatra manje poželjnom (ispod 80% građana) predstavlja takođe heterogenu skupinu, iako obuhvata daleko manji broj, uglavnom azijskih, zemalja, ali i Meksiko, Moldaviju, Makedoniju i, iznenađujuće, kolevku evropskog parlamentarizma, Veliku Britaniju. Stav prema demokratiji, očigledno, nadilazi bilo kakve poznate klasifikacije i grupisanje zemalja po relevantnim kriterijumima i stvara utisak postojanja imaginarne zajednice svih živih ljudi koji teže idealu zvanom demokratija.

Tabela 1: Procenat ispitanika koji demokratiju smatraju poželjnom, prosečne vrednosti na četvorostepenoj skali i standardne devijacije s obzirom na analizirane države

Država	Demokratija je najbolji oblik vladavine			Država	Demokratija je najbolji oblik vladavine		
	%	AS	SD		%	AS	SD
Danska	99	3,70	,501	Švajcarska	91	3,33	,661
Bangladeš	98	3,69	,527	Kina	90	2,99	,452
Egipat	98	3,61	,546	Estonija	90	3,20	,640
Austrija	97	3,56	,575	Jordan	90	3,26	,714
Grčka	97	3,62	,570	Portoriko	90	3,43	,717
Island	97	3,50	,557	SAD	90	3,34	,695
Albanija	96	3,56	,598	Venecuela	90	3,45	,775
Azerbejdžan	96	3,18	,508	Poljska	89	3,14	,633
Maroko	96	3,71	,600	Slovenija	89	3,12	,624
Holandija	96	3,44	,576	Turska	89	3,32	,711
Urugvaj	96	3,39	,576	Srbija	89	3,2	,695
Hrvatska	95	3,48	,636	Alžir	88	3,33	,780
Luksemburg	95	3,55	,642	Finska	88	3,26	,716
Norveška	95	3,66	,640	Peru	88	3,16	,679
BiH	95	3,42	,624	Tanzanija	88	3,50	,813
Italija	94	3,37	,620	Australija	87	3,18	,678
Malta	94	3,40	,613	Kanada	87	3,23	,708
Švedska	94	3,53	,632	Novi Zeland	87	3,18	,663
Nemačka	94	3,3	,620	Južna Afrika	87	3,20	,740
Dominikanska R.	93	3,49	,696	Zimbabve	87	3,18	,716
Francuska	93	3,53	,663	Gruzija	86	3,12	,671
Irska	93	3,33	,632	Letonija	86	3,05	,623
Portugal	93	3,33	,648	Slovačka	86	3,16	,721
Španija	93	3,35	,651	Irak	85	3,31	,853
Uganda	93	3,35	,684	Tajvan	84	2,94	,540
Argentina	92	3,36	,688	Mađarska	84	3,16	,775
Belgija	92	3,49	,693	Brazil	83	3,25	,928
Češka	92	3,29	,638	Rumunija	83	3,27	,861
Japan	92	3,08	,534	Bugarska	82	3,19	,819
Crna Gora	92	3,41	,695	Belorusija	82	3,07	,704
Indija	91	3,35	,700	Čile	82	3,15	,780
Južna Koreja	91	3,16	,621	Pakistan	82	3,16	,913
Litvanija	91	3,14	,606	Meksiko	79	3,00	,750

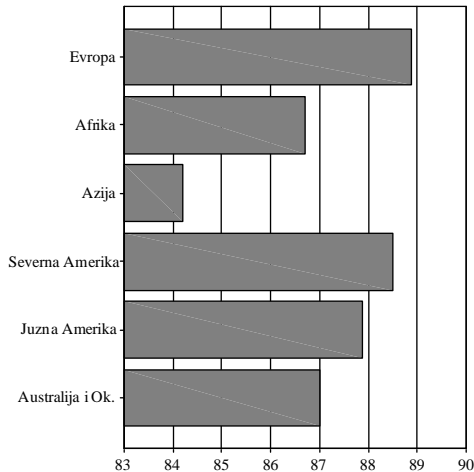
Država	Demokratija je najbolji oblik vladavine			Država	Demokratija je najbolji oblik vladavine		
	%	AS	SD		%	AS	SD
Ukrajina	79	2,94	,717	Jermenija	73	2,85	,706
Kirgistan	78	2,92	,730	Vijetnam	72	2,90	,727
Filipini	78	2,95	,705	Indonezija	71	2,78	,769
Makedonija	78	3,03	,803	Iran	69	2,89	1,011
Velika Britanija	78	3,07	1,087	Nigerija	66	2,93	,988
Moldavija	75	2,89	,705	Rusija	61	2,66	,748
Saudijska Arabija	74	2,99	,935	Prosek	88	3,24	,743

* *Napomena:* procenti se odnose na ispitanike koji se slažu sa navedenom tvrdnjom; razliku do 100% čine oni koji se ne slažu sa tvrdnjom; države su poređane s obzirom na procenat onih koji demokratiju smatraju poželjnom u opadajućem redosledu; procenti su zaokruženi na cele brojeve.

Sa druge strane, postoji izražen konsenzus unutar analiziranih nacija u vezi sa poželjnošću demokratije. Ukoliko se analiziraju vrednosti standardne devijacije (SD) kao mere intragrupnog konsenzusa (Schwartz&Sagie, 2000), moglo bi se, uslovno, reći da su građani zemalja koje intenzivno vrednuju demokratiju međusobno složniji, što se manifestuje nižom vrednošću standardne devijacije. Iako je veće vrednovanje demokratije praćeno većim konsenzusom opšti trend, postoje brojni izuzeci, pri čemu vredni skrenuti pažnju na dva slučaja: najveća saglasnost postoji među građanima Kine (SD=,452); najmanje složni jesu građani Velike Britanije (SD=1,087).

U skladu sa nešto većom zastupljenošću azijskih zemalja u grupi onih gde manji procenat građana demokratiju smatra poželjnom jesu rezultati analize na nivou razlika proseka poželjnosti demokratije između država razvrstanih prema kontinentima (grafik 2).

Grafik 2: Poželjnost demokratije s obzirom na kontinentalnu pripadnost (u %)

Azijski kontinent kao celinu karakteriše najslabije vrednovanje demokratije (84%). Demokratija se najviše vrednuje u Evropi (89%), jednako u Severnoj (88%) i Južnoj Americi (88%), odnosno Africi (87%) i Australiji i Okeaniji (87%).

Međutim, univerzalno vrednovanje demokratije prevazilazi kontinentalne podele jer su razlike, kao što se iz gornjeg grafika vidi, male i statistički neznačajne ($F(5) = .724, p < .608$).

Slične, iako značajne razlike, pojavljuju se ukoliko se posmatra razlika u vrednovanju demokratije između pet tipova društava o kojima govori Inglehart (Inglehart&Welzel, 2005a, str. 108). Klasifikacija zasnovana na nivou ekonomskog razvoja, dominantnoj religioznosti i (ne)komunističkoj prošlosti jedne države²³ (grafik 3), pokazuje da je u

²³ Grupa **postindustrijskih** društava (engl. *postindustrial democracies*) obuhvata zemlje koje imaju GDP per capita PPP veći od 10,000\$ i ispoljile su značajan ekonomski rast tokom prošlog veka (Australija, Austrija, Belgija, Kanada, Danska, Finska, Francuska, Velika Britanija, Nemač-

grupi građana ekonomski i demokratski najrazvijenijih zemalja, tj. postindustrijskih društava, demokratija najviše vrednovana (92%).

Slede građani zapadnih bivših komunističkih (89%) i društava u razvoju (86%) i nisko razvijenih društava (86%). Demokratija je najslabije vrednovana među građanima bivših komunističkih zemalja istočne Evrope (83%). Prema predloženoj klasifikaciji, opisane grupe zemalja predstavljaju heterogene skupine koje se preklapaju po jednom ili više kriterijuma, pa značenje uočenih razlika nije do kraja jasno. Iako su razlike statistički značajne ($F(5) = 3,811, p < .008$), naknadni testovi pokazuju da je značajna jedino razlika između preferencije demokratije u grupi građana postindustrijskih društava sa jedne i građana istočnih bivših komunističkih zemalja sa druge strane. Međusobna poređenja ostalih tipova društava ne pokazuju statistički značajne razlike. Budući da se ove dve grupe zemalja razlikuju po većem broju kriterijuma - pre svega po nivou socioekonomskog razvoja, iskustvu komunističke vlasti i dominantnoj religioznosti - a i

ka, Island, Irska, Italija, Japan, Holandija, Novi Zeland, Norveška, Portugal, Španija, Švedska, Švajcarska, SAD). Grupa **zemalja u razvoju** (engl. *developing societies*) uključuje sve nekomunističke zemlje sa GDP per capita između 5,000-10,000\$ čiji je ekonomski rast praktično jednak zemljama iz prve grupe (Argentina, Brazil, Čile, Iran, Meksiko, Južna Afrika, Južna Koreja, Tajvan, Turska, Urugvaj, Venecuela). U **zapadna bivša komunistička** društva (engl. *western ex-communist societies*) spadaju bivša komunistička protestantska i katolička društva koja su uspešno prošla tranziciju ka tržišnoj privredi i spadaju u grupu srednje razvijenih (Hrvatska, Češka, Estonija, Mađarska, Letonija, Litvanija, Poljska, Slovačka, Slovenija). **Istočna bivša komunistička** društva (engl. *eastern ex-communist societies*) obuhvataju pravoslavna i islamska društva koja su iskusila velike ekonomske teškoće nakon 1980. g. što je dovelo do oštrog pada u ekonomskom razvoju i standardu građana (Albanija, Jermenija, Azerbejdžan, Belorusija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Gruzija, Makedonija, Moldavija, Rumunija, Rusija, Ukrajina, Srbija, Crna Gora). **Nerazvijena društva** (engl. *low-income societies*) uključuju sva nekomunistička društva sa GDP per capita ispod 5,000\$ koja su se najslabije ekonomski razvijala i siromašna su od svog nastanka do današnjih dana (Alžir, Bangladeš, Kina, Dominikanska republika, Egipat, Indija, Indonezija, Jordan, Nigerija, Pakistan, Peru, Filipini, Tanzanija, Uganda, Vijetnam, Zimbabve). Klasifikacija je zasnovana na makroekonomskim pokazateljima sa kraja XX veka, tj. odnose se na period sprovođenja četvrtog talasa Svetske studije vrednosti.

Grafik 3: Poželjnost demokratije s obzirom na pet tipova društava (u %)

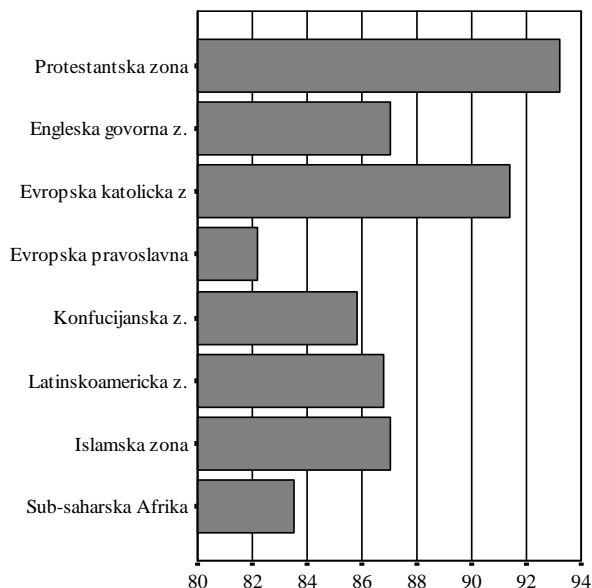

da grupe međusobno nisu homogene, nejasno je koji faktor je presudno uticao na nižu poželjnost demokratije u grupi zemalja u kojoj je i Srbija (bilo koji od tri navedena, kombinacija bilo koja dva od ova tri ili kombinacija sva tri faktora).

Najzad, ni razlike između kulturnih zona (grafik 4), zasnovanih, pre svega, na dominantnoj religiji, o kojima govori Huntington (1996; v. takođe Inglehart&Welzel, 2005) nisu ništa jasnije. Razlog za to jeste preklapanje kategorija i veći broj korišćenih kriterijuma (religija, jezik, geografski položaj i sl.).

Demokratiju najviše vrednuju građani protestantskih (93%) i (evropskih) katoličkih zemalja (91%). Sa druge strane su građani evropskih pravoslavnih i islamskih zemalja (82%) koji demokratiju u proseku vrednuju slabije od svih drugih kategorija - građana sa engleskog govornog područja (87%), latinoameričkih (87%), islamskih (87%), konfučijanskih (86%) i sub-saharskih država (84%).

Grafik 4: Poželjnost demokratije s obzirom na pripadnost kulturnim zonama (u %) ²⁴

Kao i u slučaju Inglehartovih tipova društava, i razlike između kulturnih zona su značajne ($F(7) = 2,543, p < .023$), iako nisu izrazite.

²⁴ Kategorije uključuju sledeće zemlje: **Protestantska zona** - Danska, Estonija, Finska, Nemačka, Island, Letonija, Holandija, Norveška, Švedska, Švajcarska; **Englesko govorno područje** - Australija, Kanada, Velika Britanija, Irska, Novi Zeland, SAD; **Evropska katolička zona** - Austrija, Belgija, Hrvatska, Češka, Francuska, Mađarska, Italija, Litvanija, Poljska, Portugal, Slovačka, Slovenija, Španija; **Evropska pravoslavna i islamska zona** - Albanija, Jermenija, Belorusija, Bosna i Hercegovina, Bugarska, Gruzija, Makedonija, Moldavija, Rumunija, Rusija, Turska, Ukrajina, Srbija, Crna Gora; **Konfucijanska zona** - Kina, Japan, Južna Koreja, Tajvan, Vijetnam; **Latinoamerička zona** - Argentina, Brazil, Dominikanska republika, Meksiko, Peru, Filipini, Urugvaj, Venecuela; **Islamska zona** - Alžir, Azerbejdžan, Bangladeš, Egipat, Indija, Indonezija, Iran, Jordan, Pakistan; **Sub-saharska Afrika** - Nigerija, Tanzanija, Uganda, Zimbabve.

Naknadni testovi pokazuju da se značajne razlike pojavljuju između građana kulturnih zona koje najviše vrednuju demokratiju (protestantska i evropsko-katolička) i onih za koje važi upravo suprotno (evropska pravoslavna i islamska zona). Razlike između ostalih kategorija nisu značajne. Međutim, i ovde ostaje nejasno da li se razlike u vrednovanju demokratije mogu isključivo posmatrati kao posledica dominantne religioznosti, budući da države unutar kulturnih zona karakteriše sličnost velikog broja drugih faktora koji su mogli imati značajan i homogenizujući uticaj (npr. nizak nivo ekonomskog razvoja i komunistička prošlost zajednički su zemljama u pravoslavnoj i islamskoj evropskoj zoni).

Čini se da analizirane klasifikacije svetskih društava ne utiču značajno na distribuciju i intenzitet poželjnosti demokratije kao oblika vladavine koja prevazilazi kontinentalne, razlike između kulturnih zona ili različitih tipova društava.

Uočene razlike, pre svega, nešto veća preferencija demokratije u grupi građana protestantskih i postindustrijskih zemalja i nešto niža preferencija u grupi građana istočnoevropskih i pravoslavno-islamskih zemalja, otvaraju neka nova pitanja. Najvažnije jeste, svakako, pitanje determinanti uočene univerzalne poželjnosti demokratije, kao i posledice koje takav preovlađujući stav ima na socijetalnom nivou.

U državama koje su socioekonomski razvijenije i koje se brže društveno razvijaju, koje karakteriše viši demokratski kvalitet izbora, veća razvijenost političkih i građanskih prava i sloboda, niska korupcija, veća efektivnost demokratije i duža demokratska tradicija i sl., građani su skloniji da u većem procentu smatraju demokratiju najboljim oblikom vladavine (tabela 2). Preferencija demokratije povezana je i sa većim prihvatanjem demokratskih principa kao prioriteta daljeg razvoja društva i raširenošću sindroma vrednosti samoizražavanja. Značajna je i povezanost sa stepenom zadovoljstva demokratijom, ali je koeficijent korelacije negativan, što je kontradiktoran nalaz koji ukazuje na to da preferencija demokratije raste kako raste nezadovoljstvo demokratijom. Ovaj nalaz je od posebnog značaja i verovatno je posledica uočenog nediskriminativnog slaganja sa analiziranim tvrdnjom, o čemu će više reči biti u završnom delu ovog rada.

Sa druge strane, stepen (ne)jednakosti distribucije prihoda unutar određenog društva ili stepen poverenja u institucije nije značajno povezan sa preferencijom demokratije.

Tabela 2: Povezanost stepena poželjnosti demokratije i makroekonomskih pokazatelja i nekih elemenata političke kulture (r, značajnost)²⁵

N=71	Stepen poželjnosti demokratije	N=71	Stepen poželjnosti demokratije
HDI 1995.g.	,268*	Kvalitet efektivne demokratije 2000-2002. g.	,417**
Indeks društvenog razvoja 1995. g.	,302*	Demokratska tradicija do 1995. g.	,257*
Gini koeficijent 1995. g.	-,186	Težnja za slobodom 1995. g.	,315**
Kvalitet izborne demokratije 2002. g.	,339**	Izraženost vrednosti samoizražavanja 1995. g.	,339**
Kvalitet formalne demokratije 1997-2002. g.	,375**	Poverenje u državne institucije 1995. g.	,082
Integritet elita 2000-2002. g.	,427**	Zadovoljstvo demokratijom 1995. g.	-,272*

Napomena: * značajnost na nivou .05.

** značajnost na nivou .01.

²⁵ **HDI** (*Human Development Index*) predstavlja kombinaciju varijabli očekivanog životnog veka, stope pismenosti, udela radne snage u uslužnom sektoru i GDP per capita; **Indeks društvenog razvoja** predstavlja kombinaciju više od 15 socioekonomskih i sociodemografskih indikatora; **Gini koeficijent** ukazuje na nejednakost raspodele prihoda domaćinstva određenog društva; **Kvalitet izborne demokratije** predstavlja procenu demokratskog kvaliteta izbora zasnovanu na kombinaciji izborne participacije (merenu preko izlaznosti na parlamentarnim izborima) i izborne kompeticije (iskazanu preko procenta osvojenih mandata najbrojnije partije u parlamentu). **Kvalitet formalne demokratije** predstavlja meru zasnovanu na skorovima koje daje *Freedom House*, a koji predstavljaju ocenu građanskih sloboda i političkih prava; **Integritet elita** predstavlja meru "poštenja" političkih elita i zasnovan je na proce-

S obzirom na vremenski period registrovanja poželjnosti demokratije (za većinu zemalja u periodu od 1995-2001. g) i navedenih indikatora, a i s obzirom na prirodu korišćenih pokazatelja i prikazanih bivarijantnih korelacija, razumna je pretpostavka da bi manifestovano prihvatanje demokratije moglo biti posledica nekih od analiziranih indikatora i, sa druge strane, važan faktor formiranja nekih drugih karakteristika. Drugim rečima, moglo bi se pretpostaviti da je visoko vrednovanje demokratskog oblika vladavine posledica realnog iskustva života pod demokratijom koja je uspešna u terminima ekonomsko-političkih postignuća, što se manifestuje u određenim indikatorima sa makro nivoa koji su registrovani nekoliko godina pre konkretnog ispitivanja stava prema demokratiji. Sa druge strane, moglo bi se očekivati da visoko vrednovanje demokratije ima određene posledice na sam kvalitet demokratskog sistema određenog društva, čineći građane koji visoko vrednuju demokratiju spremnijim da nešto konkretno i urade u vezi sa tim, zalažući se za zaštitu građanskih i političkih sloboda, slobode govora itd. i time podižući sam posledični kvalitet formalne/efektivne demokratije. U skladu sa tim, izvršena je po-

nama koje daje Svetska banka; **Kvalitet efektivne demokratije** predstavlja meru u kojoj su određeni nivoi formalne demokratije efektivni u praksi zahvaljujući odgovornom ponašanju političkih elita; to je kombinacija procena koje daju *Freedom House* i *Transparency International*. **Demokratska tradicija** odnosi se na ukupan broj godina tokom kojih je određeno društvo imalo demokratski režim u neprekinutom periodu od 1850. godine naovamo ili od godine ostvarenja nezavisnosti. **Težnja za slobodom** predstavlja stepen preferencije tri postmaterijalistička cilja (*veće učešće ljudi u tome kako se stvari obavljaju na njihovom poslu ili lokalnoj zajednici; davanje većeg učešća ljudima u važnim odlukama vlade; zaštita slobode govora*). **Izraženost vrednosti samoizražavanja** predstavlja procenat populacije određenog društva koga karakterišu vrednosti samoizražavanja. **Poverenje u državne institucije** označava stepen poverenja građana određene zemlje u tri institucije: policiju, sudstvo i parlament. **Zadovoljstvo demokratijom** predstavlja prosek na četvorostepenoj skali na tvrdnji kojom je od građana određenih država traženo da se izjasne koliko su zadovoljni načinom na koji se demokratija razvija u njihovoj zemlji. Svi navedeni pokazatelji odnose se na period ili godinu koja je navedena u gornjoj tabeli. Šire informacije o korišćenim indikatorima, kao i sami podaci, dostupni su na www.worldvaluessurvey.org/publications/humandevdevelopment.

dela korišćenih indikatora u vezi sa pretpostavljenim uzročnim sledom i analizirana važnost činilaca varijacija u stepenu preferiranja demokratije, odnosno prediktivna vrednost ove karakteristike za neke druge aspekte demokratije.

U regresionom modelu koji uključuje veći broj indikatora, većina značajnih bivarijantnih povezanosti prikazanih u prethodnoj tabeli se gubi. Model objašnjava petinu (23%) varijanse kros-nacionalnih razlika u stepenu poželjnosti demokratije i na njega najviše utiče visok nivo socioekonomskog razvoja i visoka stopa društvenog razvoja uopšte početkom devedesetih godina XX veka, kao i visok kvalitet formalne demokratije zabeležen sredinom osamdesetih godina XX veka (tabela 3).

Tabela 3: Važnost analiziranih makroekonomskih i varijabli političke kulture za stepen poželjnosti demokratije

N=71	Stepen poželjnosti demokratije
HDI 1995.g.	-,613* (-1,858)
Indeks društvenog razvoja 1995. g.	,900* (2,862)
Formalna demokratija u periodu 1981-1986. g.	,597* (2,530)
Demokratska tradicija do 1995. g.	-,227 (-1,060)
Težnje za slobodom 1995. g.	-,213 (-,778)
Izraženost vrednosti samoizražavanja 1995. g.	,059 (,175)
Zadovoljstvo demokratijom 1995. g.	-,255 (-1,724)
korigovano R ²	,23

Napomena: brojevi u ćelijama predstavljaju standardizovane regresione koeficijente; u zagradama su odgovarajuće vrednosti t-testa; zvezdica označava značajnost na nivou .05.

Ovaj nalaz u skladu je sa ranijom analizom koja je pokazala da u grupama zemalja koje karakteriše kombinacija ekonomskog razvoja i stabilne i razvijene demokratije, veći procenat građana demokratiju smatra poželjnom, što bi, uslovno, moglo značiti da život u razvijenoj demokratiji proizvodi vrednovanje demokratije. Posebno važan jeste podatak da, u ovom slučaju, na poželjnost demokratije ne utiče pe-

riod koji je određeno društvo provelo pod demokratijom, niti bilo koja analizirana varijabla političke kulture. Negativna vrednost regresionog koeficijenta indeksa ljudskog razvoja (HDI) je od posebnog značaja jer predstavlja kontradiktoran podatak koji govori da poželjnost demokratije raste kako vrednost ovog indeksa opada. To, sa jedne strane, može indirektno ukazivati na kvalitet subjektivne percepcije demokratije u populaciji građana nerazvijenih zemalja koja se posmatra kao rešenje ili instrument za postizanje višeg kvaliteta života i predstavlja sud zasnovan na spoljnim manifestacijama demokratije razvijenih zemalja, pre svega, na visokom nivou socioekonomskog razvoja. Sa metodološkog stanovišta, ovaj podatak je, slično ranije opisanoj negativnoj povezanosti preferencije i zadovoljstva demokratijom, posledica opšte poželjnosti demokratije i ukazuje na nediskriminativnost analizirane tvrdnje.

Tabela 4: Važnost analiziranih makroekonomskih i varijabli političke kulture za kvalitet formalne i efektivne demokratije

N=71	Formalna demokratija (1997-2002)	Efektivna demokratija (2000-2002)
HDI 1995.g.	-,750* (-2,618)	-,380* (-2,359)
Indeks društvenog razvoja 1995. g.	1,172* (4,487)	,612* (4,167)
GINI koeficijent 1995. g.	,188 (1,819)	,043 (,740)
Demokratska tradicija do 1995. g.	,111 (,832)	,230* (3,082)
Težnje za slobodom 1995. g.	-,054 (-,290)	,084 (,802)
Izraženost vrednosti samoizražavanja 1995. g.	,468 (1,934)	,497* (3,650)
Stepen poželjnosti demokratije	,107 (1,190)	,101 (2,002)
korigovano R ²	,67	,90

Napomena: brojevi u ćelijama predstavljaju standardizovane regresione koeficijente; u zagradama su odgovarajuće vrednosti t-testa; zvezdica označava značajnost na nivou .05.

Sa druge strane, ukoliko se kontroliše uticaj nekih drugih faktora, ono što većina građana određenog društva misli o demokratiji nema poseban značaj za posledični kvalitet ni formalne garancije građanskih i političkih prava i sloboda (iskazanih kvalitetom formalne demo-

kratije) ni za njihovu praktičnu primenu (iskazanu kvalitetom efektivne demokratije) (tabela 4). Značajnost ranije prikazanih bivarijantnih korelacija se gubi, što znači da su tzv. *lažne* korelacije posledica dejstva nekih drugih faktora koji utiču kako na raširenost poželjnosti demokratije, tako i na njen stvarni kvalitet u određenom društvu.

Ovo nesumnjivo govori o potrebi razlikovanja instrumentalne od intrinzičke podrške demokratiji (Inglehart&Welzel, 2005a), odnosno, razlikovanja ljudi koji jednostavno prihvataju ili daju podršku određenoj temi od onih koji su voljni i da podnesu ličnu žrtvu za to (Williams, 1947), što, najzad, potvrđuje teze o tome da je podrška mnjenja na nivou opštih principa i apstraktnih vrednosti veća nego na nivou specifičnih situacija ili slučajeva, o čemu govori minimalistički model u ideološkom rezonovanju ljudi (Sniderman&Tetlock, 1986).

Zaključak

Ukoliko bi sa *da* ili *ne* trebalo odgovoriti na pitanje postavljeno u naslovu, odgovor bi svakako bio potvrđan. Izloženi rezultati analize upućuju na to da živimo u svetu u kome je demokratija ideal i gde je poželjnost demokratije kao oblika vladavine svojevrjni socijalni aksiom koji se retko dovodi u pitanje. Na nivou svetskog javnog mnjenja postoji opšti konsenzus i homogenost u vezi sa ovim pitanjem koji, u velikoj meri, prevazilaze poznate i priznate podele. O predisponiranosti anglo-saksonskih društava za demokratiju o kome govore klasične i savremene studije političke kulture (Almond&Verba, 1963; Lipset, 1969; Inglehart&Welzel, 2005a) i nekompatibilnosti demokratskog političkog sistema sa islamskom religijom i zemljama arapskog sveta (Fukujama, 2002), nije moguće suditi na osnovu analize stava o demokratiji, jer se naziru obrisi imaginarne zajednice nacija u kojoj nema podela u vezi sa tim pitanjem. Dodatno, izostale su podele globalnog mnjenja kakve predviđa socijalizacijski model. Poželjnost demokratije unutar određenog društva jeste, sa jedne strane, pod uticajem nekih faktora kao što su nivo socioekonomskog razvoja i prisustvo demokratskog oblika vladavine što je uopšteni trend, ali nije njima presudno određena, budući da postoje brojni izuzeci. Sa druge strane, stepen poželjnosti demokratije u određenom društvu nema značajnije društvene posledice, niti je povezan sa posledičnim kvalitetom demokratije.

Čini se da upotreba ovog indikatora, sa aspekta ekonomičnosti istraživanja, nije korisna, jer svaki istraživač teži diskriminativnim pokazateljima koji će izazivati ne jednoglasje, već što veću različitost reakcija ispitanika. Ne bi trebalo smetnuti sa uma da su dobijeni podaci, barem jednim delom, posledica i upotrebe samo jednog, pozitivno formulisano indikatora. U sociopsihološkim istraživanjima često se uočava tendencija određenih grupa ispitanika da se slažu sa tvrdnjama bez obzira na njihov sadržaj (npr. neobrazovani, neinformisani ispitanici i sl.). Da je ispitanicima data mogućnost da procenjuju različite aspekte demokratije ili da je korišćena kombinacija većeg broja varijabli u formi indeksa, ili, čak, da je tvrdnja bila negativno formulisana, slika bi verovatno bila drugačija u smislu veće diskriminativnosti, odnosno većih razlika.

Međutim, na dubljem nivou analize rašireno vrednovanje demokratije u populaciji određenog društva predstavlja indirektan pokazatelj, tj. barem neznatno povećava verovatnoću prisustva nekih drugih (važnijih) karakteristika koje imaju značajne društvene posledice (između ostalog, i izrazitije vrednovanje demokratije).

Prethodna analiza nameće jedno jednostavno pitanje koje bi, s obzirom na značaj, zahtevalo poseban rad - šta je to što se meri ovim indikatorom, i to u dvostrukom smislu: o kom aspektu demokratske vlasti se donosi procena i šta je, zapravo, referentni okvir za sud koji ispitanik daje. Ispitanik može davati ocenu o demokratiji kao opštem principu, vrednosti ili idealu, ali i o demokratskim autoritetima ili demokratskom sistemu, zadovoljstvu demokratijom, funkcionisanju privrede u demokratiji, sposobnosti demokratije da održi red, bilo kojoj kombinaciji koja uključuje dva, tri ili sve pobrojane elemente (Canache, Mondak & Seligson, 2001). Ako se dva ispitanika ili dve nacije razlikuju u vezi sa poželjnošću demokratije, to može značiti da se razlikuje procena istih elemenata, ali i da je razlika posledica procene različitih aspekata ili neslaganja i nerazumevanja oko toga šta je to o čemu su pitani.

Blisko povezano sa tim jeste i pitanje referentnog okvira formiranog suda. Kako i na osnovu čega procenjuju poželjnost oni koji nemaju iskustvo života u demokratskom obliku vladavine i zašto ogromna većina ima pozitivno mišljenje? Drugim rečima, kako je moguće da su spremniji da se slože sa tvrdnjom da je demokratija najbolji oblik vladavine građani Kine, nego građani Velike Britanije? Pozitivan stav građana nedemokratskih zemalja prema demokratskom obliku vla-

davine može biti shvaćen dvojako. Sa jedne strane, ma koliko posredna bila iskustva sa demokratijom, činjenica da su razvijene demokratije u današnjem svetu bogate zemlje koje su svojim građanima obezbedile visok životni standard i kvalitetne institucije, može predstavljati svojevrstu viziju budućeg razvoja za građane nedemokratskih društava, izazivajući zbog toga pozitivne procene. Međutim, takva procena mogla bi biti i posledica društvenih pritisaka ka davanju socijalno poželjnih odgovora koji bi negativnu procenu mogao staviti u kontekst osude aktuelnog režima koji, ma koliko autoritaran bio, teži da se predstavlja kao demokratski.

Veliki broj analiziranih zemalja prošao je tranziciju ka demokratskom obliku vlasti negde u periodu sprovođenja trećeg i četvrtog talasa Svetske studije vrednosti ili neposredno pre njih. Veliko nezadovoljstvo građana životom u autoritarnim režimima verovatno je uticalo na nivo aspiracija, podgrevajući nerealan visoka očekivanja od demokratije. Dobar deo registrovanih nivoa poželjnosti demokratije posledica je svojevrstne euforije i smanjene kritičnosti građana, pre svega, bivših komunističkih zemalja. Dodatno, pozitivan stav prema demokratiji u ovim slučajevima mogao je biti baziran na minimalnim uspesima mladih demokratija poput izvlačenja zemlje iz izolacije, otvaranja tržišta, oporavka privrede, borbe protiv inflacije i sl. što je u kontekstu iskustva života u nedemokratskom sistemu moglo izgledati veoma pozitivno i pohvalno, iako je, u suštini, bilo zasnovano na gratifikaciji dominantnih potreba nižeg reda (materijalna i fizička sigurnost), koje kod velikog broja građana nisu bile adekvatno zadovoljavane. Sa druge strane, uslovno niža poželjnost demokratije u zemljama razvijenih demokratija odražava kritično i bolje edukovano građanstvo koje može biti frustrirano neuspesima demokratije na drugim poljima i u sferi viših potreba nematerijalne prirode. Zabrinuti za probleme zaštite slobode govora, ugrožavanja životne sredine i sl. i procenjujući (ne)uspešnost demokratije u ovim sferama, građani (pojedinih) razvijenih demokratija manifestuju nešto veću kritičnost prema idealu demokratije koja je po svojoj prirodi sadržinski drugačija, bazirana na temama koje predstavljaju zonu narednog razvoja za tranzitivne i demokratije skorijeg datuma. Sve navedeno, pre svega, upućuje na potrebu novih i dubljih analiza, ali i povećanog opreza u donošenju zaključaka o istim fenomenima koji u različitim kulturnim, istorijskim i društvenim kontekstima mogu biti nesamerljivi.

Literatura

- Al-Brazait, F. (2003): Muslims and Democracy: An Empirical Critique of Fukuyama's Culturalist Approach, in Inglehart, R. (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 46-76.
- Almond, G. & S. Verba (1989 [1963]): *The Civic Culture*, Sage Publications, Newbury Park.
- Bačević, Lj. (red.) (1994): *Javno mnenje*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Boomgaarden, H. G. & C. H. de Vreese (2007): Dramatic Real-World Events and Public Opinion Dynamics, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 19, No. 3, pp. 354-366.
- Canache, D., J. Mondak & M. Seligson (2001): Meaning and Measurement in Cross-National Research on Satisfaction with Democracy, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 64, No. 4, pp. 506-528.
- Dodd, S. (1957): The World Association for Public Opinion Research, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 179-184.
- *European and World Values Surveys Four-wave Integrated Data File, 1981-2004, v. 20060423* (2006). The European Values Study Foundation and World Values Survey Association, Tilburg.
- Fukujama, F. (2002): *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica.
- Gallup, G. (1957): The Changing Climate for Public Opinion Research, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 23-27.
- Goldsmith, B., Y. Horjuchi & T. Inoguchi (2005): American Foreign Policy and Global Opinion - Who Supported the War in Afghanistan?, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 49, No. 3, pp. 408-429.
- Hantington, S. (1996): *Sukob civilizacija i novi svetski poredak*, CID, Podgorica.

- Herberichs, G. (1966): On Theories of Public Opinion and International Organization, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 30, No. 4, pp. 624-636.
- Inglehart, R. (2000): Globalization and Postmodern Values, *The Washington Quarterly*, 23 (1), 215-228.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005a): *Modernization, Culture Change, and Democracy - The Human Development Sequence*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005b): *Modernization, Culture Change, and Democracy - The Human Development Sequence*, Cambridge University Press, Cambridge (Internet appendix).
- Inglehart, R. & W. E. Baker (2000): Modernization, Culture Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, Vol. 65, pp. 19-51.
- Inglehart, R. (ed.) (2003): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale.
- Knutson, N. J. (ed.) (1973): *Handbook of Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, London.
- Laswell, H. (1957): The Impact of Public Opinion Research on Our Society, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 33-38.
- Lipset, S. M. (1969): *Politički čovek*, Rad, Beograd.
- Pantić, D. (1994): Javno mnenje i vrednosti, u Baćević, Lj. (red.): *Javno mnenje*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 39-78.
- Pavlović, Z. (2007): Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena, *Nova srpska politička misao*, (u pripremi).
- Rusciano, F. L. & R. Fiske-Rusciano (1990): Towards a Notion of 'World Opinion', *International Journal of Public Opinion Research*, pp. 305-322.
- Rusciano, F. L. (2001): A World Beyond Civilizations: New Directions for Research on World Opinion, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 13, No. 1, pp. 10-24.

- Rusciano, F. L. et al. (1998): *World Opinion and the Emerging International Order*, Westport, Praeger.
- Schwartz, S. H. & A. Bardi (2001): Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32, No. 3, pp. 268-290.
- Schwartz, S. H. & G. Sagie (2000): Values Consensus and Importance: A Cross-National Study, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 31, No. 4, pp. 465-497.
- Smith, T. W. (2004): Freedom to Conduct Public Opinion Polls Around the World, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 16, No. 2, pp. 215-223.
- Sniderman, P. M. & P. E. Tetlock (1986): Interrelationship of Political Ideology and Public Opinion, in Knutson, N. J. (ed.): *Handbook of Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, London, pp. 62-96.
- Tessler, M. (2003): Do Islamic Orientations Influence Attitudes Toward Democracy in the Arab World? Evidence From Egypt, Jordan, Morocco, and Algeria, in Inglehart, R. (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 6-26.
- Williams, B. (1947): Public Opinion in a World of Power, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 11, No. 3, pp. 361-366.
- Wilson, E. (1957): World-Wide Development of Opinion Research, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 174-178.
- World Public Opinion (2007): *Globalization and Trade, Climate Change, Genocide and Darfur, Future of the United Nations, US Leadership, Rise of China*, The Chicago Council on Global Affairs and World Public Opinion.org, Chicago.

Zaključci

Od koncepta javnog mnjenja do komparativnih istraživanja i nazad

Koncept javnog mnjenja je, paradoksalno, teorijski zanemarena kategorija, iako se u svetu godišnje sprovede nekoliko desetina hiljada empirijskih istraživanja javnog mnjenja. Časopis "Public Opinion Quarterly" izlazi već sedam decenija i samo u njemu je publikovano više od tri hiljade članaka o javnom mnjenju. Svaka pretraga ključne reči "javno mnjenje" na Internetu rezultira, čak i uz korišćenje sažimanja i specifikovanja, desetinama miliona "pogodaka". Dosad su predložene mnogobrojne definicije pojma javno mnjenje (reč je o stotinama), koje, prirodno, najviše variraju zavisno od pripadnosti njihovih autora naučnim disciplinama i širim i užim teorijama koje oni preferiraju. Danas se fenomenom javnog mnjenja, uključujući i definiciju ovoga pojma, bave autori iz svih društvenih nauka, a naročito istraživači u sociologiji, politikologiji, socijalnoj psihologiji, socijalnoj antropologiji, istoriji, statistici, dok su u prošlosti glavni kreatori definicija bili filozofi.

Iako je razmatranje definisanja tek prvi korak u svakom teoretisanju, problem pojmovnog određenja javnog mnjenja je i dalje otvoren. Možda i u tome treba tražiti deo objašnjenja za relativnu teorijsku nerazvijenost čitave oblasti? S druge strane, hipertrofirana orijentacija isključivo na empirijska istraživanja javnog mnjenja nije do sada zadovoljavajuće doprinela rešavanju teorijskih sporova o konceptu javnog mnjenja. U tom pogledu, autori operacionalnih definicija i istraživači javnog mnjenja su dužnici teorije i u velikoj meri odgovorni za teorijsko zaostajanje ove inače važne interdisciplinarne i multidisciplinarne oblasti. Ima znakova da bi se upravo iz novijih širokih komparativnih empirijskih istraživanja javnog mnjenja (i srodnih pojava) mogli iznedriti značajni pomaci relevantni i za definisanje kategorije javnog mnjenja.

Značaj javnog mnjenja je nesporan, jer inače ne bi postojala tolika produkcija radova u kojima se direktno ili indirektno pojavljuje ovaj pojam. O samom značaju fenomena javnog mnjenja moguće je napisati zasebnu studiju, ali ukazivanje na razloge značaja javnog mnjenja nije nam bio cilj u ovom tekstu. Međutim, nesumnjivo veoma veliki značaj javnog mnjenja nije imao za posledicu postizanje relativne saglasnosti autora barem o nekoj minimalnoj definiciji (u smislu najmanjeg zajedničkog imenitelja), a pojedini meta-analitičari rezignirano zaključuju da to, izgleda, i nije moguće.

Autori ove knjige, ipak, smatraju da vredi nastaviti sa proučavanjem definicija javnog mnjenja, pa i njihovom daljom proliferacijom ako je to neophodno, jer je to korisnije nego da se ignoriše problem i izbegava ekspliciranje definicije u radovima u kojima se inače to očekuje i prirodno je da se pojavi. Ne smatramo opravdanom učestalu praksu izbegavanja autora da prihvate neku od postojećih definicija, ako već ne nude neku sasvim novu, ili neku sopstvenu modifikaciju definicija javnog mnjenja koju su predložili prethodnici. Odsustvo definicija svakako otežava naučnu komunikaciju i razumevanje tekstova o javnom mnjenju i time povećava rizik od nesporazuma i različitog shvatanja čak i običnih istraživačkih nalaza, a ne samo teorijskih nedoumica. Bez obzira na to što pojedini autori ne žele da se bave preciziranjem značenja "svima poznatih pojmova", problem zataškavanja distinktivnosti sadržaja i dometa važenja pojma javnog mnjenja se na taj način ne prevazilazi, već se dodatno komplikuje.

Pored pominjanih činilaca varijeteta definicija javnog mnjenja, moguće je da je ovaj fenomen u istorijskim epohama imao drugačije korene, karakteristike i uticaj nego danas i da nekadašnje definicije nisu adekvatne i iz tog razloga. Tokom dvadesetog veka, napredak u formalnoj logici, metodologiji, empirijskim istraživanjima, naročito enormna akumulirana iskustvena saznanja, dobijena upravo putem istraživanja, ali i kroz političku i medijsku praksu, svakako su doprneli boljem sagledavanju složenosti i protivrečnostima koje postoje u samom pojmu javnog mnjenja. Naime, do kraja pojednostavljeno rečeno, konceptualna analiza otkriva da postoji izvesna napetost i kontradiktornost u dvočlanom pojmu o kome je ovde reč i to između elementa "javnog", u smislu "neprivatnog" i elementa "mnjenja"²⁶, u

²⁶ Koristimo uporedo termine "mnjenje" i "mnjenje", imajući u vidu da lingvisti imaju o tome različita gledišta i argumente za njih.

smislu ličnog, privatnog, intimnog, dakle, onog što se u javnost obično ne iznosi.

Ipak, izgleda da se vremenom pojam mnenja raspolutio, pa sada pored ovih poslednjih, istorijski ranije nastalih, postoji i značajan fond mnenja koja su i kod relativno zatvorenih pojedinaca i grupa stekla status "otvorenih", socijalno relevantnih mnenja. Njihova geneza potiče iz socijalnih interakcija, a jedna od glavnih funkcija im je upravo njihovo izražavanje! Možda se pomenuta teorijska kontradiktornost savremeno manifestuje i kroz suprotstavljanje koncepcije o agregativnoj prirodi javnog mnenja spram shvatanja javnog mnenja kao novog kvaliteta, intersubjektivnog, a po nekim autorima i nadindividualnog, kolektivističkog entiteta, koji je u prošlosti nekritički izjednačavan sa osamostaljenim, objektiviziranim "duhom naroda", "karakterom naroda", "grupnim mentalitetom" i sl.

Razmatrajući koncept javnog menja kao takav, prezentirali smo četrdeset pet definicija, manje u želji da taj uzorak reprezentuje definicije iz kruga određenih teorijskih škola i pravaca (mada ima i takvih u listi), a više u nastojanju da ukažemo na veliku raznovrsnost u definisanju ovog pojma. Ponudili smo i sopstvenu definiciju javnog mnenja, koju smo inače formulisali 1994. godine, a koja glasi: "Javno mnenje je izražavanje stavova, formiranih zajedničkim iskustvom i interakcijom zainteresovanih pojedinaca, o nekom spornom društvenom pitanju, uz mogućnost da nastala većina utiče na tok rešavanja tog pitanja". Kao i kod pojedinih određenja ovoga pojma koja su pokušali neki drugi autori, i naša definicija pripada obuhvatnim, iz čega slede i njeni mogući nedostaci (dužina, utisak eklektičnosti, omnibusnog je tipa, neke odredbe su pozitivistički određene, druge hipotetički - važe samo za određene vrste javnog mnenja). Međutim, ova definicija, slično predlozima pojedinih drugih autora, podrazumeva i svoju tzv. "skraćenu formu", što znači da se javno mnenje može simplifikovano i sažeto odrediti i kao "izražavanje stavova /grupe/ o nekom spornom pitanju".

Za buduću diskusiju ostaje pitanje gde prestaje granica "spornog", a time i javnog mnenja. Naime, ako je reč o "rivalskim javnostima", da li je idealnotipski slučaj javnog mnenja dihotomna podela na podjednake delove ("fifty-fifty" situacija)? Da li ovo znači da javno mnenje prestaje da to bude kako se većina približava maksimalnoj, odnosno punom konsenzusu? Doduše, ima shvatanja da je u koncept javnog

mnenja ugrađena ideja težnje postizanja konsenzusa, ali nije li to onda, kada se ostvari, "smrt" samoga javnog mnjenja? Dakle, otvaraju se nova pitanja, ali u tome, možda, treba videti heurističnost definicije, a ne samo njene potencijalne nedostatke.

U praksi se visoka homogenizovanost javnog mnjenja retko sreće, a upravo u poslednjem poglavlju ove knjige, Z. Pavlović tretira jedan takav, gotovo granični slučaj koji, možda, otvara pitanje opravdanosti definicija javnog mnjenja u smislu postojanja /obavezne odredbe/ - "kontroverznog pitanja" kao svojevrsne differentia specifica pojma. Što se tiče višeg, rodnog pojma u definicijama javnog mnjenja, autori ga najčešće traže u stavovima (kao u našoj definiciji), ili u nekom takođe opštijem pojmu - društvenoj svesti, javnosti, rasuđivanju, odnosno sudovima o nečem neizvesnom, rezultanti komunikacionog procesa, itd.

Iz prezentiranih definicija, pa i onih nepomenutih, moguće je izdvojiti mnogobrojne odredbe koje su autori koristili u svojim pokušajima da što preciznije odrede ovu složenu kategoriju. Zaključili smo da je i sam broj kriterijuma klasifikovanja ovih odredbi znatan - u tekstu se navodi njih sedamnaest, uz svest autora da lista nije iscrpljena, već da su odabrani samo važniji kriterijumi podele. Ovde izdvajamo tek nekoliko, po našem mišljenju, najvažnijih kriterijuma: širina saglasnosti subjekata javnog mnjenja, predmet javnog mnjenja i zainteresovanost građana za taj sadržaj, novi kvalitet javnog mnjenja (kolektivni spram agregatnog), prirodu javnosti, vrstu i snagu izražavanja subjekata kroz javno mnjenje. O ovom poslednjem piše Z. Pavlović u trećem poglavlju knjige, ukazujući na osnovu bogate empirijske građe iz Svetske studije vrednosti, na izvesnu invarijantnost fenomena samoizražavanja, ali i na njegove kulturne varijetete.

Najopštiji zaključak o odnosu koncepta javnog mnjenja i komparativnih istraživanja ovoga fenomena svakako nije jednostavan, jer je kategorija javnog mnjenja kompleksna. Zaključci takvih istraživanja ne moraju biti uvek direktno relevantni za sagledavanje prirode javnog mnjenja i definisanje samog koncepta. Ipak, kao načelo i tendencija može se reći da koliko god je tačno da odredbe u odabranim definicijama javnog mnjenja mogu da uslovljavaju i zaključke komparativnih istraživanja koje je neki autor preduzeo, toliko važi i obratno, tj. nalazi i zaključci komparativnih istraživanja javnog mnjenja mogu, posebno u okviru sekundarnih i meta-analiza, da dopri-

nesu poboljšavanju i preciziranju odredbi definicija javnog mnenja od kojih su ta istraživanja i startovala. Ovaj, "povratni", uticaj istraživanja na definicije javnog mnenja mogao bi da bude delotvorniji u godinama pred nama jer su u toku mnoge široko zasnovane komparativne studije, između ostalog i projekat koji se bavi svetskim javnim mnenjem. Moguće je da će iz globalnog pristupa proizaći podsticaji i implikacije za definisanje javnog mnenja koji su dosad bili neotkriveni ili su ostali neprepoznati na lokalnom i nacionalnom nivou, upravo zbog nemogućnosti poređenja i preuskog konteksta. Osim toga, fenomen svetskog javnog mnenja je u svom začetku i naučnici mogu da "in vivo" posmatraju njegovu genezu, pa između ostalog, da iz toga izvuku i neke zaključke važne i za definisanje opšte kategorije javnog mnenja.

Distinktivni pojmovni sadržaj javnog mnenja može se najbolje rekognoscirati putem sameravanja sa srodnim pojmovima, a to su na osnovu našeg uvida u literaturu pre svega dve veoma kompleksne i opšte kategorije - vrednosti i politička kultura. Sa obema javno mnenje deli neke zajedničke karakteristike koje ih i čini srodnim: sve tri kategorije pripadaju jednoj višoj - društvenoj svesti, ali se unutar nje ne nalaze na istom mestu. Naime, javno mnenje je locirano negde na periferiji, dok su vrednosti u samom centru strukture društvene svesti. Sve tri kategorije su relacione prirode, što znači da su istovremeno i subjektivne i objektivne, da se nužno prelamaju kroz pojedinca, ali su i intersubjektivne i mogu da se objektiviziraju, odnosno materijalizuju kroz ponašanje pojedinaca, posebno to važi za vrednosti koje se osim toga ovaploćuju kroz kulturne tvorevine i institucije. Ukazali smo i na sličan "gradivni materijal" sva tri pojma, tj. na njihovu dispozicionu osnovu u stavovima koji se dalje baziraju na trima psihičkim funkcijama poznatim još od Platona - kogniciji, emocijama i motivaciji. U genezi sva tri fenomena može se identifikovati socijalna interakcija, s tim što je ona kod javnog mnenja formacijski skorašnja, a kod vrednosti i političke kulture dolazi iz dubine istorije. I vrednosti i politička kultura i javno mnenje egzistiraju i izražavaju se kroz svoje subjekte ili nosioce za koje se kaže da ih "dele" ili "drže". Sva tri pojma sadrže odredbe koje upućuju na postojanje akcionog potencijala, što je veoma važno jer je evidentno da fenomeni o kojima je reč snažno determinišu ljudsko ponašanje, bilo neposredno i aktuelno kao u slučaju javnog mnenja, bilo uda-

ljenije i iz pozadine kao u slučajevima političke kulture i vrednosti. Srodnost dolazi i iz relevantnosti ovih pojmova u institucionalnoj analizi, na primer, sva tri pojma se obilato koriste u tumačenju političkih partija, izbora, ponašanja birača, itd. Javno mnjenje, vrednosti i politička kultura ostvaruju slične funkcije u društvu - doprinose adaptaciji, koheziji, mobilizaciji, moralnoj integraciji, socijalnoj integraciji i orijentaciji pripadnika društva. Veoma je važna upravo za demokratiju i politički život uopšte i ekspresivna funkcija za šta nalazimo potvrdu u istraživanjima i javnog mnjenja, i političke kulture, i vrednosti. Najzad, u određenim okolnostima postoji mogućnost međusobnog transponovanja ova tri fenomena, mada je pre reč o izuzecima nego o pravilu.

Javno mnjenje je, uprkos brojnim sličnostima, ipak nezavisan, distinktivan pojam i u odnosu na vrednosti i na političku kulturu. Naime, javno mnjenje je relativno labilno i nestalno, reaktivno, specifično, ispoljava se kao dimenzija "pro et contra" u vezi sa nekim kontroverznim pitanjem, manje je važno za koncept ljudske prirode, uvek je instrumentalno, pretežno je kvantitativno, strukturisano je horizontalno, kraćeg je životnog ciklusa, ishod je egzogenih faktora i delotvorno je gotovo isključivo kada je većinsko.

Nasuprot tome, vrednosti su najstabilnije ljudske dispozicije, opšte su i hijerarhijski organizovane, zasićene elementom socijalno i lično poželjnog, krucijalne su za koncept ljudske prirode (čovек = biće koje vrednuje), normativne su prirode, posledica su sve tri vrste faktora (egzogenih, endogenih i autokreacije), više su kvalitativne i njihov životni ciklus je obično izrazito dug, pa čak prema principu inercije deluju i kada su prestale da budu funkcionalne. Metodološki gledano, javno mnjenje je gotovo uvek zavisna varijabla, dok vrednosti mogu biti i posredujuća i nezavisna varijabla, odnosno antecedentni uslov u istraživačkim nacrtima.

Politička kultura je u poređenju sa javnim mnjenjem šira, obuhvatnija, slojevitija i kompleksnija pojava. Ona je više faktor pozadine, posreduje između istorije i svakodnevnog života, sporo se menja i trans-situacione je prirode. Politička kultura nudi gotove obrasce svesti i ponašanja omogućavajući pojedincu da se lakše i bezbolnije prilagođava sredini. Politička kultura je zasnovana na prećutnoj saglasnosti pripadnika društva u celini ili pojedinih društvenih slojeva i otporna je na propagandu i manipulacije.

Komparativna pojmovna analiza je pružila jedan značajan nus-rezultat. Naime, iako smo se odnosom vrednosti i političke kulture detaljno bavili u jednom drugom radu (Pantić, 1998), poređenje javnog mnenja, s jedne strane, i vrednosti i političke kulture, s druge strane, otkrilo je značajne nove podudarnosti između poslednjih dvaju pojmova. Oba sadrže gotovo iste sličnosti sa javnim mnenjem i istovremeno se gotovo na identičan način od javnog mnenja razlikuju. Znači li to da su vrednosti i politička kultura jedan te isti fenomen? Na prvi pogled, odgovor bi mogao biti potvrđan, ali detaljnija i produbljenija analiza ipak upućuje na njihovu distinktivnost. Sličnost dolazi od snažnog upliva vrednosne komponente na integralnu političku kulturu, tačnije ova komponenta je strukturalno najznačajnija, najviše daje specifičnu boju političkoj kulturi. Izgleda da se vrednosti i politička kultura mogu prikazati u obliku modela sa koncentričnim krugovima, tim pre što obe kategorije, upravo zbog stavovskog porekla sadrže sve tri pominjane komponente. No, tu se postavlja pitanje koje su razlike, ako ih uopšte ima, između političke kulture i političkih vrednosti? U svakom slučaju, navedene koncentrične krugove vrednosti i političke kulture seče krug javnog mnenja na takav način da sa njima deli deo njihove površine (čitaj: iste ili slične karakteristike), ali istovremeno ostavljajući dovoljan deo površine izvan ovih koncentričnih krugova, što znači da javno mnenje ipak ima i specifične, samo njemu svojstvene karakteristike.

Komparativna istraživanja javnog mnenja, prezentirana u ovoj knjizi, preciznije koncepti samoizražavanja i elementi svetskog javnog mnenja u izvesnoj meri su istovremeno i zaključci relevantni za dominantne zajedničke vrednosti i proces kretanja ka globalnoj političkoj kulturi kao jednom novom fenomenu čije će implikacije verovatno biti dalekosežne, pa i za razumevanje pojma i uopšte prirode javnog mnenja u budućnosti.

Proširenje koncepta nacionalnog mnenja na globalni nivo nije, barem za sada, doprinelo razrešenju nekih od ključnih teorijskih dilema. U ravni formalnog određenja pojma (svetskog) javnog mnenja, prikazani rezultati komparativne analize više otvaraju nove dileme nego što daju odgovor na postojeće, i stvaraju dodatne nejasnoće i teškoće definisanja. Iako, pre svega, zasnovan na ideji postojanja imaginarne zajednice nacija, koncept svetskog javnog mnenja u kontekstu uobičajene upotrebe tog pojma uključuje više aspekata ili kom-

ponenti (Rusciano, 1990; 2003), što dodatno zamagljuje razlike između srodnih koncepata (vrednosti, politička kultura, mnjenje) i njihovih istraživanja. Jedan element svetskog mnjenja jeste tzv. *moralna komponenta*, koja se odnosi na zajedničke vrednosti podeljene između, ili unutar određene grupe nacija, tj. ono što se inače smatra tematičkom političke kulture; *pragmatička komponenta* naglašava isto zajedništvo, ali u vezi sa dominantnim interesima; pridaje se značaj i *snazi svetskog mnjenja* koja se odnosi na očigledan uticaj koje preovlađujuće mnjenje ima na svetske događaje i postupke pojedinih nacija; svetsko mnjenje uključuje i *reputaciju određene nacije* u svetu onako kako je opažaju građani te nacije, ali i građani drugih nacija; sa tim povezana jeste i funkcija svetskog mnjenja koje može predstavljati svojevrsnu *pretnju međunarodnom izolacijom* kao svojevrsnom kaznom za "neposlušne" nacije koje krše diktate svetskog mnjenja; najzad, svetsko mnjenje, tj. *svet opažen kao jedinica* ima i konkretne manifestacije u smislu institucionalizacije šire zajednice u obliku međunarodnih organizacija različitog tipa koje mogu osuđivati ili reagovati na ponašanje svojih članova.

Jasno je da pomenuti aspekti pojma svetskog javnog mnjenja dobrim delom zahvataju, daju primat ili se baziraju na nekim elementima prisutnim u prikazanim formalnim određenjima javnog mnjenja. Uslovno, moglo bi se reći da postoji svojevrsni paralelizam u tumačenjima i analizi nacionalnog i internacionalnog mnjenja, s tim što se presudne razlike pojavljuju u vezi sa jedinicom analize (reprezentativna skupina građana određene zemlje u prvom slučaju; zemlja ili skupina zemalja kao jedinica analize u drugom). Određenje koncepta svetskog mnjenja pre svega ide u pravcu isticanja širine saglasnosti subjekata (tačnije, subjekata različitih nacija), građenja konsenzusa, naglašavanja globalnog mnjenja kao novog kvaliteta koji je posledica interakcija, ali i u smislu suprotstavljanja svetskog mnjenja mišljenju nekog njegovog dela koje se može opaziti kao osamostaljeno, isticanja uticaja koje svetsko mnjenje ima na proces donošenja odluka na međunarodnoj sceni, ali i na planu unutrašnje politike određenih država.

Ovo poslednje je jasna analogija sa poznatom "spiralom tišine" (Noelle-Neumann, 1984). Pokazuje se da u zemljama koje su na neki način isključene ili su izgubile status u međunarodnoj zajednici jača nacionalizam i svojevrsna ostrašćenost manjine prema većinskom mi-

šljenju (Rusciano, 2003). Zagovaranjem superiornosti sopstvene nacije ublažava se anksioznost zbog izgubljenog međunarodnog prestiža i unutrašnjih teškoća. Povratak nacionalnog ponosa restrukturiranih političkih entiteta mora da se odvija unutar internacionalnog referentnog okvira jer identitet ne može više biti ustanovljen samo unutar nacije. Takođe, vladajuće elite unutar određenih država u takvoj situaciji moraju uzeti u obzir reakcije svetskog mnjenja na njihove političke poteze, čak iako se oni prvenstveno tiču unutrašnjih pitanja i unutrašnje politike. Svet je, u tom smislu, postao veliko globalno selo gde se gleda šta radi svaki pojedinačni član i gde se zaista svakog i tiče šta onaj drugi radi. Ovaj model može delimično objasniti i ranije prikazane podatke u vezi sa stepenom poželjnosti demokratije, tačnije nešto "niže" vrednovanje demokratije unutar populacije određenih država poput Rusije ili Irana²⁷ u kontekstu tenzija koje postoje u odnosima tih država sa Sjedinjenim Američkim Državama za koje se, uobičajeno, vezuje pojam demokratije. Negativne percepcije spoljopolitičkih postupaka i reakcija Sjedinjenih Američkih Država na spoljnu ili unutrašnju politiku Rusije ili Irana, mogu delom uticati i na negativnu konotaciju demokratije unutar populacija ovih zemalja, barem u vezi sa oblikom i načinom uvođenja demokratije za koju se Sjedinjene Američke Države otvoreno zalažu.

U kontekstu nekih drugih analiza, i dalje je otvoreno pitanje da li "imaginarna internacionalna zajednica" postoji van diskursa u vezi sa njom. Teorija globalnog mnjenja takođe tvrdi da svaka nacija i dalje definiše svetsko mnjenje u skladu sa sopstvenim interesima, a ne u skladu sa pretpostavljenom svetskom zajednicom (Rusciano, 2001). Budući da većina ljudi još uvek, u sferi međunarodnih događaja, razmišlja jedino u terminima nacionalnih interesa i da "*nacije i kulturne zone kojima one po pretpostavci pripadaju imaju ključni uticaj na vrednosni sistem ljudi proizvodeći distinktivne nacionalne sisteme masovno prihvaćenih uverenja*" (Inglehart&Welzel, 2005a, str. 69), svetsko mnje-

²⁷ O nižem vrednovanju demokratije u populaciji ovih država može se govoriti samo uslovno, budući da i građani ovih zemalja većinski demokratiju smatraju najboljim oblikom vladavine i jedino u kontekstu stepena poželjnosti demokratije u drugim analiziranim državama u kojima je preferencija demokratije izraženija.

nje je u tom kontekstu vrlo fluidna i promenljiva kategorija, pa se može postaviti pitanje opravdanosti upotrebe ovog koncepta²⁸.

Sa druge strane, neke od suštinskih karakteristika javnog mnjenja se u formalizovanju koncepta svetskog mnjenja mogu prihvatiti uz mnoge ograde i samo uslovno. Vredi spomenuti samo neke od njih. Interakcija članova veće ili manje grupe često se navodi kao preduslov formiranja mnjenja kao nadindividualnog kvaliteta. Problem je što u slučaju mnjenja koje bi uključivalo skupinu nekoliko zemalja interakcije predstavljaju "komunikaciju na daljinu". Samim tim, interakcije su posredne (putem medija, savremenih informacionih tehnologija, zavisne od interpretacija sveta i događaja na međunarodnoj sceni koje nude drugi, uglavnom manjina), ograničene (npr. jezičke barijere), pa i apersonalnog karaktera (formalizovani odnosi između različitih institucija).

Pored toga, distribucija mnjenja (homogenost, heterogenost i sl.), ali i opaženi obrasci, pod velikim su uticajem sadržaja na koji se odnose. Ovo se implicitno podrazumeva u vezi sa bilo kakvim istraživanjem, ali u slučaju svetskog mnjenja dodatno dobija na značaju jer jedna od suštinskih karakteristika mnjenja jeste da se odnosi na neko sporno društveno pitanje. Međutim, postavlja se jednostavno pitanje šta je, zapravo, sporna ili kontroverzna društvena tema za veliku zajednicu svetskih zemalja. Blisko u vezi sa tim jeste i pitanje homogenosti ili konsenzusa kao kriterijuma formalizovanja mnjenja. Čak ni ono što je na nivou činjeničkog stanja poznato, ne mora među građanima različitog delova sveta izazivati puni konsenzus. Na primer, pitanja poput globalnog zagrevanja koje je neosporno, u nekim zemljama podrazumevaju što hitniju akciju, dok se u drugima misli da je čitava priča preuveličana, drugim rečima, izostaje konsenzus. Neka druga pitanja, međutim, poput ovde analiziranog stava prema demokratiji kao najboljem obliku vladavine, izazivaju opšti konsenzus, iako

²⁸ U tom kontekstu su i podaci prikupljeni u Svetskoj studiji vrednosti koji pokazuju da se kao važna odrednica identiteta u skupini ranije analiziranih zemalja na svetu daleko češće navodi pripadnost lokalnoj zajednici (40%) i državi (35%), nego kontinentu (4%) ili svetu (8%). To praktično znači da približno tek svaki deseti čovek na svetu sebe prevashodno doživljava kao građanina sveta, a ne pripadnika određene nacije ili kontinenta.

nije, i verovatno nikada neće biti poznato, kakav bi bio objektivni i sud stvarnosti u vezi sa tim. Ali, čak i konvergencija, kao važna osnova za kolektivno delovanje i udruženu akciju, barem u slučaju svet-skog mnjenja u vezi sa poželjnošću demokratije, ne određuje nužno šta će se desiti i nema predvidljive društvene posledice. Omeđenost sadržajem ima i još jedno važno značenje od koga presudno zavisi distribucija mnjenja i faktori koji na njega utiču. Analizirane teme mogu biti manje ili više bliske, odnosno manje ili više pod uticajem preovlađujućih, za određenu grupu karakterističnih uverenja, stavova i vrednosti. Teme koje se nalaze na svojevrsnoj periferiji kolektivne svesti, uobičajene u javnomnjenjskim istraživanjima, mogu biti nezavisne od uticaja relevantnih faktora. Nešto "osetljivije" teme, bliže centru, i samim tim pod većim uticajem nekih relevantnih individualnih, makroekonomskih ili faktora političke kulture, mogu izazvati i veće podele, omeđenost i odsustvo konsenzusa, što upućuje na posebnu obzirnost u izboru predmeta i sadržaja analize.

Najzad, javno mnjenje je, po definiciji, promenljiva i aktuelna kategorija, što bi u startu moglo diskvalifikovati mnoge nalaze sa svet-skog nivoa. Jednostavan razlog za to jeste što tako sveobuhvatno istraživanje koje će uključiti veliki broj zemalja u svetu zahteva izvesno vreme, unutar kojeg se mogu desiti potpuno radikalne promene s obzirom na predmet analize. Rezultati analize globalnog mnjenja verovatno imaju daleko kraći rok trajanja nego analize nacionalnog mnjenja, pa i ovde prikazani rezultati mogu biti validni jedino do nekog drugog vremenskog trenutka, uvida ili nalaza. Rešenje ovog problema moglo bi se pronaći u analizi nešto opštijih stavova, čime se dodatno zamagljuje granica između istraživanja mnjenja, vrednosti i političke kulture.

Izložene analize empirijskih podataka, sa druge strane, ipak daju potvrde pojedinih aspekata teorijskih analiza odnosa između tri srodna pojma - vrednosti, političke kulture i mnjenja i dodatno govore o opravdanosti i heurističkoj vrednosti razlikovanja ova tri pojma (u kontekstu ove analize, razlikovanja pojma javno mnjenje od prva dva). Čini se da je nesumnjivo potvrđen stav o tome da se javno mnjenje tek delimično prepliće i ima određene sličnosti sa vrednostima i političkom kulturom, ali ne u tolikoj meri da bi bilo njihov konstitutivni deo. U prilog tome govori podatak da stepen preferencije demokrat-skog oblika vladavine, iako iznenađujuće, nije pod uticajem karakte-

ristika političke kulture određenog društva niti dominantnih vrednosti u populaciji. To, sa jedne strane, potvrđuje zasnovanost mnjenja na delimičnim i nekonzistentnim znanjima, tj. nepotpunim stavovima. Na taj način postaje moguće da demokratija bude visoko poželjna i među građanima koji nemaju nikakvo iskustvo života pod demokratijom niti sa demokratskim procedurama ili u sredinama u kojima su neke karakteristike demokratske političke kulture slabo razvijene.

U skladu sa tim, očigledno je da akcioni potencijal javnog mnjenja zavisi od pozadinskog konteksta, pre svega, od karakteristika političke kulture, jer je u jednom broju država sa kvalitetnijim demokratskim institucijama i višim nivoima socioekonomskog razvoja poželjnost demokratije visoka, što je verovatno posledica i dobrih institucionalnih mehanizama, odgovorne elite i kvalitetnih mehanizama kontrole koji javnom mnjenju daju legitimitet, pa običan pojedinac ima svest da je njegovo mišljenje važno i deo celine koja može imati važne društvene posledice. To same građane čini spremnijim i slobodnijim da izraze svoje mišljenje, pa i da, recimo, budu kritični prema demokratiji i načinu na koji ona funkcioniše u njihovoj zemlji. Opšta poželjnost i u nisko razvijenim, nedemokratskim društvima potvrđuje kako upravo izloženu pretpostavku, tako i pretpostavku o slabom intenzitetu javnog mnjenja jer poželjnost demokratije u velikom broju zemalja nije proizvela društvenu snagu potrebnu za prevrat, smenu autoritarnog sistema ili poboljšanje kvaliteta funkcionisanja demokratije tamo gde ona već postoji.

Takođe, nediskriminativna poželjnost demokratije koja nije na dosledan način povezana sa posledičnim kvalitetom demokratije određenog društva, pre svega upućuje na zaključak o slaboj prediktivnoj vrednosti javnog mnjenja. Blisko povezano sa tim jeste i pitanje promena u preovlađujućim stavovima na nivou svetskog javnog mnjenja, budući da je mnjenje podložno socijalnoj eroziji, a sve s obzirom na relevantne faktore formiranja mnjenja, ali i specifičnosti pojedinih regiona ili delova sveta.

Slučaj Srbije u vezi sa izloženom analizom predstavlja posebno ilustrativan primer. U kontekstu univerzalne poželjnosti demokratije u svim analiziranim zemljama, i građani Srbije većinski demokratiju smatraju najboljim oblikom vladavine, na nivou svetskog proseka (89%). Sa druge strane, takav stav nije podržan odgovarajućom kombinacijom opštih dispozicija koje bi uočene preferencije činile efektivnijim.

Analiza raširenosti vrednosti samoizražavanja kao subjektivnog aspekta demokratske političke kulture pokazuje da otprilike šestinu populacije Srbije u periodu od 1996. do 2007. g. karakterišu ove vrednosti (17%). Drugim rečima, postoji veliki jaz između verbalne podrške demokratiji (izražene prihvatanjem stava o superiornosti demokratskog oblika vladavine) i korelata demokratske političke kulture na nivou dubljih i opštijih dispozicija (izražene prihvatanjem vrednosti samoizražavanja). Visok stepen preferencije demokratije praćen niskom raširenošću vrednosti samoizražavanja ukazuje na to da je podrška demokratiji od strane građana Srbije, pre svega, instrumentalne, a ne intrinzičke prirode, zasnovana na izolovanim i spoljnim manifestacijama demokratskog sistema i na kratkotrajnom iskustvu funkcionisanja demokratije u Srbiji koja je još u povoju. Ovaj aspekt analize, iako ograničen samo na Srbiju, ima nekoliko važnih implikacija.

Osim dodatne potvrde ranije diskutovanih aspekata odnosa mnjenja i političke kulture (slabija prediktivna vrednost mnjenja, slabiji intenzitet, zasnovanost na nepotpunim stavovima itd.), vredi spomenuti još jedan aspekt koji se tiče pretpostavljenog uticaja tendencije ka davanju socijalno poželjnih odgovora na iznenađujuće visoke nivoe preferencije demokratije, a što ubedljivo dokumentuje razlike koje se mogu pojaviti u analizama preovlađujućih mnjenja sa jedne, i karakteristika političke kulture, sa druge strane. Ispitivanje stavovsko-vrednosnih komponenti demokratske političke kulture i odnosa prema demokratiji na osnovu većeg broja indikatora koji su sadržinski udaljeni od ovog pojma daje bitno drugačiju sliku, nego analiza slaganja sa pozitivno formulisanom tvrdnjom u kojoj se veliča demokratija. Iako su i ove, kao i bilo koje tvrdnje manje ili više posredovane tendencijom ka davanju socijalno poželjnih odgovora, uočene razlike bi mogle biti posledica manjeg uticaja socijalne poželjnosti u slučaju indikatora koji ne bude direktne asocijacije sa pojmom demokratije. Deduktivnim metodom iz hipotetskog konstrukta (demokratske) političke kulture izolovane stavovske dispozicije verovatno bivaju procenjene u skladu sa opštijim karakteristikama pojedinca koje predstavljaju referentni okvir za doneti sud, pa samim tim bolje odražavaju realno stanje u populaciji. To govori o većoj validnosti analize, ako ne dubljih dispozicija, barem indikatora koji se na pojam demokratije odnose indirektno, a za koje postoje teorijski i empirijski argumenti da su sa njom povezani. Takođe, analiza upućuje na oprez u izvlače-

nju zaključaka o karakteristikama političke kulture na osnovu preovlađujućih mnjenja koja se baziraju na indukciji i tvrdnjama koje su pod izrazitim uticajem tendencije ka davanju socijalno poželjnih odgovora. Korišćenje većeg broja indikatora, kao uobičajena procedura u analizi političke kulture, omogućava i identifikovanje latentnih struktura koje kao dinamičnije i centralnije dispozicije leže u osnovi i determinišu "spoljne" strukture i periferna uverenja. Na hipotetskom kontinuumu centralnost-periferija, politička kultura i mnjenje leže na manje ili više udaljenim tačkama, pri čemu nisu nužno povezani ili istog predznaka, odnosno kvaliteta, mada to svakako mogu biti, a najčešće i jesu.

Najzad, brojni autori ističu relevantnost generacijske hipoteze kao modela promene preovlađujućih vrednosnih obrazaca određenog društva i dominantne političke kulture, pri čemu se često pokazuje da sličnost pripadnika iste generacije prevazilazi nacionalne razlike i da su mlađe kohorte sve sličnije međusobno usled sličnosti zajedničkih individualnih karakteristika (Siemienska, 2003). Analiza ovog tipa bila bi od velike koristi u vezi sa karakteristikama svetskog javnog mnjenja (jer su, recimo, mlađi ispitanici više uključeni u proces razmene informacija na osnovu savremenih informacionih tehnologija; obrazovaniji su kognitivno opremljeniji za ovaj proces i sl.). Insistiranje na nacionalnoj, kulturnoj ili civilizacijskoj omeđenosti dominantnih stavova, uverenja i vrednosti, zasnovano na agregatnoj analizi može voditi ekološkoj pogrešci kada se na osnovu ustanovljenih odnosa na agregatnom nivou analize izvode zaključci o odnosima na individualnom nivou, tj. nivou pojedinca i zanemarivanju važnosti individualnih karakteristika kao faktora formiranja i prihvatanja određenih stavova. Samo analiza na individualnom nivou može dati odgovor na pitanje da li dalja dinamika svetskog mnjenja ide u pravcu pomeranja osnovne animoziteta ili simpatija prema ljudima koji pripadaju drugim grupama (po bilo kom kriterijumu) sa normi zasnovanih na nacionalnim interesima ka normama koje bi idealno u budućnosti odražavali pogled na svet koji bi delili obični ljudi širom sveta. Zanemarivanje uticaja ovih varijabli moglo bi iz čitave priče izbaciti konkretnog pojedinca - element od koga sve počinje i na kome se sve završava.

Objedinjena literatura

- Adler, F. (1956): "The Value Concept in Sociology", *American Sociological Review*, No 62, 272-279.
- Albig, W. (1956): "Modern Public Opinion", McGraw-Hill, New York.
- Al-Brazait, F. (2003): Muslims and Democracy: An Empirical Critique of Fukuyama's Culturalist Approach, in Inglehart, R. (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 46-76.
- Allport, F.H. (1934): "The J-Curve Hypothesis of Conforming Behavior", *J. Soc. Psychol.*, V, 141-183.
- Allport, F.H. (1937): "Toward a Science of Public Opinion", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 1, 7-23.
- Allport, G.W. (1969): "Sklop i razvoj ličnosti", *Kultura*, Beograd.
- Allport, G.W. (1954): "The Nature of Prejudice", Addison-Wesley, Cambridge.
- Almond, G. (1956): "Comparative Political Systems", *J. of Politics*, XVIII.
- Almond, G. (1966): "Comparative Politics", Little, Brown, Boston.
- Almond, G. (1990): "Političko istraživanje kulture - osvrt i prikaz", *Treći program Radio Beograda*, br. 3-4, 63-75 (prevod nemačkog originala iz 1987).
- Almond, G. and Verba, S. (1963): "Civic Culture", Princeton Univ. Press.
- Almond, G. and Verba, S., eds. (1980): "The Political Culture Revisited", Little, Brown, Boston.
- Arnoff, M. J., ed. (1983): "Culture nad Political Change", *Political Anthropology*, Vol 2, New Brunswick ("Conceptualizing the Role of Culture in Political Change", pp. 1-38).

- Arts, W., L. Halman and J. Hagenaars eds. (2003): *The Cultural Diversity Of European Unity*, Brill, Leiden-Boston.
- Avramović, Z. (red.) (1997): *Demokratija, vaspitanje, ličnost*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd.
- Bačević, Lj. i drugi (1994): "Javno mnenje", Institut društvenih nauka, Beograd.
- Barnard, F.M. (1969): "Culture and Political Development; Herder's Suggestive Insights", *American Political Science Review*, Vol. LXII (June), No 2., pp. 379-397.
- Barton, A. (1963): "Measuring the Values of Individuals", *Columbia Univ., B.A.S.R., New York*.
- Barton, A., Denitch, B. and Kadushin, Ch. (1973): "Opinion-making Elites in Yugoslavia", Praeger, New York.
- Barton, A.H. (1963): "Measuring the Values of Individuals", *Columbia Univ. Press, B.A.S.R., New York*.
- Becker, H. (1941): "Supreme Values and the Sociologist", *American Sociological Review*, No. 6, pp. 155-172.
- Bem, W. (1970): "Beliefs, Attitudes and Human Affairs", Brooks, Cole, Belmont.
- Bennett, W.L. (1980): "Public Opinion in American Politics", *Harcourt Brace Jovanovich, New York*.
- Berelson, B. and Janowitz, M., eds. (1950): "Public Opinion and Communication", *Free Press, Glencoe, Illinois*.
- Bernard, L.L. (1926): "An Introduction to Social Psychology", *Holt, New York*.
- Bilsky, W. & S. H. Schwartz (1994): *Values and Personality, European Journal of Personality*, Vol. 8, pp. 163-181.
- Binkley, R.C. (1928): "The Concept of Public Opinion in the Social Sciences", *Social Forces*, Vol. 6, 389-396.
- Blumer, H. (1950): "The Mass, the Public, and the Public Opinion", in: *Berelson and Janowitz (1950)*, p. 43-49.
- Bogardus, E. S. (1951): *The Meaning of Public Opinion*, *Association Press, New York*.

- Bogardus, E.S. (1929): "Public Opinion as a Social Forces", Social Forces, Vol. 8.
- Bojanović, R. (1999): *Psihologija međuljudskih odnosa*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Bojanović, R. (2004): *Autoritarni pogled na svet*, Centar za primenjenu psihologiju, Beograd.
- Bolčić, S. (1977): "Interesi društvenih slojeva i determinante njihovog formiranja", u: Popović, M. i drugi: "Društveni slojevi i društvena svest", Institut društvenih nauka, Beograd, 65 - 120.
- Bond, M. H. et al. (2004): Culture-Level Dimensions of Social Axioms and Their Correlates Across 41 Cultures, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 35, No. 5, pp. 548-570.
- Boomgaarden, H. G. & C. H. de Vreese (2007): Dramatic Real-World Events and Public Opinion Dynamics, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 19, No. 3, pp. 354-366.
- Bourdieu, P. (1972): "Public Opinion Does Not Exist", u: Matelart, A. and Siegelau, S., eds.: "Communication and Class Struggle", Vol. 1. International General, New York, 124-130.
- Brown, A. and Gray, eds. (1979): "Political Culture and Political Change in Communist States", Macmillan, London.
- Canache, D., J. Mondak & M. Seligson (2001): Meaning and Measurement in Cross-National Research on Satisfaction with Democracy, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 64, No. 4, pp. 506-528.
- Chaplin, J.P. (1968): "Dictionary of Psychology", Dell, New York.
- Childs, H.L. (1965): "Public Opinion", Van Nostrand, Princeton, New Jersey.
- Chisman, F.P. (1976): "Attitude Psychology and Study of Public Opinion", Pennsylvania State Univ.
- Christenson, R.M. and McWilliams, R.O., eds. (1962): "Voice of People - Readings in Public Opinion and Propaganda", McGraw-Hill, New York.

- Clark, C. (1933): "The Concept of the Public", *Southwestern Social Science Quarterly*, 1933, 13, 311 - 320.
- Crystal, D. S. & M. De Bell (2002): Sources of Civic Orientation among American Youth: Trust, Religious Valuation, and Attributions of Responsibility, *Political Psychology*, Vol. 23, No. 1, pp. 113-132.
- Dahl, R. (1961): "Who Governs", Yale Univ. Press, New Haven.
- Dalton, R.J. (1988): "Citizen Politics in Western Democracies", Chatam House, Chatam, New Jersey.
- Daugnad, M. and Mehl, D. (1983): "Elite, Sub-Elite and Counter-Elite", *Social Science Information*, No. 22, pp. 817-865.
- Davidson, W. (1958): "The Public Opinion Process", *Public Opinion Quarterly*, 22, 91-106.
- Davis, D. W. & C. Davenport (1999): Assesing the Validity of the Postmaterialism Index, *American Political Science Review*, Vol. 93, No. 3, pp. 649-664.
- Davis, D. W., K. M. Dowley and B. D. Silver (1999): Postmaterialism in World Societies: Is It Really a Value Dimension?, *American Journal of Political Science*, Vol. 43, No. 3, pp. 935-962.
- Defoe, J.W. (1933): "Public Opinion as a Factor in Government", in: Quency Wright, ed. "Public Opinion and World Politics", Univ. of Chicago Press.
- Devine, D. (1972): "The Political Culture of the the Culture of the United States", Little, Brown, Boston.
- Devine, D.J. (1970): "The Attentive Publics", Rand McNally, Chicago.
- Dewey, J. (1927): "The Publics and Its Problems", Holt, New York.
- Diamond, L, ed. (1993): "Political Culture and Democracy in Developing Countries", Lynne Reinner, Boulder, London.
- Dodd, S. (1951): "On Classifying Human Values", *American Sociological Review*, Vol. 16, 645-653.

- Dodd, S. (1957): The World Association for Public opinion Research, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 179-184.
- Doob, L. (1948): *Public Opinion and Propaganda*, Holt, New York.
- Drews, E.M. and Lipson, L. (1971): "Values and Humanity", St. Martin's Press, New York.
- Đorđević, T. (1982): "Javno mnjenje", u Lukić, R. i Pečujlić, M. gen. ed.: *Sociološki leksikon*, Savremena administracija, Beograd, str. 249-251.
- Easton, D. (1965): "A System Analysis of Political Life", Wiley, New York.
- *European and World Values Surveys Four-wave Integrated Data File, 1981-2004, v. 20060423* (2006). The European Values Study Foundation and World Values Survey Association, Tilburg.
- Eysenck, H. (1954): "The Psychology of Politics", Routledge and Kegan Paul, London.
- Fagen, R.R. (1969): "The Transformation of Political Culture in Cuba", Stanford Univ. Press.
- Feldman, S. (2003): Enforcing Social Conformity: A Theory of Authoritarianism, *Political Psychology*, Vol. 24, No. 1, pp. 41-74.
- Ferguson, K.M. (2006): Social capital and children's wellbeing: a critical synthesis of the international social capital literature, *International Journal of Social Welfare*, Vol. 15, pp. 2-18.
- Fukujama, F. (2002): *Kraj istorije i poslednji čovek*, CID, Podgorica.
- Gallup, G. (1957): The Changing Climate for Public Opinion Research, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 23-27.
- Gault, R.H. (1923): "Social Psychology, Holt, New York.
- Gebhart, J. (1990): "Politička kultura i civilna religija", Treći program radio Beograda, 3-4, 85-99.

- Gibbins, J.R., ed. (1989): "Contemporary Political Culture", Sage, London.
- Girvin, B. (1989): "Change and Continuity in Liberal Democratic Political Culture"
- Goldsmith, B., Y. Horjuchi & T. Inoguchi (2005): American Foreign Policy and Global Opinion - Who Supported the War in Afghanistan?, *Journal of Conflict Resolution*, Vol. 49, No. 3, pp. 408-429.
- Golubović, Z., B. Kuzmanović i M. Vasović (1995): *Društveni karakter i društvene promene u svetlu nacionalnih sukoba*, Institut za filozofiju i društvenu teoriju, Filip Višnjić, Beograd.
- Graves, W.B. (1928): "Readings in Public Opinion", Appleton, New York.
- Gredelj, S. (1993): "Dominantne vrednosne orijentacije", u: Lazić, M., ed.: "Razaranje društva", Filozofski fakultet i "Filip Višnjić", Beograd, p. 175-224..
- Grupa autora (1994): "Srbija u modernizacijskim procesima XX veka", Institut za noviju istoriju, Beograd.
- Guerin, D., F. Petry & J. Crete (2004): Tolerance, protest and democratic transition: Survey evidence from 13 post-communist countries, *European Journal of Political Research*, Vol. 43, pp. 371-395.
- Habermas, J. (1969): "Javno mnjenje, Kultura, Beograd.
- Hagenaars, J., L. Halman & G. Moors (2003): Exploring Europe's Basic Values map, in in Arts, W., L. Halman and J. Hagenaars (eds.): *The Cultural Diversity of European Unity*, Brill, Leiden-Boston, pp. 23-58.
- Hantington, S. (1996): *Sukob civilizacija i novi svetski poredak*, CID, Podgorica.
- Hennessy, B. C. (1970): *Public Opinion*, Wadsworth, California.
- Herberichs, G. (1966): On Theories of Public Opinion and International Organization, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 30, No. 4, pp. 624-636.

- Hofstede, G. (1980): *Culture's Consequences - International Differences in Work-Related Values*, Sade Publications, London.
- Holloway, H. and George, J. (1979): "Public Opinion: Coalitions, Elites, and Masses, St. Martin's Press, New York.
- Hrnjica, S. (1975): Zrelost ličnosti, *Psihologija*, God. VII, br. 3-4, str. 59-78.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005a): *Modernization, Culture Change, and Democracy - The Human Development Sequence*, Cambridge University Press, Cambridge.
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005b): *Modernization, Culture Change, and Democracy - The Human Development Sequence*, Cambridge University Press, Cambridge (Internet appendix).
- Inglehart, R. & C. Welzel (2005c): Political Culture and Democracy: Analyzing Cross-Level Linkages, *Comparative Politics*, 36, pp. 61-79.
- Inglehart, R. & W. E. Baker (2000): Modernization, Culture Change and the Persistence of Traditional Values, *American Sociological Review*, Vol. 65, pp. 19-51.
- Inglehart, R. (1988): The Renaissance of Political Culture, *American Political Science Review*, Vol. 82, No. 4, pp. 1203-1230.
- Inglehart, R. (1990): *Culture Shift In Advanced Industrial Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (1997): *Modernization And Postmodernization: Cultural, Economical, and Political Change In 43 Societies*, Princeton University Press, Princeton.
- Inglehart, R. (2000): Globalization and Postmodern Values, *The Washington Quarterly*, 23 (1), 215-228.
- Inglehart, R. (2005a): Liberalism, Postmaterialism, and the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, sajt www.worldvaluessurvey.org (posećen 16. 3. 2006. g.)
- Inglehart, R. (2005b): Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science* 6 (3), pp. 1-31.

- Inglehart, R. (ed.) (2003): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowlale.
- Inglehart, R. et al., eds. (2004): "Human Values and Values", Siglo XXI Editores, Mexico.
- Jacob, P. (1971): "Values and Active Community", Free Press, New York.
- Joksimović, S. i sar. (1988): *Mladi i neformalne grupe*, Istraživačko-izdavački centar SSOS i Centar za idejni rad SSO, Beograd.
- Jordan, E. (1930): "Theory of Legislation", Progress, Indianapolis.
- Katz, D. (1960): "The Functional Approach to the Study of Attitudes", *Public Opinion Quarterly*, 24, 163-204.
- Katz, D. et al. eds (1940): "Public Opinion and Propaganda", Dryden Press, New York.
- Kavanagh, D. (1972): "Political culture", Macmillan, London.
- Key, V.O. Jr. (1961): "Public Opinion and American Democracy", Knopf, New York.
- Kincaid, J. (1982): "Political Culture, Public Policy, and American States", Publius Book, Philadelphia.
- Kinder, D.R. and Sears, D.O. (1985): "Public Opinion and Political Action", in: Lindzey, G. and Aronson, E., eds.: "Handbook of Social Psychology", Random House, New York, 659-741.
- King, C.L. (1928): "Public Opinion in Government", in the Introduction to W.B. Graves: "Readings in Public Opinion", Appleton, New York.
- Klajn, I. (2007): *Rečnik jezičkih nedoumica*, Čigoja štampa, Beograd.
- Kluckhohn, C. (1952): "Values and Value Orientations in the Theory of Action", in: Parsons, T. and Shils, eds.: "Toward a General Theory of Action", Harvard Univ. Press.
- Knutson, N. J. (ed.) (1973): *Handbook of Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, London.

- Kohn, M. (1969): *Class and Conformity: A Study Of Values*, The Dorsey Press, Illinois.
- Komšić, J., Pantić, D. i Slavujević, Z. (2003): "Osnovne linije partijskih podela i mogući pravci političkog pregrupisanja u Srbiji", Institut društvenih nauka i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd.
- Krech, D., Crutchfield, H. and Balachey, E. (1972): "Pojedinaac u društvu", Zavod za udžbenike, Beograd.
- Kuzmanović, B. (1990): Vrednosne orijentacije učenika završnog razreda osnovne škole, u Havelka, N. i sar.: *Efektii osnovnog školovanja*, Institut za psihologiju, Beograd, str. 215-234.
- Kuzmanović, B. (1994): Autoritarnost, u Lazić, M. (ur.): *Razaranje društva*, Filip Višnjić, Beograd, str. 151-173.
- Kuzmanović, B. (1995): Društvene promene i promene vrednosnih orijentacija učenika, *Psihološka istraživanja*, br. 7, str. 17-47.
- Kuzmanović, B. (1997): Ličnost i demokratsko ponašanje, u Avramović, Z. (red.): *Demokratija, vaspitanje, ličnost*, Institut za pedagoška istraživanja, Beograd, str. 135-149.
- Kuzmanović, B. (1998): Retradicionalizacija političke kulture, u Vasović, M. (red.): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 257-284.
- Kuzmanović, B. (2003): Autoritarna svest kao ometajući čini-lac u razvoju demokratskih institucija, u Pantić, D. (red.): *Promene vrednosti i tranzicija u Srbiji: pogled u budućnost*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 123-130.
- La Due Lake, R. & R. Huckfeldt (1998): Social Capital, Social Networks, and Political Participation, *Political Psychology*, Vol. 19, No. 3, pp. 567-584.
- Lane, R.E. and Sears, D.O. (1964): "Public Opinion", Englewood Cliffs, Prentice-Hall, New Jersey.
- Laswell, H. (1957): The Impact of Public Opinion Research on Our Society, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 33-38.

- Lazić, M. (1994): *Razaranje društva: jugoslovensko društvo u krizi 90-ih*, Filip Višnjić, Beograd.
- Lijphart, A. (1968): "The Politics of Accomodation", Univ. of California Press. Berkeley.
- Lippmann, W. (1922): "Public Opinion", Harcourt, Brace, New York.
- Lippmann, W. (1925): "Phantom Public", Harcourt, Brace, New York.
- Lipset, S. M. (1969): *Politički čovek*, Rad, Beograd.
- Lowell, A.L. (1913): "Public Opinion and Popular Government", Longmans, Green.
- Luhmann, N. (1994): "An interview with David Sciulli", *Theory, Culture, and Society*, 11, 2, 37-69.
- Lukić, R. (1994): "O pojmu i stvaranju javnog mnjenja", u: Baćević, Lj. i drugi: "Javno mnjenje", Institut društvenih nauka, Beograd, 31-37.
- Lukić, R. (1994): "Sociologija morala", SANU, Beograd.
- Lundberg, G.A. (1930): "Public Opinion from Behaviouristic Viewpoint", *Am. J. Soc.* XXXV, 387-405.
- Luttbeg, N., ed. (1968): "Public Opinion and Public Policy", Dorsey, Homewood.
- Marsh, A. (1977): "Protest and Political Consciousness", Sage, London.
- Maslow, A. (1954): "Motivation and Personality", Harper, New York.
- Matić, M. i Podunavac, M., eds.(1993): "Enciklopedija političke kulture", Savremena administracija, Beograd.
- Mihailović, S. (1998): Politička kultura i javno mnjenje, u Vasović, M. (red.): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 115-130.
- Milošević, J. (1993): Antidemokratska politička orijentacija, *Gledišta*, br. 1-6, str. 139-146.
- Minar, D.W. (1960): "Public Opinion in the Perspective of Political Theory", *The Western Political Quarterly*, 23, 31-44.

- Mishler, W. & R. Rose (2002): Learning and Re-Learning Regime Support: The Dynamics of Post-Communist Regimes, *European Journal of Political Research*, 41, pp. 5-36.
- Morris, Ch. (1956): "Varieties of Human Life", Univ. of Chicago Press.
- Muller, E. M. & M. A. Seligson (1994): Civic Culture and Democracy: The Question of Causal Relationships, *American Political Science Review*, Vol. 88, No. 3, pp. 635-652.
- Noelle-Neumann, E. (1984): "The Spiral of Silence", Univ. of Chicago Press.
- Olport, G. (1969): "Sklop i razvoj ličnosti", Kultura, Beograd.
- Palmer, P.A. (1950): "The Concept of Public Opinion in Political Theory", in: Berelson and Janowitz (1950), 3-13.
- Pammet, J. and Whittington, M. (1976): "Foundations of Political Culture: Political Socialization in Canada", Macmillan of Canada, Toronto.
- Pantić, D. (1977): "Vrednosti i ideološke orijentacije društvenih slojeva", u: Popović, M. i drugi: "Društveni slojevi i društvena svest", Institut društvenih nauka, Beograd, 269-406.
- Pantić, D. (1980): "Priroda interesovanja", IIC i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Pantić, D. (1981): *Vrednosne orijentacije mladih u Srbiji*, Istraživačko-izdavački centar, SSO Srbije, Beograd.
- Pantić, D. (1985): Uticaj crta ličnosti na determinaciju društveno-političkog angažovanja, u Goati, V., i sar.: *Političko angažovanje u jugoslovenskom društvu*, NIRO Mladost, Beograd, str. 201-277.
- Pantić, D. (1988a): "Politička kultura mladih u Srbiji", IIC i Institut društvenih nauka, Beograd.
- Pantić, D. (1988b): "Politička kultura radnika" Centar PK SKV za političke studije, Novi Sad (neobjavljeni rukopis istraživačkog izveštaja).
- Pantić, D. (1990): *Promene vrednosnih orijentacija mladih u Srbiji*, Institut društvenih nauka, Centar za politikološka istraživanja i javno mnjenje, Beograd.

- Pantić, D. (1994): Javno mnjenje i vrednosti, u Baćević, Lj. (red.): *Javno mnjenje*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 39-78.
- Pantić, D. (1995): "Dominantne vrednosne orijentacije u Srbiji i mogućnosti nastanka civilnog društva", u: Pavlović, V. i drugi: "Potisnuto civilno društvo", Eko-centar, Beograd, str. 71-103.
- Pantić, D. (1998): "Value orientations of the Electorate", in: Goati, V., ed.: "Elections to the Federal and Republican Parliaments of Yugoslavia (Serbia and Montenegro) 1990-1996", WZB: Founding Elections in Eastern Europe, Sigma, Berlin, pp. 69-85.
- Pantić, D. (1998): Politička kultura i vrednosti, u Vasović, M. (red.): *Fragmenti političke kulture*, Institut društvenih nauka, Beograd, str. 38-79.
- Pantić, D. (2002): Vrednosti birača pre i posle demokratskog preokreta 2000. godine, u V., Goati (ur.): *Partijska scena Srbije posle 5. oktobra 2000.*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 131-158.
- Pantić, D. (2005): "Da li su vrednosti građana bivših komunističkih zemalja slične?", Zbornik Matice srpske za društvene nauke, 118-119, str. 49-69.
- Pantić, D. i Z. Pavlović (2006): Stranačke pristalice i komponente političke kulture u Srbiji, u Lutovac, Z. (ur.): *Političke stranke i birači u državama bivše Jugoslavije*, Friedrich Ebert Stiftung i Institut društvenih nauka, Beograd, str. 41-112.
- Parsons, T. and Shils, eds.: "Toward a General Theory of Action", Harvard Univ. Press.
- Patrick, G. M. (1984): "Political Culture", in: Sartori, G., ed. "Social Science Concepts", Sage, London, pp. 265-314.
- Pavlović, Z. (2006): Vrednosti u Srbiji u drugom dobu modernizma, *Sociološki pregled*, Vol. xxxx, No. 2, str 247-262.
- Pavlović, Z. (2007): Demokratska politička kultura u Srbiji pre i posle demokratskih promena, *Nova srpska politička misao*, (u pripremi).

- Perry, R., ed. (1954): "Realms of Value", Harvard Univ. Press.
- Podunavac, M. (1982): "Politička kultura i politički odnosi", Radnička štampa, Beograd.
- Powell, G. B. ((1986): "American Voting Behavior in Comparative Perspective",
- Powell, N.J. (1952): "Anatomy of Public Opinion", Prentice-Hall, New York.
- Price, V. (1992): "Public Opinion", Sage, London.
- Putnam, R. (1993): *Making Democracy Work: Civic Tradition in Modern Italy*, Princeton University Press, Princeton.
- Pye, L. (1968): "Political Culture", in: Sills, E., gen. ed.: "International Encyclopedia of the Social Sciences", Vol. 12, pp. 218-225, Macmillan, New York.
- Pye, L. (1972): "Culture and Political Science: Problems in the Evaluation of the Concept of Political Culture", *Social Science Quarterly*, Vol. 53, 2, pp. 285-296.
- Pye, L. and Verba, S., eds. (1965): "Political Culture and Political Development",
- Qualter, T.H. (1985): "Opinion Control in the Democracies", Macmillan, New York.
- Rogers, C. (1969): "Freedom to Learn", Merrill, Columbus.
- Rokeach, M. (1973): *The Nature of Human Values*, The Free Press, New York.
- Rokeach, M. (1976): *Beliefs, Attitudes, and Values*, Jossey-Bass, Publishers, San Francisco.
- Rosenbaum, S. M. (1975): "Political Culture", Praeger, New York.
- Rot, N. (1972): "Osnovi socijalne psihologije: socijalizacija", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd.
- Rot, N. (1983): "Psihologija grupa", Zavod za udžbenike i nastavna sredstva, Beograd
- Rot, N. i Havelka, N. (1973): "Nacionalna vezanost i vrednosti omladine", Institut društvenih nauka i Institut za psihologiju, Beograd.

- Rusciano, F. L. & R. Fiske-Rusciano (1990): Towards a Notion of 'World Opinion', *International Journal of Public Opinion Research*, pp. 305-322.
- Rusciano, F. L. (2003): The Construction of National Identity - A 23 - Nation Study, *Political Research Quarterly*, Vol. 56, No. 3, pp. 361-366.
- Rusciano, F. L. (2001): A World Beyond Civilizations: New Directions for Research on World Opinion, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 13, No. 1, pp. 10-24.
- Rusciano, F. L. et al. (1998): *World Opinion and the Emerging International Order*, Westport, Praeger.
- Sacchi, S. (1998): The Dimensionality of Postmaterialism: An Application of Factor Analysis to Ranked Preference Data, *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 2, pp. 151-175.
- Sauerwein, J.A. (1933): "The Moulders of Public Opinion", in: Quincy Wright: "Public Opinion and World Politics", Chicago Univ. Press.
- Schettler, C. (1960): "Public Opinion in American Society", Harper, New York.
- Schwartz, S. H. & A. Bardi (2001): Value Hierarchies Across Cultures: Taking a Similarities Perspective, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 32, No. 3, pp. 268-290.
- Schwartz, S. H. & G. Sagie (2000): Values Consensus and Importance: A Cross-National Study, *Journal of Cross-Cultural Psychology*, Vol. 31, No. 4, pp. 465-497.
- Schwartz, S. H. & A. Bardi (1997): Influences of Adaptation to Communist Rule on Value Priorities in Eastern Europe, *Political Psychology*, Vol. 18, No. 2, pp. 385-410.
- Sedman, V.R. (1932): "Some Interpretations of Public Opinion", *Social Forces*, Vol. 10 (March), 339-350.
- Sherif, M. (1936): "The Psychology of Social Norms", Harper, New York.
- Siemienska, R. (2003): Intergenerational Differences in Political Values and Attitudes in Stable and New Democracies, in Inglehart, R. (ed.): *Islam, Gender, Culture, And Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 145-167.

- Skinner, B.M. (1971): "Beyond Freedom and Dignity", Knopf, New York.
- Smith, B. (1969): "Social Psychology and Human Values", Aldine, Chicago.
- Smith, C.W. (1939): "Public Opinion in Democracy", Prentice-Hall, New York.
- Smith, T. W. (2004): Freedom to Conduct Public Opinion Polls Around the World, *International Journal of Public Opinion Research*, Vol. 16, No. 2, pp. 215-223.
- Sniderman, P. M. & P. E. Tetlock (1986): Interrelationship of Political Ideology and Public Opinion, in Knutson, N. J. (ed.): *Handbook of Political Psychology*, Jossey-Bass Publishers, London, pp. 62-96.
- Speier, H. (1980): "The Rise of Public Opinion", in: Laswell, H.R., Lerner, D. and Speier, H.: "Propaganda and Communication in the World History", "Emergence of Public Opinion in the West", East-West Books Univ. of Hawaii, Honolulu, 147-167. (Vol II).
- Splichal, S. (1999): "Public Opinion: Developments and Controversies in the Twentieth Century, Rowman and Littlefield, Boston.
- Szokolczai, A. & L. Fustos (1998): Value Systems in Axial Moments: A Comparative Analysis of 24 European Countries, *European Sociological Review*, Vol. 14, No. 3, pp. 211-229.
- Šiber, I. (1992): "Politička kultura i tranzicija", *Politička misao*, 3, 93-110.
- Šram, Z. (2006): "Socijalni stavovi i osobine ličnosti kao komponente političke kulture", u: Mihailović, S., ed. "Pet godina tranzicije u Srbiji, II", SD klub i Friedrich Ebert Stiftung, Beograd, 200-218.
- Tadić, Lj. (1988): "Nauka o politici", Rad, Beograd.
- Tadić, Lj. (1993): "Javno mnjenje", u Matić, M. i Podunavac, M., ed.: "Enciklopedija političke kulture", Savremena administracija, Beograd, 457-469.

- Tadić, Lj. (1994): "Javno mnjenje", u Baćević, Lj. i drugi: "Javno mnjenje", Institut društvenih nauka, Beograd, 11-29.
- Tanović, A. (1992): "Vrijednosti i vrednovanje", Zavod za izdavanje udžbenika, Sarajevo.
- Tessler, M. (2003): Do Islamic Orientations Influence Attitudes Toward Democracy in the Arab World? Evidence From Egypt, Jordan, Morocco, and Algeria, in Inglehart, R. (ed.): *Islam, Gender, Culture, and Democracy*, de Sitter Publications, Willowdale, pp. 6-26.
- Triandis, H. C. (2000): Culture and Conflict, *International Journal of Psychology*, 35 (2), pp. 145-152.
- Triandis, H. C. (2001): Individualism-Collectivism and Personality, *Journal of Personality*, 69:6, pp. 907-924.
- Tucker, R.C. (1973): "Culture, Political Culture and Communist Society", *Political Science Quarterly*, Vol. 88 (Jan.), No. 2, 173-190.
- Vasović, M. (1988): Vrednosti pripadnika neformalnih grupa, u Joksimović, S. i sar.: *Mladi i neformalne grupe*, Istraživačko-izdavački centar SSOS i Centar za idejni rad SSO, Beograd, str. 174-216.
- Vasović, M. (2007): "U predvorju politike", *Službeni glasnik*, Beograd.
- Vasović, M. (red.) (1998): *Fragments of political culture*, Institut društvenih nauka, Beograd.
- Warner, L. (1939): "The Reliability of Public Opinion Surveys", *Public Opinion Quarterly*, Vol. 1, p. 23.
- Warwick, P. V. (1998): Disputed Cause, Disputed Effect - The Postmaterialist Thesis Re-Examined, *Public Opinion Quarterly*, Vol. 62, pp. 583-609.
- Welzel, C. & R. Inglehart (2005): Democratization as the Growth of Freedom: The Human Development Perspective, *Japanese Journal of Political Science*, 6 (3), pp. 1-31.
- Welzel, C. (2006): Democratization as an Emancipative Process: The Neglected Role of Mass Motivation, *European Journal of Political Research*, 45, pp. 871-896.

- Whiteley, P. F. (2000): Economic Growth and Social Capital, *Political Studies*, Vol. 48, pp. 443-466.
- Williams, B. (1947): Public Opinion in a World of Power, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 11, No. 3, pp. 361-366.
- Williams, R. M., jr. (1969): "Generic American Values", in: Rogers, V. R., ed.: "A Sourcebook for Social Sciences", Macmillan, London, pp. 133-141.
- Wilson, E. (1957): World-Wide Development of Opinion Research, *The Public Opinion Quarterly*, Vol. 21, No. 1, pp. 174-178.
- World Public Opinion (2007): *Globalization and Trade, Climate Change, Genocide and Darfur, Future of the United Nations, US Leadership, Rise of China*, The Chicago Council on Global Affairs and World Public Opinion.org, Chicago.
- Yankelovich, D. (1991): "Coming to Public Judgement", Syracuse Univ. Press.
- Young, K. (1923): "Social Psychology", Knopf, New York.
- Zaller, J. (1992): "The Nature and Origins of Mass Opinion", Cambridge Univ. Press.
- Zaninovich, G. (1971): "The Case of Yugoslavia: Delineating Political Culture in a Multi-Ethnic Society", *Studies in Comparative Communism*, Vol. 4, 1, pp. 58-70.
- Zaninovich, G. (1973): "Elites and Citizenry in Yugoslav Society: A Study of Value Differentiation", in: Beck, C. et al.: "Comparative Communist Political Leadership", McKay, New York, pp. 226-297.
- Znaniecki, F. (1952): "Should Sociologist Be Also Philosophers of Values", *Sociology and Social Research*, Vol. 37, pp. 79-84.

CIP - Каталогизација у публикацији
Народна библиотека Србије, Београд

32.019.5
316.353

ПАНТИЋ, Драгомир

Javno mnenje : koncept i komparativna istraživanja / Dragomir Pantić, Zoran M. Pavlović. - Beograd : Friedrich Ebert Stiftung : Institut društvenih nauka, 2007 (Beograd : Libra). - 165 str. : graf. prikazi, tabelle ; 21 cm

Tiraž 500. - Napomene i bibliografske reference uz tekst. - Bibliografija: str. 149-165 i uz svako poglavlje

ISBN 978-86-83767-25-0
1. Павловић, Зоран М. [аутор]
а) Јавно мњење
COBISS.SR-ID 145498636